

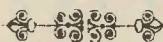
1900 թ. ԹԱՏԵՐԱՇՐՋԱՆ Դեկտեմբեր

Թ Ա Տ Ր Ո Ն

ՊԱՏԿԵՐԱՋԱՐԳ

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

(ԶՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ)

№ 1.

ԶՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ
ԳԻՐԳ. Է.

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Կ. Մարտիրոսյանցի տպարան || Тип. К. МАРТИРОСЯНЦА.

Орбеляновская ул., д. № 12.

1900

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 27-го Декабря 1900 года.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ա. Ռուզան, պատմ. դրամա 5 գործ., հեղ.	Գ. Մուրացան . . .	1
բ. Էմին Տէր-Գրիգորեան (Համառօտ կենսագր.)	Ա. Թ.	63
գ. Մի էջ վերածնութեան շրջանից	Մ. Բերքերեան . . .	65
դ. Թովմաս Սալվինի (կենսագր. վերջ. թարգ.)	Ա. Թարխանեան . .	96
ե. Արեւելեան երաժշտութիւն	Պ. Մոճոռեան . . .	99
զ. Երկու գեղարուեստ. յօդ. Ի. Իւանովի, թարգ.	Գ. Բեդեշեան . . .	108
է. Պէպօ-ի 30-ամեակի առթիւ	Գ. Չմշկեան	118
ը. Օրհնագան դէքիւ, վոդ. 1 գործ. փոխ. ռուս.	Ի. Ալիխանեան . . .	120
թ. Վերջին հիւր, պիեսա 1 գործ. թարգմ.	Ա. Սարգսարեան . .	129
ժ. Հայոց խումբը Բագուում	Ա. Շիրվանզադէ . .	143
ժռ. Թատրոնական քրոնիկոն	Դիլետանտ	149
ժք. Յայտարարութիւններ		153

Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ն Ե Ր

Պէպօ-ի 30-ամեակի առթիւ

- 1) Գաբրիէլ Սունդուկեանց
 - 2) Գէորգ Չմշկեան
 - 3) տիկ. Սաթենիկ Չմշկեան
 - 4) Գէորգ Տէր-Դաւթեան
-
- 5) Էմին Տէր-Գրիգորեան
 - 6) Ադամ Սարգսարեան
 - 7) Իտալացի արտիստ Նովենլի

Խնդրում ենք նպատել մեր հրատարակութեան տարածման

ԹԱՏՐՈՆ

Գրականական եւ քառերական պատկերագարի
հանդես

Ներկայ թատերաշրջանի (1900). II-րդ №-ը (գիրք 8-րդ) լոյս կը տեսնէ առաջիկայ 1901 թուականի մարտի վերջին:

«Թատրոնի»ի իւրաքանչիւր №-ը բաղկացած կը լինի 10 — 12 տպագրական թերթերից, մեծադիր երեսներով, տպագրած երկու սիւնակի վրայ: Շարունակուում է ներկայ թատերաշրջանի բաժանորդագրութիւնը Գիրք 7-րդ և 8-րդ.

«ԹԱՏՐՈՆ»ի բաժանորդագինն է 3 ռ., թիֆլիսից դուրս 3 ռ. 30 կ., արտասահման 10 ֆրանկ.

Հրատարակիչ Աղէքսանդր Թարխանեան

Հասցէ՝ Тифлис , Александру Тарханіан . կամ Tiflis (Caucase-Russie) Alexandre Tarkhanian.

Խնդրում ենք նպատել մեր հրատարակութեան տարածման

Մ Ո Ւ Բ Բ Ե Յ Ե Ն

Ռ Ռ Ի Զ Ա Ն

Կ Ա Մ

Հայրենասէր օրիորդ.

Պատմական դրամա, 5 արարուածով (ինը պատկեր).

Առաջին անգամ ներկայացրած է Թիֆլիզի Հայոց ղերասանական մշտական
խումբը 1882 թուակ. փետրուարի 4-ին, արքունական թատրոնում:

ԻՒՐ ՅԱԻԷՏ ՍԻՐԵՑԵԱԼ ԴՈՒՍՏՐ

ՌՈՒԶՍՆԻՆ

ԿԱԹՈՔԻՆ ՍԵՐՈՎ

ՆՈՒԻՐՈՒՄ Է

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ԹՈՒՋԱՆԻ ՆԻԻԹԸ

Թատրերգութեանս վերաբերեալ նիւթը կարի համառօտ է ժամանակակից պատմութեան մէջ: Բոլորն, ինչ սրա նկատմամբ յիշել են, Կիրակոս, Վարդան, Մաղաքիա եւ Օրբելեան պատմագիրները՝ Չամչեանն ամփոփած ունի տասն եւ հինգ տողերի մէջ, որ եւ ամբողջապէս դնում եմ այստեղ:

„Իսկ միւս այլ իշխանն Թաթարաց Զոլա, եղբայր Չարմաղանայ դիմեալ յԱրցախ աշխարհ՝ ուր էր ամբոցն Խաչենոյ, յաւարի էառ զբազում տեղիս: Զայն տեսեալ իշխան երկրին, որ կոչիւր Զալալ՝ քնոորդի Զաքարեայ եւ Իւսնեայ, էառ զընտանիս իւր, եւ զնացեալ ամրացաւ յանձատոյց քերդն Խոխ կոչեցեալ՝ հանդէպ Գանձասարայ: Իբրեւ զհտացին թշնամիքն՝ թէ անդ է իշխան երկրին, եկեալ պաշարեցին զքերդն. եւ առաքեցին պատգամս խաղաղութեան առ Զալալ, եւ կոչէին զնա: Եւ նորա զհտացեալ թէ չէ հնար նմա այլ ազգ զերձանիլ ի ձեռաց նոցա, զնաց ընծայիւք առ նոսա. եւ նոքա պատիւ ցուցեալ նմա՝ յանձնեցին ի ձեռս նորա զաշխարհն, ընկալեալ նախ ՚ի նմանէ զերդումս միամտութեամբ կալ ի հնազանդութիւն իւրեանց եւ տալ հարկս, եւ պատերազմիլ զպատերազմ՝ նոցա: Եւ ՚ի հաստատութիւն այսր պայմանի՝ էառ Զոլա զդուստր Զալալայ զՌուզան ի կնութիւն Բուղանայ *) որդւոյ եղբօր իւրոյ Չարմաղանայ մեծի իշխանին“:

Պատմ. հայոց Միք. Չամչեանի, հատ. Գ. եր. 210.

*) Կիրակոսի մէջ՝ Բուրա նուին:

Ներկայացման թույլտուութիւնը վերապահուած է հեղինակին.

Разрѣшеніе постановки на сценѣ зависитъ отъ автора.

ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁԻՆՔ

Հասան-Ջալալ	Արցախի իշխանապետ	Մնակեան
Մամբան	Ջալալի կինը	օր. Եր. Գարագաշեան
Ռուզան	» աղջիկը	տիկ. Ա. Հրաչեայ
Ներսէհ	Ռուզանի նշանածը	† Ադամեան
Ջաքարէ	Ջալալի մեծ եղբայրը	Օրդուբաթեան (Պետրոս.)
Ումեկ	» մեծ փեսան	Տէր-Գաւթեան
Սմբատ	Ներսէհի մտերիմը	Սահակեան
Համտուն	Սիւնեաց իշխան	Աւալեան
Պապաք	Չոփափորի իշխան	† Աբրահամեան
Թէնի	Ռուզանի զայեակը	տիկ. Ն. Ն.
Ճանոյշ	» նաժիշտը	օր. Վ. Գարագաշեան
Ասպրամ	Պալատական սպասուհի	† օր. Մարի-Նուարդ
Սուրիկ	Ներսէհի հաւատարիմը	Սանճաք
Ջոլա	Թաթարաց զօրապետ	Ջարթեղեան
Բուրա-նուին	Ջոլայի եղբորորդին	Աղայեան
Ջափար } Աբու }	Թիկնապահներ	

Գահճապետ, Հայ Գուժկան, Թաթար Գուժկան, փախստեայ, Ա. ծերունի, Բ. ծերունի, պառաւ կին.

Երգիչներ, երգչուհիներ, հիւրեր, ծառաներ, դահիճներ, կապեալներ զօրք և այլն:

I, II և IV-րդ արարուածները տեղի են ունենում խոխանաբերդում, իսկ III և V-րդ արարուածները Թաթարաց բանակում:

Անցքը տպատահում է 1238 թուին՝ Արցախի խաչէն գաւառում:

ԱՐԱՐՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

Առաջին պատկեր

Ջալալ-իշխանի պալատում՝ սրբա-
նապետ քարերից շինուած մի սրահ՝
կամարակապ առաստաղով, նեղ եւ
սրածայր պատուհաններով, որոնք
ազու ցած են գոյն զգոյն ապակիներ-
ով: Սրահն ունի երկու նակաղիր
սրակամար դռներ: Պատերի մօտ
դրուած են հնատարազ աթոռակ-
ներ ու քազմոցներ. վերջինները
ծածկուած են մետաքսով: Սրահի
յատակը ծածկուած է գորգերով:

ՏԵՍԻՒ Ը.

ԱՍՊՐԱՄ ԵՒ ՍՈՒՐԻԿ

ԱՍՊՐԱՄ. Ինչո՞ւ համար ես հե-
տաքրքրուծ, Սուրիկ:

ՍՈՒՐԻԿ. Նրա համար որ դու սո-
վորութիւն չունիս օրիորդ Ռուզանի
կացարանը յաճախելու, իսկ վեր-
ջին օրերս բոլոր ժամանակդ այս
սրահներումն ես անցնում:

ԱՍՊՐԱՄ. Այդ դու արդէն նկատել
եմ:

ՍՈՒՐԻԿ. Ոչ միայն ես, այլ և պա-
լատի ծառաները:

ԱՍՊՐԱՄ. Օ՛հ, այդ լաւ չէ: Ես չէի
կամենալ որ իմ քաջերը ուրիշները
դիտէին:

ՍՈՒՐԻԿ. Գիտե՞ս, Ասպրամ, փա-
սեաններն էլ ճիշդ քեզ նման են մը-

տածում. գլուխները խլում են ձիւնի
մէջ և կարծում են թէ՛ որսորդի աչ-
քերից ծածկուեցին:

ԱՍՊՐԱՄ. Էհ ի՞նչ անենք. կինը հօ-
փառեանից աւել չի կարող մտածել:

ՍՈՒՐԻԿ. Ինչո՞ւ չէ, երբեմն սա-
տանայից աւելի:

ԱՍՊՐԱՄ. Սատանայից աւելի՞. այդ
երբ է լինում:

ՍՈՒՐԻԿ. Երբ կամենում է մի
գաղտնիք զինքը սիրողից ծածկել:

ԱՍՊՐԱՄ. Ես ոչինչ չեմ ծածկում
քեզանից:

ՍՈՒՐԻԿ. Ուրեմն ասա՛, ինչո՞ւ հա-
մար ես այդքան այս կողմերը յաճա-
խում:

ԱՍՊՐԱՄ. (մտախոհ) Ինչո՞ւ հա-
մար:

ՍՈՒՐԻԿ. Հա՛, ինչո՞ւ համար:

ԱՍՊՐԱՄ. Գիտե՞ս, ի՞նչ կայ:

ՍՈՒՐԻԿ. Ոչ չգիտեմ:

ԱՍՊՐԱՄ. Կամենում եմ հարստաց-
նել թէ՛ քեզ և թէ՛ ինձ:

ՍՈՒՐԻԿ. Հարստացնել:

ԱՍՊՐԱՄ. Այո՛:

ՍՈՒՐԻԿ. Ի՞նչպէ՞ս. ոսկու հա՛նք ես
դտել:

ԱՍՊՐԱՄ. Պապաք իշխանն արել
է ինձ մի յանձնարարութիւն, որն
եթէ յաջողութեամբ վերջացնեմ, հա-
րիւր ոսկի պիտի ստանամ:

ՍՈՒՐԻԿ. Հարիւր ոսկի...

ԱՍՊՐԱՄ. Այո՛, հարիւր ոսկի, մի դանկ ոչ աւել և ոչ պակաս:

ՍՈՒՐԻԿ. Ի՞նչ յանձնարարութիւն է այդ:

ԱՍՊՐԱՄ. (զգուշութեամբ այս ու այն կողմը նայելով) Իշխանը սլատուիրել է ինձ՝ աշխատել, ինչ միջոցով ուզում է լինի, գրաւել օրիորդ Ռուզանի սիրտը դէպի Համտուն իշխանը:

ՍՈՒՐԻԿ. Ինչո՞ւ Համար:

ԱՍՊՐԱՄ. Որպէս զի Համտունը խլէ Ներսէհից նրա հարսնացուն:

ՍՈՒՐԻԿ. (զարմացած) Ի՞նչպէս:

ԱՍՊՐԱՄ. Հէնց այնպէս, ինչպէս արծիւը խլում է բազէից նրա որսը:

ՍՈՒՐԻԿ. Հասկանում եմ. բայց դու ի՞նչ կարող ես անել. չէ՞ որ Ռուզանը Ներսէհին է սիրում:

ԱՍՊՐԱՄ. Այդ նշանակութիւն չունի. Ռուզանը Համտունին էլ կը սիրէ, եթէ սրա օգտին աշխատող լինի: Չէ՞ որ աղջիկները լաւին սիրում են՝ քանի դեռ լաւագոյնը չկայ, բայց Հենց որ սա յայտնուում է, լաւին մոռանում են:

ՍՈՒՐԻԿ. (Նեղնակաւ ժպտալով) Միթէ, ես այդ չգիտէի: Ուրեմն զործդ յաջողեցրել ես:

ԱՍՊՐԱՄ. այնքան որ կարող եմ ոսկիները ստանալ:

ՍՈՒՐԻԿ. Այդ մեծ բան է: Կը նշանակէ անձամբ խօսել ես Ռուզանի հետ:

ԱՍՊՐԱՄ. Ոչ. օրիորդը տակաւին անմատչելի է ինձ. բայց ես իմ որդագալթը լարեցի նրա նաժշտի ձեռքով: Ճանաչում ես դու Ջանուշին. դա մի բարի և միամիտ աղջիկ է. ինձանից լսածները հաւատարմութեամբ հասցնում է իւր տիրուհուն: Իսկ մեծուհիների սիրտը գողանալու համար՝ պէտք է նրանց նաժիշտների ականջները լցնել:

ՍՈՒՐԻԿ. Ի՞նչ էլի խօսում Ջանուշի հետ:

ԱՍՊՐԱՄ. Ինչ որ Պապաք իշխանը թելադրում էր ինձ:

ՍՈՒՐԻԿ. Օրինակ:

ԱՍՊՐԱՄ. Գովում էի շարունակ Համտուն իշխանին՝ յիշելով նրա բերեմանութիւնները, հուշակուած անունը, նրա զօրութիւնը, քաջատուժութիւնը, հարստութիւնը, խելքը, գեղեցկութիւնը: Պատմում էի առասպելներ սիւսեաց օրիորդների մասին, որոնք, իբր թէ, խելագարուելու չափ սիրահարուել են Համտունին, բայց որոնց հպարտ իշխանը մերժել է սառնութեամբ: Ի վերջոյ յայտնեցի թէ՛ Համտունը սիրում է միայն գեղեցիկ Ռուզանին, որից եթէ մերժուի, անապատը պիտի քաշուի կուսակրօնութիւն ընդունելու:

ՍՈՒՐԻԿ. Եւ ի՞նչ օգուտ այդ զրոյցներից:

ԱՍՊՐԱՄ. Նախ այն՝ որ Ռուզանն այսպիսով կընտելանայ այն մտքին թէ՛ Ներսէհից զատ կայ և մի ուրիշ արժանաւոր իշխան, որ հետամուտ է իւր սիրոյն: Երկրորդ՝ նա ինքն իրեն կը սկսէ Համեմատութիւններ անել Ներսէհի և Համտունի մէջ և վերջինին աւելի գերադանց գտնելով՝ նրան էլ կընտրէ փեսայ:

ՍՈՒՐԻԿ. Բայց չէ՞ որ մեծ իշխանը Ռուզանի ձեռքը Ներսէհին է խօստացել:

ԱՍՊՐԱՄ. Այդ նշանակութիւն չունի: Հենց որ Համտունն իմացաւ թէ Ռուզանի սրտում բացուել է իւր համար մի փոքրիկ անկիւն, նա իսկոյն փոխել կը տայ մեծ իշխանի որոշումը:

ՍՈՒՐԻԿ. Բայց բացուե՞լ է այդ անկիւնը:

ԱՍՊՐԱՄ. Արդէն:

ՍՈՒՐԻԿ. Ի՞նչ ապացոյց ունիս:

ԱՍՊՐԱՄ. Ահա, թէ ինչ: Ներսէհ իշխանի բացակայութեան պատճառը մինչև այսօր ծածկել են Ռուզանից՝ վախճանալով թէ՛ մի գուցէ նա անհանգստանայ իմանալով որ իւր փեսացուն գնացել է Թաթարների դէմ կռուելու: Պապաք իշխանի խորհրդով ես Ջանուշին յայտնեցի թէ՛ Ներսէհ իշխանը խոխանաբերդ չէ գալիս այն պատճառով որ մեծ իշխանը մերժել է նրան Ռուզանի ձեռք: Օրիորդն այս նորութիւնը լսել է անտարբերութեամբ:

ՍՈՒՐԻԿ. Եւ առանց յուզուելո՞ւ:

ԱՍՊՐԱՄ. Առանց յուզուելու:

ՍՈՒՐԻԿ. Օ՛հ, այդ չափազանց է:

ԱՍՊՐԱՄ. Հապա, ի՞նչ էիր կարծում: Այժմ իմացիր թէ՛ ի՞նչ փայտից են լինում տաշած այդ իշխանուհիները:

ՍՈՒՐԻԿ. Եթէ այդպէս է, ուրեմն ոսկիները կը ստանաս:

ԱՍՊՐԱՄ. Ի հարկէ: Բայց եթէ ստանամ, իսկոյն պիտի պսակուինք, այնպէս չէ՞:

ՍՈՒՐԻԿ. Անշուշտ. Հարիւր ոսկու հետ ո՞վ չի պսակուիլ:

ԱՍՊՐԱՄ. Հարիւր ոսկո՞ւ և ո՞չ Ասպրամի հետ:

ՍՈՒՐԻԿ. Այսինքն, ուզում էի ասել՝ հարուստ Ասպրամի հետ:

ԱՍՊՐԱՄ. (ցուցամատով սպառնալով) Հա՛, զգոյշ կաց, խելօք խօսիր: Այժմ մնաս բարով, ես շտամում եմ. վաղը կրկին կը տեսնուինք:
(Դուրս է գնում)

ՍՈՒՐԻԿ. Երթաս բարով:

ՏԵՍԻԼ Բ.

ՍՈՒՐԻԿ (միայնակ)

Վերջապէս գաղտնիքը պարզուեցաւ: Անպիտանը չէր ուզում յայտնել:

Երևի խիստ են սաստել: Բայց ի՞նչ յիմարներն են. կարծես չգիտեն որ կնոջ բերանում տաք ջուր չի մնալ: Եւ ումն են գործիք ընտրել. իմ Ասպրամին: Տատրակն ուզում են բալէով որսալ. լաւ են սկսել, խօսք չունիմ. բայց տեսնենք ինչպէս են վերջացնում: Երևի չգիտեն թէ՛ Ներսէհ— իշխանն էլ այն միամիտը չէ, որ անտէր թողնէ իւր սիրած աղջկան: Նրա մտերիմ Սմբատը չորս աչքերով է հսկում իւր զինակցի հարսնացուի վրայ: Այսօր նա ինձ կանչեց և ասաց — իմ քաջ Սուրիկ, այս ամբողջում, կարծեմ, մի դաւ են յարում քո տէր և իմ ընկեր Ներսէհ իշխանի դէմ և այդ դաւին մասնակցում են իշխանուհու նաժիշտները: Մօտեցիր նրանց և իմացիր ճշմարտութիւնը: Ես, 'ի հարկէ, իսկոյն դիմեցի Ասպրամին և չսխալուեցայ: Այս յիմարը գժի պէս է սիրում ինձ. և ոչինչ էլ չըծածկեց: Մի ուրիշը լինէր իմ տեղ, այո՛, կը լռէր, կը սպասէր մինչև որ Ասպրամն ոսկիները ստանար. չէ որ նրանց մի մասը իմ գրպանը պիտի մտնէր: Բայց Աստուած չ'անէ որ ես իմ տիրոջը դաւաճանեմ, այն էլ ոսկիների, կամ մի կնոջ պատճառով: Օ՛հ և օհ, Սուրիկը չի արատաւորիլ հաւատարիմ զինուորի անունը:

ՏԵՍԻԼ Գ.

ՆՈՅՆՆ ԵՒ ՍՄԲԱՏ

ՍՄԲԱՏ. (մտնելով) Դու այստեղ ես, Սուրիկ:

ՍՈՒՐԻԿ. Քո հրամանով, Տէր:

ՍՄԲԱՏ. Մի բան իմացմը:

ՍՈՒՐԻԿ. Աւելի քան սպասում էի:

ՍՄԲԱՏ. Այսինքն:

ՍՈՒՐԻԿ. Քո դուշակութիւնը ճիշդ էր: Պապաքն ու Համտունը, արդարեւ, աշխատում են խել իմ տիրոջ հարսնացուն:

ՍՄԲԱՏ. Հաստատ տեղեկացար:

ՍՈՒՐԻԿ. Այնպէս Հաստատ, ինչպէս որ Հաստատ է այն, թէ՛ ես մի գլուխ ունիմ և ոչ երկու:

ՍՄԲԱՏ. Ապրես, իմ քաջ. ուրեմն ես ուղղակի կը խօսեմ այդ իշխանների հետ և եթէ չկարողանամ յետ կեցնել դրանց իրենց չար խորհրդից, այն ժամանակ դու կերթաս Ներսէհի ետեւից:

ՍՈՒՐԻԿ. Իմ նժոյգը, տէր, սրընթաց է քամու պէս, երկու ժամուայ մէջ նա կը հասցնէ ինձ Մուա:

ՍՄԲԱՏ. Ուրեմն կը պատրաստուես և կը սպասես իմ հրամանին: Այժմ պատմիր ինձ քո լսածները: (*Կամինում է նստել ըայց մի ոտնաձայն գրաւում է իւր ուշադրութիւնը*) Ո՛վ է գալիս այստեղ:

ՍՈՒՐԻԿ. (*Նայելով դրան կողմը*) Պապաք իշխանը՝ օրիորդի դայեակի հետ:

ՍՄԲԱՏ. Որ այդպէս է, հեռանանք. մենք կը խօսենք իմ սենեակում: (*Դուրս են գալիս աջ դռնով*):

ՏԵՍԻԼ Գ.

ԹԷՆԻ ԵՒ ՊԱՊԱՔ

(*Ներս են մտնում ճախ դռնով*)

ԹԷՆԻ. Այստեղ, Պապաք իշխան, կարող եմ մի փոքր հանգստանալ:

ՊԱՊԱՔ. (*աթոռը մօտեցնելով*) Հրամայէ, մայր Թէնի. այս սրահի վերելքն, արդարեւ, շատ բարձր է:

ԹԷՆԻ. Այո, ամէն անգամ, երբ

վերադառնում եմ եկեղեցուց, այս քարէ սանդուխները յոգնեցնում են ինձ: (*Մի փոքր հանգստանալուց յետ շարունակում է*) Հա, այն էի ասում. այդ միութեան ես դէմ եմ: Երբէք չէի կամենալ որ իմ պահած ու պաշտած Ռուզանը այդ ձորոյգետացուն գնար: Ի՞նչ մեղքս ծածկեմ. ատելով ատում եմ Ներսէհ իշխանին:

ՊԱՊԱՔ. Եւ իրաւունք ունիս: Ասում են թէ՛ դրա մայրը մեծ թշնամութիւն է արել քեզ:

ԹԷՆԻ. Օ՛, և ի՞նչ թշնամութիւն. նա ուղղակի դժբաղդացրեց ինձ: Լսել ես այդ պատմութիւնը:

ՊԱՊԱՔ. Լսել եմ, բայց հարեանցի:

ԹԷՆԻ. Աղջիկ ժամանակս գեղեցիկ էի: Այնպէս գեղեցիկ որ տեսողները հիանում էին վրաս: Քանի՜ քանի երիտասարդներ սիրահարել էին ինձ և ձեռս խնդրել եմ հօրից. բայց նա բոլորին էլ մերժել էր, որովհետեւ ցանկանում էր ամուսնացնել ինձ իմ գեղեցկութեան արժանի մի իշխանագնի հետ: Այդպէս էլ պիտի յաջողէր: Հանդարեբրդի վախթանկ իշխանը տեսաւ ինձ մի օր Մեծիրանից վանքում և հրապուրուեց իմ գեղեցկութեամբ: Նա խնդրեց ձեռս իմ հօրից և ստացաւ: Նոյն իսկ վանքի մէջ, բազմութիւ ուխտաւորների ներկայութեամբ մեր նշանը օրհնեցին: Երկու շաբաթից յետ պիտի ամուսնանայինք: Ես ուրախ էի և համարում էի ինձ երջանիկ. որովհետեւ ապատոհմիկ լինելով հանդերձ՝ ամուսնանում էի խաչէնի հզօր իշխաններից միին հետ: Բայց աւանդ, ուրախութիւնս կարճատեւ եղաւ: Մի քանի օրից՝ լուր առինք թէ՛ իշխանը թողնում է ինձ բոլորովին, որովհետեւ իւր քոյրը, որ այս Ներսէհի մայրն էր, չարախօսել էր

իմ մասին ասելով թէ՛ թէ՛նին տա-
րիքով մեծ է և բարքով դաժան:
Վախթանկը քրոջ զրպարտութեան
հաւատալով՝ հրաժարուել էր ինձանից:

ՊԱՊԱՔ. Ի՞նչ ստորութիւն:

ԹԷՆԻ. Հապա. և այդ չարապաս-
տիկ զէպքից յետոյ՝ հայրս հիւանդա-
ցաւ ու մեռաւ: Նա պատուասէր մարդ
էր և չկարողացաւ իւր զոտեր անար-
գանքը տանել:

ՊԱՊԱՔ. Երեւակայում եմ թէ՛ որ-
քան կը վշտանայիր:

ԹԷՆԻ. Իմ վիշտն անսահման եղաւ.
որովհետեւ քիչ յետոյ մայրս էլ նոյն
բաղդին հանդիպեց, սիրած ամուսնոյ
մահը հարուածեց նրան ինչպէս շանթ:

ՊԱՊԱՔ. Օ՛, ի՞նչ դժբաղդութիւն:

ԹԷՆԻ. Այո՛, նա մեռաւ թողնելով
ինձ այս՝ (Յոյց տալով մատի վրայ
ունեցած մատանին) իբրեւ միակ
պաշտպան այս աշխարհի մէջ:

ՊԱՊԱՔ. Այդ, մատանի՛ն:

ԹԷՆԻ. Այո՛:

ՊԱՊԱՔ. Անշուշտ դա ունի թան-
կագին մի գոհար, որի արժէքը կա-
րող է քեզ ապահովել:

ԹԷՆԻ. Ոչ. նրա գոհարը չարժէ
աւելի՛ քան մի հատ երինջ. բայց նրա
տակ պահուած է զօրաւոր մահաթոյն:

ՊԱՊԱՔ. (զարմացած) Մահաթոյն:

ԹԷՆԻ. Այո՛: Մայրս մեռնելուց ա-
ռաջ տուաւ ինձ այս՝ ասելով. — Թէ՛նի,
քեզ այս աշխարհում թողնում եմ
միայնակ: Եթէ երբ և իցէ հանդի-
պես այնպիսի դժբաղդութեան որ մահը
գերադաս համարես կեանքից, հանիւր
այս մատանու աղը և նրա տակ դրած
թոյնը ջրում լուծելով՝ խմիր. նա քեզ
կը բերէ խաղաղ՝ բայց յաւիտենական
քուն:

ՊԱՊԱՔ. Որպիսի՞ տարօրինակ կը-
տուկ:

ԹԷՆԻ. Բայց և փրկարար: Քանի՛
քանի՛ անգամ ես կամեցել եմ դիմել
այս քնարեր մատանու օգնութեան:

ՊԱՊԱՔ. Ի՞նչ տղայութիւն: Արժէ՞
միթէ այդ աստիճան ընկճուիլ չարու-
թեան առաջ: Ընդհակառակը, պէտք
է աշխատել՝ պատժել հակառակորդին:

ԹԷՆԻ. Օ՛, շատ կը ցանկանայի,
բայց ի՞նչ կարող էի անել:

ՊԱՊԱՔ. Այն, ինչ որ Ներսէհի
մայրը քեզ արաւ:

ԹԷՆԻ. Այսինքն:

ՊԱՊԱՔ. Նրա շնորհիւ դու իշխա-
նուհի լինելու փոխարէն՝ դարձել ես
մի դայեակ. այսպէս է թէ ոչ:

ԹԷՆԻ. Այդ տեսնում եմ ամենքը:

ՊԱՊԱՔ. Ուրեմն հենց այդ պաշ-
տօնի շնորհիւ՝ դու կարող ես վրէժ
լուծել քո թշնամուց:

ԹԷՆԻ. Ի՞նչպէս:

ՊԱՊԱՔ. Օգնելով ինձ՝ խանգարել
Ներսէհի ամուսնութիւնը Ռուզանի
հետ:

ԹԷՆԻ. Օգնելով քեզ... Ուրեմն դու
էլ դէմ ես այս միութեան:

ՊԱՊԱՔ. Եւ ի՞նչպէս կարող եմ չը
լինել դէմ, քանի որ այդ միութիւնը
պատճառ պիտի լինի իմ կործանման:

ԹԷՆԻ. (վախեցած) Ի՞նչպէս:

ՊԱՊԱՔ. Դու գիտես որ եօթ երկար
տարիներ ես գերի էի թաթարստա-
նում և միայն երկու տարի է, ինչ
վերադարձել եմ մեր երկիրը:

ԹԷՆԻ. Գիտեմ:

ՊԱՊԱՔ. Իմ գերութեան միջոցին՝
Ներսէհի հայրը անիրաւաբար խլել
էր արի մօրս ձեռքից Ծովափորի իմ
կալուածները և մեռնելուց յետոյ թու-
ղել այն իւր որդուն՝ իբրեւ սեպհա-
կան ժառանգութիւն: Երբ ես վերա-
դարձայ՝ աշխատեցի համոզել Ներ-
սէհին՝ ճանաչել իմ իրաւունքը և վե-

ըաղարձնել ինձ իմ կալուածները. բայց նա չլսեց և իմ խնդիրն ու բողոքը թողեց անուշադիր: Ինը տարի է՝ ինչ իմ տունը մի դանգ չէ ստացել այդ կալուածներից:

ԹԻՆԻ. Իսկ այս խնամութիւնը ի՞նչ կապ ունի քո զրկանքի հետ:

ՊԱՊԱՔ. Իմ յոյր Ջալալ իշխանի վրայ էր: Նա իւր ազդեցիկ միջնորդութեամբ կարող էր վերագարձնել տալ ինձ իմ հայրենի ժառանգութիւնը: Բայց այժմ, երբ Ներսէէն առնում է Ռուզանին, Ջալալն այլ ևս չի ցանկանում իւր միջամտութեամբ զրկանք պատճառել փեսային: Միւս կողմից էլ Ներսէէն անհրոճ զօրութեան վրայ վստահանալով՝ այսուհետև աւելի ևս յամառութեամբ պիտի դիմադրէ ինձ: Այս պատճառով, տէ՛ս, ես դէ՛մ եմ այդ միութեան:

ԹԻՆԻ. Իրաւունք ունիս. այս ամուսնութիւնը վնաս կը բերէ քեզ:

ՊԱՊԱՔ. Բայց եթէ դու ինձ օգնես, ես վնասից կազատուեմ իսկ դու քո ատելիից:

ԹԻՆԻ. Ամենայն սիրով. բայց ի՞նչ կարող եմ անել:

ՊԱՊԱՔ. Ահա՛ թէ ինչ: Գուհիս ընդդէմ չես, եթէ Ռուզանը Համտունի հետ ամուսնանայ:

ԹԻՆԻ. Ի հարկէ, ոչ: Ես ուրախ կը լինիմ եթէ իմ Ռուզանը հարսնանայ Սիւնեաց ազնիւ իշխանին:

ՊԱՊԱՔ. Եթէ այդպէս է, ուրեմն լսիր: Ես վաղուց աշխատում էի որ Ռուզանն ինքնակամ փեսայ ընտրէր Համտունին: Այդ նպատակով էլ դորձ դրի հնարներ, որոնք և յաջողեցան: Հաստատ կարող եմ ասել՝ որ այժմ Ռուզանի սիրտը զրաւուած է միայն Համտունով...

ԹԻՆԻ. (ընդհատելով Պապաքին)

Այդ մի աւետիք է, Պապաք իշխան. ո՛ւր էր թէ Ներսէէն չերևար այլ ևս այս ամբողջում: Բայց ես Ռուզանի մէջ փոփոխութիւն չեմ նկատել. մի զուգէ սխալում ես:

ՊԱՊԱՔ. Ռուզանը ծածկամիտ է և չէր բացուիլ քո առաջ. բայց ես ապահով եմ՝ որ Համտութեամբ եմ գործել:

ԹԻՆԻ. Ի՞նչ ես արել իսկապէս:

ՊԱՊԱՔ. Պատմութիւնը երկար է, յետոյ կը զրուցեմ: Այժմ ինձ Հարկաւոր է քո շուտափոյթ օգնութիւնը:

ԹԻՆԻ. Այսինքն:

ՊԱՊԱՔ. Քանի դեռ Ջալալը բացակայ է ամբողջից, անհրաժեշտ է որ Համտունը տեսնուի Ռուզանի հետ և իւր առաջարկութիւնը անէ նրան անձամբ: Համտունը պերճախօս է և կը զրաւէ օրիորդին: Բաւական է աղջկայ կողմից Համաձայնութեան մի բառ և իշխանն այնուհետև կը խլէ նրան իւր հօրից. դրա համար Համտունն ունի օրինական իրաւունք: Այդ դու մի հնարով բեր Ռուզանին այս սրահը և միջոց տուր նրան՝ պատահել Համտունին և խօսել նրա հետ...

ԹԻՆԻ. (ընդհատելով) Իմ ներկայութեամբ. այդ անկարելի է:

ՊԱՊԱՔ. Քո ներկայութեամբ. ի հարկէ ոչ. միթէ՞ ես թոյլ կը տամ որ իշխանուհու դայեակը պատասխանատւութեան ենթարկուի:

ԹԻՆԻ. Հապա՛:

ՊԱՊԱՔ. Հենց որ իշխանն ու օրիորդը կը սկսեն խօսել, մենք մի պատրուակով կը հեռանանք այստեղից:

ԹԻՆԻ. Եթէ այդպէս է, կարող ես յուսալ ինձ վրայ:

ՊԱՊԱՔ. Բայց պէտք է շտապիս, որովհետև Համտունը շուտ պիտի գայ այստեղ:

ԹԷՆԻ. (վեր կենալով տեղից)
Ուրեմն հենց հիմա ես կերթամ Ռու-
գանի մօտ և մի պատրուակով կը-
բերեմ նրան այս կողմը: Բայց մինչև
այն՝ իշխանը թող պատրաստ լինի
այստեղ: (Դուրս է գնում):

ՊԱՊԱՔ. (ճանապարհ դնելով
Թէնիին) Նա պատրաստ կը լինի ան-
շուշտ:

ՏԵՍԻԼ Ե.

ՊԱՊԱՔ (վերադառնալով)

Այս էլ այսպէս, ուրեմն յաջողում
է: (Ձեռքերը գոհութեամբ շփելով):
Այսուհետև Ներսէսը թող պինդ պահէ
իւր հարսնացուն: Իշխաններն, ան-
շուշտ, կը մեղադրեն ինձ՝ հրե իմա-
նան՝ որ գործը խանդարուել է իմ ձեռ-
քով: Կասեն թէ՝ զաղտնի մեքենա-
յութիւններով հակառակորդին դիմա-
դրելը անազնուութիւն է: Կը պահան-
ջեն, այո՛, որ ինձ նման մի իշխան
աւելի բաց ճակատով և ազատ կըրծ-
քով կուռի՝ քան թէ նախնիներին ու
պառաւնիներին ընկերանայ: Այս բոլորը
ճիշդ է: Բայց քանի՞ր զրանցից կը
գինակցեն ինձ, եթէ ես համարձակ
կուռի դաշտը իջնեմ: Քարոզելը միշտ
հեշտ է եղել գործելուց: Բայց ո՞վ է
տեսել որ զինուորն անդէն գնայ պա-
տերազմ, կամ հնձուրն անհաց աշ-
խատէ արտում: Հօ ազնիւ կոչուելու
համար չի պիտի ցնցոտի հազնեմ
կամ ծոմապահութեան վարժուիմ: Ես
միջոց չունիմ, զէթ, հասարակ իշխանի
վայել ապրուստ անելու, մինչ Ներսէսն
իմ կալուածների եկամուտով բանակ-
ներ է կազմում և փառք ու հռչակ
ստանալու համար միայնակ թաթա-
րաց դէմ արշաւում: Կարո՞ղ եմ միթէ
այս անիրաւութիւնը տանել:

ՏԵՍԻԼ Զ.

ՆՈՅՆՆ ԵՒ ՍՄԲԱՏ

ՍՄԲԱՏ. (մտնելով) Ողջոյն, Տեա-
րապա:

ՊԱՊԱՔ. Ողջոյն, իշխան:

ՍՄԲԱՏ. Ես քեզ էի որոնում:

ՊԱՊԱՔ. Պառայ եմ հրամանիդ:

ՍՄԲԱՏ. Այս պալատում, բարեկամ,
պատրաստում է մի խռովութիւն,
որի մէջ, կարծեմ, մատ ունիս և դու:

ՊԱՊԱՔ. (իւր զարմանալով) Մի
խռովութիւն, որի մէջ մատ ունիմ
և ես:

ՍՄԲԱՏ. Այո՛:

ՊԱՊԱՔ. Ենթադրութեանդ մէջ,
Սմբատ իշխան, կարի համարձակ ես:

ՍՄԲԱՏ. Ես համարձակ եմ լինում՝
երբ վտանգը տեսնում եմ վերահաս:

ՊԱՊԱՔ. Քաջի պատասխան է.
բայց ինչ խռովութեան մասին է
խօսքդ:

ՍՄԲԱՏ. Այն, որ համտունը պատ-
րաստում է յարուցանել:

ՊԱՊԱՔ. Ես ոչինչ չգիտեմ:

ՍՄԲԱՏ. Դու նրա խորհրդատուն ես
և ոչինչ չգիտես:

ՊԱՊԱՔ. Բարի գործի համար ես
ամենքի խորհրդատուն եմ:

ՍՄԲԱՏ. Բայց մի սիրայօդ միու-
թիւն քանդելը միթէ բարի գործ է:

ՊԱՊԱՔ. Միութիւն քանդելը...
Ոչինչ չեմ հասկանում, կարո՞ղ ես
պարզ խօսել:

ՍՄԲԱՏ. Ինչո՞ւ չէ, այդ իմ թու-
լութիւնն է:

ՊԱՊԱՔ. Ուրեմն:

ՍՄԲԱՏ. Հասան-Ջալալ-Տօլան իւր
Ռուգան աղջիկը մի մարդու հետ պիտի
ամուսնացնէ, թէ՛ երկու:

ՊԱՊԱՔ. Եթէ քրիստոնեայ է՝ մէկ:

ՍՄԲԱՏ. Իսկ եթէ կռապաշտ լինէր:

ՊԱՊԱՔ. Դարձեալ մէկ:

ՍՄԲԱՏ. Արդ, ամենքին յայտնի է որ նա իւր զուտորը խոտացել է Ձորոյգետի Ներսէհ իշխանին. ինչո՞ւ ուրեմն Համտունն իւր երկիրը թողած՝ նստել է այստեղ և սպասում է Ջալալին՝ նրա աղջկայ ձեռքը խընդրելու համար:

ՊԱՊԱՔ. Ես Համտունի խնամակալը չեմ, իրենից հարցրու այդ:

ՍՄԲԱՏ. Բայց Համտունը եկել է խոխանաբերդ քո խորհրդով:

ՊԱՊԱՔ. Ո՞վ ասաց քեզ այդ:

ՍՄԲԱՏ. Նրանք, որ ուրիշի ասածովն են տեսնում, ոչինչ չեն տեսնում. ես վաղուց դիտում եմ քո քայլերը և հաւատում եմ իմ աչքերին:

ՊԱՊԱՔ. Քո աչքերը, բարեկամ, շատ վատ են ծառայում քեզ:

ՍՄԲԱՏ. Ես կը խլեմ նրանց, եթէ կը հաստատես թէ՛ դո՞ւ չես այս բանում Համտունին զրդողը:

ՊԱՊԱՔ. Ուրեմն խլիր, որովհետեւ Համտունին զրդողը ոչ թէ Պապաքն է այլ տոհմական օրէնքը և իւր պատուասիրութիւնը: Ամենքին յայտնի է որ, իբրեւ Սիւնեաց իշխանի, նրան կը պատկանի Բաղրատունեաց տոհմի աղջկայ հետ ամուսնանալու առաջին իրաւունքը: Եւ ահա՛ նա եկել է այդ իրաւանցը տիրանալու:

ՍՄԲԱՏ. Եթէ այդպէս է, դու մի խառնուիր գործին, իսկ ես կը համոզեմ Համտունին՝ զոհել այդ իրաւունքը հասարակաց խաղաղութեան:

ՊԱՊԱՔ. Համոզիր, եթէ կարող ես: Ես ուրախ կը լինիմ եթէ նման կոսկածներ հեռու լինին ինձնից: (Նայելով լուսամուտին:) Ի դէպ, ահա՛ իշխանը զալիս է այստեղ. փորձիր խօսել հետը. աշխատիր ազդել

վրան. ես առ ժամանակ միայնակ կը թողնեմ ձեզ, որպէս զի հարկ եղածը բացադրէք նրան ազատօրէն: Յետոյ կը վերադառնամ որ տեսնեմ ի՞նչ է քո շահել: (Առանձին:) Թող խօսէ ինչ կամենում է: Ես Համտունի սրտում այնպիսի թոյն եմ կաթեցրել՝ որ սրա դեղթափը չի ազատիլ նրան: Թող սա այստեղ խօսէ, իսկ ես կը շտապեմ զործը կարգադրելու: (Դուրս է գնում:)

ՏԵՍԻՒ Է.

ՍՄԲԱՏ (միայնակ)

ՉաՀը, անձնական շահը... Ամենքի աչքերն էլ դրանով են կուրացած: Ո՞վ է մտածում ժողովրդի համար. ո՞ւմ է հոգն է թէ՛ թշնամին նստած է երկրի սրտում, թէ՛ նրա հրոսակները աւերում են հայ զիւղերը: Վայ միգ. սրանք են, ուրեմն, մեր երկրի պետերը, ժողովրդի պաշտպանները... փոխանակ միանալու և թշնամուն դիմադրելու՝ օրն ի բուն իրար ոտքի տակն են փորում: Եւ ես, անմիտս, շտապեցի այստեղ, իբր թէ, այս մարդկանց համախմբելու և ամենքին միասին Չարմաղանի դէմ հանելու: Այժմ ստիպուած եմ իրարից բաժանել՝ որպէս զի աւելի մեծ չարիքը խափանեմ:

ՏԵՍԻՒ Ը.

ՆՈՅՆՆ ԵՒ ՀԱՄՏՈՒՆ

ՀԱՄՏՈՒՆ. (մտնելով) Ողջոյն, իշխան. ներիր որ խանգարում եմ քո մենաւոր մտածութիւնները:

ՍՄԲԱՏ. Չնորհ արա՛, Տէր Համտուն, աւելի լաւ է քեզ հետ խօսակցել՝ քան միայնակ մտորել:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Այո, միայնութիւնը վատ է աղղում և ինձ վրայ. մանաւանդ այս ամբողջում, ուր, կարծես, ինձ համար դարբնւում է մի զժբաղդութիւն: Չգիտեմ ինչո՞ւ, ինձ այնպէս է թւում թէ՛ այս կամարները պիտի փլչեն իմ գլխին: Կարծես մինը շարունակ, արդեօք չար ոգի՞ թէ՛ պահապան հրեշտակ՝ շնչում է իմ ականջում թէ՛ հեռացիր այս սրահներից, այստեղ ոչ մի բարիք չէ սպասում քեզ:

ՍՄԲԱՏ. Բայց դու գտնւում ես մեր ամենից բարի և ամենից առաքինի իշխանի յարկի տակ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Այդ ես գիտեմ. իմ կառկածը դրա մասին չէ. ինձ անհանգրստացնում է քո երէկուայ գուշակութիւնը:

ՍՄԲԱՏ. Այն որ ասացի թէ՛ իշխանը կը մերժէ քեզ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Այո: Եւ ինձ այժմ տանջում է ոչ միայն այն միտքը թէ չի պիտի կարենամ նպատակիս հասնել, այլ և այն թէ՛ ինչ մեծ գանձ եմ կորցրել իմ անհոգութեան շնորհիւ:

ՍՄԲԱՏ. Իշխան, ի դուր ես մտածում կորստեան մասին այն գանձի, որն երբէք չես ունեցել:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Չեմ կարող չմտածել: Ե՛ւ նմանում եմ այն անհոգ կալուածատիրոջ, որ իւր գետինը մի չնչին գնով վաճառել է զրացուն, իսկ սա այդ գետնում գտել է ոսկու հանք: Քանի դեռ իմ երկրումն էի, գիտէի որ Ջալալ-Տօլան ունի մի աղջիկ, որ զեղեցիկ է և որի հետ ամուսնանալու տոհմական իրաւունք ունիմ ես: Այն ժամանակ, արդարեւ, չէի մտածում այդ աղջկայ վրայ: Բայց չարասիրտ մարդիկ նախանձ զրգուցին իմ մէջ: Այդ նախանձն այժմ տոջորում է ինձ:

ՍՄԲԱՏ. Չարասիրտ մարդիկ ասացիր: Մի՞թէ Պապաք իշխանից զատ մի ուրիշն էլ խօսել է քեզ Ռուզանի մասին:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Պապաք իշխանից... դու ուրեմն գիտես այդ մարդու անունը:

ՍՄԲԱՏ. Գիտէի աւելի վաղ, քան ինքը կը կարծէր:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Այո, բարեկամ, այդ Պապաքն էր, որ իմ իշխանական պատուասիրութիւնը զրգուց: Նրա խորհրդով ես եկայ մրցելու Ներսէհ իշխանի հետ. բայց շուտով էլ պատժուեցայ: Իշխանական սին փառասիրութիւնը տեղի տուաւ իմ մէջ սիրոյ տանջանքների: Այն օրից ի վեր որ այս իշխանագուն օրիորդը տեսայ, էլ իմ հոգու խաղաղութիւնը, իմ սրտի հանգստութիւնը կորցրի: Նրա հրեշտակային դէմքը, նրա զիցական հայեացքը, նրա գեղալուր ձայնը հալածում են ինձ ամեն տեղ: Աշխատում եմ մոռանալ նրան, բայց չեմ կարողանում:

ՍՄԲԱՏ. Թող կը տա՞ս ինձ՝ օգնել քեզ այդ զործում:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Օ՛, և ինչպիսի՞ շնորհակալութեամբ կընդունեմ այդ օգնութիւնը: Պատրաստ եմ իմ երկրի ամենից բերրի գաւառը նուիրել քեզ, միայն թէ ասա՛ ինչով կարող ես օգնել ինձ:

ՍՄԲԱՏ. Մի բարի խորհրդով:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Իսկ այդ խորհուրդը:

ՍՄԲԱՏ. Հեռացիր այստեղից և մոռացիր այս խաչէնցի օրիորդին:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (յուսահատաբար) Հեռանալ այստեղից... օ, եթէ միայն կարենայի, եթէ ոտքերս հպատակուէին ինձ:...

ՍՄԲԱՏ. Քո սիւնեցի նժուգը մի

օրուայ մէջ կարող է վերադարձնել քեզ քո երկիրը:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Ի հարկէ, նա իմ մարմինը կը տանէ, բայց հոգիս կը մնայ այստեղ. Հասան-Ջալալի աղջկան ես չեմ կարող մոռանալ:

ՍՄԲԱՏ. Ով որ հեռանում է, նա էլ մոռանում է. լսի՛ր բարեկամիդ, որ խօսում է անկեղծութեամբ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Հաւատում եմ քեզ, իմ բարի իշխան, բայց հեռանալ չեմ կարող:

ՍՄԲԱՏ. Քո վիճակն աւելի կը վատթարանայ՝ եթէ Ներսէհը վերադառնալ այստեղ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Գիտեմ: Նախանձը, որ այժմ իմ սրտում վառւում է իբրեւ զոհի հուր, այն ժամանակ կը բորբոքի ինչպէս մի հրդէհ:

ՍՄԲԱՏ. Բաւական չէ նախանձը: Կը ծագին, նաև, ուրիշ զժտութիւններ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Դժտութիւններից չեմ վախենում, նոյն իսկ եթէ բոլորը զինուին իմ դէմ. միայն թէ նա... նա շինէր ինձ հետ:

ՍՄԲԱՏ. Ո՞վ, օրինորդը:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Այո՛, իմ սրտի իշխանուհին...

ՍՄԲԱՏ. Նա Ներսէհին է սիրում:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (յանկարծ յուզուելով) Մի ասիր այդ, Սմբատ իշխան, այս ամբողջն ես կը կործանեմ միայն այդ խօսքը չլսելու համար:

ՍՄԲԱՏ. (զգաստանալով եւ ինքն իրեն) Սա կատակ չէ անում, ես իզուր եմ խօսում: (Համտունին:) Ուրեմն ի՞նչ ես մտադիր անելու:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Չգիտեմ, շփոթուած եմ: Ես եկայ այստեղ Պապաքի հետ խօսելու, նա է կապել այս հանգույցը, նա ինքն էլ պիտի լուծէ: Չգիտեմ ուր է նա:

ՍՄԲԱՏ. Քիչ առաջ այստեղ էր և խոստացաւ վերադառնալ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Կը խօսեմ նրա հետ առանձին:

ՍՄԲԱՏ. Եթէ այդպէս է, ուրեմն չեմ խանգարիլ ձեզ: Խօսեցէք, ինչ կամենում էք: Միայն թէ դու, աղնիւ իշխան, մի մոռանար իմ խորհուրդն: Եթէ քո սէրն ու իրաւունքը կարող ես զոհել հասարակաց բարւոյն, ապա զոհիր քաջութեամբ և ամեն բերան կօրհնէ քեզ սրտագին:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Կաշխատեմ, Սմբատ իշխան, ստանալ քո սիրտն ու զգացմունքը: Բայց եթէ իմ ջանքն ապարդիւն անցնէ և իսկըք սրտիս վրայ իշխել չկարենանք...

ՍՄԲԱՏ. Այն ժամանակ, ի հարկէ, կը հաշտուիմ անձն մտքի հետ թէ՛ մարդը հրեշտակ չէ... թող Աստուած օգնէ քո ջանքերին: (Ինքն իրեն:) Պէտք է շտապել լուր տալ Ներսէհին: (Դուրս է գնում:)

ՏԵՍԻԼ Թ.

ՀԱՄՏՈՒՆ (միայնակ)

Ի՞նչ տարօրինակ զգացմունք է այս: (Չնոքը դնելով սրտին:) Ի՞նչ կայ այստեղ. ինչո՞ւ չէ հանգստանում... Արդեօք մի աներևոյթ ձեռք սեղմել է սրան իւր բռան մէջ, թէ՛ նրա սէգ աչքերի շանթն է հարուածել: Ի՞նչ է այս, ինչո՞ւ է թաղուն հեծում. ո՞վ է խոցոտել սրան... Միթէ՞ սէրը... Օ՛, ոչ, սէրը երկնքից է իջնում. նրան Աստուած է վառում. իսկ այստեղ հրդեհում է մի դժոխք, որ դեբրը կարող են բորբոքել...

ՏԵՍԻՆ Ժ.

ՆՈՅՆՆ ԵՒ ՊԱՊԱՔ

ՊԱՊԱՔ. (մտնելով) Ի՞նչ է պատահել քեզ, իշխան, դու այսօր աւելի տխուր ես, քան երբ և իցէ տեսել եմ քեզ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Յոյսս արդէն հատել է. ինձ թւում է թէ՛ երկար և ապարդիւն սպասեցի: Մնում է միայն հեռանալ:

ՊԱՊԱՔ. Հեռանա՛լ. ի՞նչ ես ասում, իշխան:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Այո՛, անպատճառ հեռանալ:

ՊԱՊԱՔ. Բայց մեր գործն արդէն յաջողուելու վրայ է:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Դու այդ միշտ ես ասում. ո՞ր է յաջողութիւնը:

ՊԱՊԱՔ. Ամեն ինչ վերջացած է, մի քանի վայրկեանից Ռուզանն իւր զայեակի հետ կը գայ այս սրահը:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Յետո՞յ.

ՊԱՊԱՔ. Դու կը ներկայանաս նրան և քո առաջարկը կանես:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Բայց օրիորդը... կը յօժարի, արդեօք, լսել ինձ:

ՊԱՊԱՔ. Անհոգ եղիր. նախապառաստ է այնքան որ կարող է լսել:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Քո հնարադիտութիւնը, Պապաք իշխան, հիացնում է ինձ:

ՊԱՊԱՔ. Աստուծոյ տուած շնորհից պէտք է միշտ օգտուիլ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Զնորհակալ եմ, բարեկամ: Հենց այն միջոցին որ յուսահատութիւնը ճնշում է իմ հոգին, դու նրան կազդուրում ես նորից: Եթէ քո ջանքերը յաջողութեամբ իսկ չը պսակուին, այսու ամենայնիւ, ես միշտ երախտապարտ պիտի մնամ քեզ:

ՊԱՊԱՔ. Բարեկամական պարտքիցս աւելի ոչինչ չեմ արել:

ՏԵՍԻՆ Ժ.

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐՆ ԵՒ ԱՍՊՐԱՄ

ԱՍՊՐԱՄ. (մտնելով յայտնում է Պապարին իբր զգուշանալով) Իշխան, պատրաստուեցէք, մայր Թէնին և Ռուզանը գալիս են այստեղ:

ՊԱՊԱՔ. Հա՛. շատ բարի, ուրեմն զէպի գործ: (Դառնալով Համտունին:) Ահա, իշխան, այն նաժիշտը, որ օգնել է մեզ այս գործում:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Ասպրամբ, այո՛, նա արժանի է մեր շնորհակալութեան: (Հանելով ծոցից ոսկիների քսակը եւ տալով նրան:) Ա՛ռ այս. գործը վերջանալուց դու կրկնապատիկը կը ստանաս:

ԱՍՊՐԱՄ. (ընդունելով քսակը եւ խոնարհ զլուխ տալով:) Զնորհակալ եմ, Տէր-իշխան, դու չափազանց բարի ես: (Դուրս է գնում:)

ՊԱՊԱՔ. Ուրեմն ես կը դիմաւորեմ օրիորդին. իսկ դու մտածիր թէ՛ ի՞նչ պիտի խօսիս հետը: Իմ կարծիքով ազատ ու անկեղծ խօսիլը աւելի լաւ է:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Գնա՛, դիմաւորիր. խօսելու համար կարիք չունիմ պատրաստուելու:

ՊԱՊԱՔ. Բարի: (Դուրս է գնում:)

ՏԵՍԻՆ Ժ.

ՀԱՄՏՈՒՆ (միայնակ)

Բաղդը, ուրեմն, դեռ երեսը չէ դարձրել ինձանից, դեռ կարելի է յուսալ: Նախազգացումը, կարծես, շնչում է իմ ականջին թէ՛ նա իմը պիտի լինի: Ես կամենում եմ հաւատալ թէ՛ նա մտածում է իմ մասին: Օ՛հ, եթէ այդ ճիշդ լինէր. եթէ նա կարողանար ինձ

սիրել, ինձ մտերմանալ և իւր սիրտն ու բաղդը իմ ձեռքը յանձնել... Այս մասին մտածելն անգամ լցնում է սիրտս բերկրութեամբ. իսկ եթէ իմ իղձերը իրականային, արդեօք սա (Ձեռքը դնելով սրտի վրայ:) չէ՞ր պայթիլ երջանկութիւնից... Օ՛հ, իմ գեղեցիկ Ռուզան, եթէ իմանայիր թէ՛ հով է այն իշխանը, որ տանջւում է քեզ համար. եթէ իմանայիր թէ՛ որքան վէհ, որքան հպարտ է համտունը... Բայց նա այսօր կարօտում է քո մի անուշ ժպտին, քո քաղցր հայեացքին... (Մտախոհ յետ ու առաջ ման գնալով եւ ապա աշխուժով:) Այո՛, անկարելի է. այս գեղանի իշխանուհին իմը պիտի լինի. թէ կուզ քալալը իւր իշխանապետութեամբ, թէ կուզ Արցախը իւր բոլոր ժողովրդով իմ դէմը կանգնեն, ես պիտի առնեմ սրան... Ռուզանը պիտի լինի Համտունի ամուսինը. նա միայն պիտի իշխէ իմ սրտի ու Սիւնեաց լեռների վրայ. նրա առաջ պիտի խոնարհին իմ իշխանական դրօշակը և Սիւնեաց քաջերի գլուխները...

ՏԵՍԻԼ ԺԳ.

ՆՈՅՆ, ՊԱՊԱՔ, ՌՈՒՋԱՆ ԵՒ ԹԷՆԻ

ՊԱՊԱՔ. (մտնելով Ռուզանի հետ) Այո՛, իշխանուհի, հենց իսկոյն կամենում էի բարձրանալ քո դստիկոնը և խնդրել իշխանի կողմից՝ (Յոյց տալով Համտունի վրայ:) որ հաճէիր թող տալ իրեն՝ ներկայանալ քեզ:

ՌՈՒՋԱՆ. Ուրախ եմ որ այդ նեղութիւնը չեմ պատճառել քեզ: (Համտունին դառնալով:) Ինչո՞վ կարող եմ ծառայել իշխանին:

ՊԱՊԱՔ. Տեար Համտունը, կար-

ծեմ, կարիք ունի քո խորհրդին:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (Ռուզանին) Եթէ մեծաշուք օրիորդը կը հաճի նուիրել ինձ մի քանի վայրկեան...

ՌՈՒՋԱՆ. Բարի խորհրդի համար պատրաստ եմ զոհել մի ժամ:

ԹԷՆԻ. Իսկ ես, դստրիկս, միջև այդ կը իջնեմ մատուռը մի փոքր աղօթելու... (Պապաքին:) Պապաք իշխան, կարո՞ղ ես ինձ օգնել:

ՊԱՊԱՔ. Սանդուխտներից իջնելու, ամենայն սիրով: Ով որ յաճախ չէ աղօթում՝ նա պէտք է մի բանով ծառայէ աղօթողներին, որպէս զի նրանց աղօթքից շահուի և ինքը. տուր ինձ քո ձեռը, մայր Թէնի: (Թէնիի թեւն առնելով՝ դուրս են գալիս:)

ՏԵՍԻԼ ԺԳ.

ՀԱՄՏՈՒՆ ԵՒ ՌՈՒՋԱՆ

ՌՈՒՋԱՆ. (Թէնիի նստելից նայելով.) Բարեպաշտ կին: Օրը քանի՛ անգամ է սա մատուռ իջնում աղօթելու:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Երջանիկ է, ով հանգիստ խիղճ ունի և կարող է աղօթել:

ՌՈՒՋԱՆ. Այո՛, իմ դայեակը բաղտաւոր է այդ կողմից: Բայց... ներողութիւն ես իշխանի այցելութեան պատճառը չհարցրի:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Իմ այցելութեան պատճառը, ազնիւ օրիորդ, իրաւունքի մի բռնաբարումն, որի համար եկել եմ պաշտպանութիւն խնդրել քեզանից:

ՌՈՒՋԱՆ. Իրաւունքի, բռնաբարում... տարօրինակ զարձուած է այդ, Տեար Համտուն: Եթէ իրաւունքը Սիւնեաց իշխանինն է և բռնաբարողը նրանից հօր մէկը, ապա դժուար

թէ մի կին կարողանայ պաշտպանել քեզ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Ազնիւ օրիորդ, գործ դրուած բռնութիւնը զօրութիւն է ստացել քո համաձայնութեամբ: Եթէ այդ համաձայնութիւնը դու վերապահես քեզ, այն ժամանակ բռնութիւնը կը թուլանայ ինքն իրեն:

ՌՈՒՋԱՆ. (յուզուելով) Իշխան, ես իմ կեանքում չեմ քաջալերել ոչ մի անիրաւ գործ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Դու իսկապէս չես մըտածել քաջալերել մի անիրաւութիւն: Բայց համաձայնութեամբ երջանկացնել միշտին՝ զրկել ես բաղդից մի ուրիշին:

ՌՈՒՋԱՆ. Քո խորհրդաւոր խօսքերը չեմ հասկանում, իշխան, հաճիր պարզ խօսել:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Թող կը տամ ինձ անկեղծ լինել:

ՌՈՒՋԱՆ. Թագչող ճշմարտութեան արժէքը ստութիւնից աւելի չէ, ազնիւ մարդը չպետք է կեղծի:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Ուրեմն ես կը խօսեմ քեզ հետ ինչպէս իմ...

ՌՈՒՋԱՆ. (ընդհատելով) Ինչպէս քո քրոջ հետ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Իշխանուհի, դու ինձ հրամայում ես անկեղծ լինել, բայց կաշկանդում ես իմ լեզուն:

ՌՈՒՋԱՆ. Ինձ զարմացնում է քո վարանումը, իշխան. եթէ չես կարող ազատօրէն խօսել, ապա լաւ է որ չըխօսիս. ես սովոր չեմ լսել այն, ինչ մարդիկ վախենալով են արտասանում:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Վախենալու և ակնածելու մէջ տարբերութիւն կայ, օրիորդ. կատաղած առիւծի ժանիքները ինձ չեն վախեցնիլ. բայց քո հայեացքը պատկառանք է ազդում:

ՌՈՒՋԱՆ. Չկայ աշխարհում մի ճշմարտութիւն, որն ազնիւ մարդն

ամաչէր յայտնել: Խօսիր այնպէս ազատ, ինչպէս վայել է մի ազատ իշխանի:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Բարի, ուրեմն կը խօսեմ: (Մի փոքր մտածելուց յետ:) Դու գիտես, օրիորդ, որ մեր և ձեր իշխանական տների մէջ կան աւանդական սովորութիւններ, որոնք յարգուել են մեր արժանաւոր նախահայրերից և որոնք պիտի յարգուին ներանց յետնորդներից:

ՌՈՒՋԱՆ. Անշուշտ այդպիսի սովորութիւններ կան:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Դրանցից մինը այն է՝ որ Բագրատունեաց ցեղի աղջիկը Սիւնեաց տոհմին էր հարսնանում, իսկ Սիւնեաց օրիորդը՝ Բագրատունեաց տանը:

ՌՈՒՋԱՆ. Գիտեմ: Նոյն իսկ Հայրս, որ Բագրատունեաց ցեղի իշխան էր, Սիւնեաց Գրիգոր իշխանի դստեր հետ ամուսնացաւ: Բայց ինչո՞ւ համար են այդ յիշողութիւնները:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Ջալալ մեծ իշխանի աղջիկը, օրիորդ, Սիւնեաց տան հարսը պիտի լինէր. բայց ո՞րին են նրա համար փեսացու ընտրել:

ՌՈՒՋԱՆ. Իմ մասին է քո խօսքը:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Այո, օրիորդ, Սիւնեաց իշխանը տոհմական իրաւունք ունի քեզ իւր հարսնացուն անուանելու:

ՌՈՒՋԱՆ. Իրաւունք. Տէր Աստուած, իրաւունքն է ուրեմն ամուսնութեան շաղկապը:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Ոչ, իշխանուհի. ամենից առաջ՝ սրբազան սէրը: Բայց երբ այդ սիրով լցուած ազնիւ սիրտը մերժուում և արհամարհուում է, այն ժամանակ, արդէն, երևան է զալիս իրաւունքի խնդիրը:

ՌՈՒՋԱՆ. Կը ցանկանայի իմանալ մերժուած իշխանի անունը:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Այդ դժբաղդը ես եմ:

ՌՈՒՋԱՆ. Դձ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Այո՛, քո երկրպագուն
և ստրուկը:

ՌՈՒՋԱՆ. Երկրպագիր միայն Կա-
տարեալին. իսկ ստրկութիւնը անարգ
արհեստ է... (Վսեմութեամբ:) Քեզ
վրայ, Համտուն իշխան, աւելի մեծ
Համարում ունէի:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Այդ Համարումը չպէտք
է նուազի. որովհետեւ անարգ մարդը
չէր կարող քեզ պաշտել, որովհետեւ...

ՌՈՒՋԱՆ. (ընդհատելով) Որպէս
զի չնուազի, թող տուր որ քո սիրոյ
մասին ուրիշ բացատրութիւններ չը
լսեմ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Իշխանուհի, թող որ
խօսիմ, թող որ առ քեզ տածած իմ
ղգացմունքն արտայայտեմ. թող որ
ասեմ թէ՛ սիրում եմ քեզ...

ՌՈՒՋԱՆ. (տեղից վեր կենալով)
Իշխան. ներքի որ աւելին չեմ կարող
լսել: Դուցէ իմ ընտանեկան կրթու-
թիւնը, կամ կանացի երկչոտութիւնս
է պատճառ որ Սիւնեաց իշխանի սի-
րոյ խոստովանութիւնը զողալով եմ
լսում. բայց այդ այդպէս է: Իմ ապա-
ղայ բաղդի տնօրինութեան իրաւուն-
քն իմ սիրելի ծնողներին է պատկա-
նում. ես Հնազանդում եմ նրանց
Հրամանին՝ ինչպէս երկնառաք սլա-
տմի. Հետեապէս, ինքս իմ մասին
որոշում անել չեմ կարող:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Բայց եթէ քո Հայրը
ցանկանայ իւր ընտրութեամբ քեզ
դժբաղդացնել, միթէ ոչ մի բողոք չի
պիտի բառնաս նրա դէմ:

ՌՈՒՋԱՆ. Ես Հաւատում եմ իմ
Հօր առ իս ունեցած սիրոյն, ուստի
և իմ ապաղալի վերաբերմամբ՝ նրա
փորձառութիւնն ու Հեռատեսութիւնն
աւելի զին ունին իմ աչքում քան իմ

անփորձ զգացմունքները... (Թող որ
այս խնդրի մասին վերջինը լինի մեր
տեսակցութիւնը: (Վստիջաբար զը-
լուի տալով շուռ է գալիս դէպի
դուռը:))

ՀԱՄՏՈՒՆ. Օրիորդ, դարձեալ մի
խօսք:

ՌՈՒՋԱՆ. (կէս դէպի յետ դառ-
նալով) Ազնիւ իշխան, ես բոլորը ա-
սացի: (Դուրս է գնում:)

ՏԵՍԻԼ ՓԵ.

ՀԱՄՏՈՒՆ, յետոյ ՊԱՊԱՔ

ՀԱՄՏՈՒՆ. (միայնակ եւ զայրա-
ցած) Ի՞նչ, ուրեմն, նա ինձ մերժում
է. նա, մինչև անգամ, չէ կամենում
ինձ լսել... այս արդէն չափազանց
է. ստորանալ մինչև այս աստիճան...
(Դառնալով Պապաքին, որ այդ բո-
ւլին մտնում է:) Պապաք իշխան,
նա ինձ մերժեց, ես անպատուած եմ:

ՊԱՊԱՔ. Հանգիստ եղիր. ես բո-
լորը լսեցի. նա չմերժեց քեզ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (շփոթուած) Ի՞նչպէս,
ուրեմն ես... Ի՞նչ, շփոթուած էի...
կամ դուցէ լաւ չլսեցի... բայց նա
բաց է ի բաց մերժեց:

ՊԱՊԱՔ. Ո՛չ, նա մերժման Համար
ոչ մի խօսք չասաց, այլ առարկեց
թէ՛ ինքն իւր Հօր Հլու Հպատակն
է, այդ կը նշանակէ թէ՛ Հայրս Հրա-
մայում է ինձ ներդնելին զնալ, գնում
եմ. կը Հրամայէ քեզ Հետ ամուս-
նանալ, քեզ Հետ կամուսնանամ:
Հասկացար:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (քարկանալով) Է՛հ,
ի՞նչ ես դու քեզանից ենթադրութիւն-
ներ անում:

ՊԱՊԱՔ. Ենթադրութիւն չէ, այլ
իսկութիւն: Օրիորդը քեզ Հետ Հա-

մակրութեամբ խօսեց. նա, մինչև անգամ, շեշտեց թէ՛ Հօր հրամանը զերադասում է իւր զգացմունքներին, հասկանում ես. այդ կը նշանակէ թէ՛ նա զգացմունքներ էլ ունի քեզ համար, բայց, իբրև պարկեշտ աղջիկ, ծածկում է իւր հօրից: Նա ասաց թէ՛ ինքն իրաւունք չունի ինքնակամ իւր բաղլը տնօրինելու և թէ այդ դէպքում՝ հնազանդում է Հօր հրամանին՝ ինչպէս երկնառաք պատգամի:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Այո՛, այդպիսի մի բան ասաց:

ՊԱՊԱՔ. Ի հարկէ, ասաց. դու յուզուած էիր և ամեն բան չլսեցիր: Երբ մարդու կիրքն ելնում է՝ ականջն ինչ ևս չեն ծառայում նրան: Դու չպէտք է քեզ այդպէս շուտ կորցնէիր:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Օ՛, այդ աղջկայ հանցքը կը շփոթեցնէ ամենից սառնարիւն մարդուն: Եթե անասնամեայ ծերունին, անգամ, կը կորցնէ նրա առաջ իւր փորձառու իմաստութիւնը:

ՊԱՊԱՔ. Եւ, ահա, հենց այդպիսի գանձը չպէտք է ձեռքից հանել:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (հառաչելով) Ա՛հ, նա արդէն ելած է իմ ձեռքից:

ՊԱՊԱՔ. Ո՛չ, ասում եմ քեզ. բոլոր նրա խօսածներէն ես ան հետեցի թէ՛ նա մի զոհ է կամակոր Հօր ձեռքում. թէ նա ճնշուած է ծնողական հրամանի տակ. այդ դէպքում, մինչև անգամ, պէտք է կարեկցել և պաշտպանել նրան:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Բայց եթէ դու սխալւում ես:

ՊԱՊԱՔ. Չեմ սխալւում բոլորովին: Եթէ օրիորդը քեզ չհամակրէր, ապա

նա չէր դալ քեզ հետ տեսակցելու:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (մտախոհ) Այո՛, այդ ճիշդ է... բայց չէ՞ որ նա չկամեցաւ մինչև վերջն ինձ լսել:

ՊԱՊԱՔ. Նա վերկացաւ տեղից, հենց որ դու ասացիր թէ՛ «սիրում եմ քեզ»:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Այո՛:

ՊԱՊԱՔ. Եւ աւելացրեց թէ՛ «ներքի՛ր որ քո սիրոյ խոստովանութիւնը դողալով եմ լսում»:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Ճիշդ որ այդպէս ասաց:

ՊԱՊԱՔ. Եւ ապա բացառեց թէ՛ դրա պատճառը իւր ընտանեկան կրթութիւնը և կանացի երկչոտութիւնն է...

ՀԱՄՏՈՒՆ. Օ՛, ի՛նչ լաւ լիշում ես: Իրաւ որ այդ ամենը ես լսեցի:

ՊԱՊԱՔ. Ուրեմն էլ ուրիշ ի՛նչ կարող էր ասել մի իշխանազուն օրիորդ, որ առաջին անգամն էր սիրոյ խոստովանութիւն լսում:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Եթէ այդ բոլորը ճիշդ է, Պապաք իշխան, ուրեմն այս ամբողջ ես չեմ հեռանալ:

ՊԱՊԱՔ. Այո՛, չի պիտի հեռանաս և պիտի պնդես քո իրաւունքների վրայ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Կը պնդեմ. և, եթէ հարկ լինի՝ նոյն իսկ կռուի կելնեմ ներսէն իշխանի դէմ: Թող կամ նա ինձ ոչնչացնէ և կամ ես նրան: Մեղանից ով որ կենդանի կը մնայ, թող նա էլ ժառանգէ այս գեղեցիկուհուն:

ՊԱՊԱՔ. Տո՛ւր ձեռք սեղմեմ, այլ մարդու վճիռ է:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (աջը պարզելով) Սեղմիր և եղբի՛ր իմ վիան:

Վարազդոր

ԱՐԱՐՈՒԱԾ ԱՌԱՋԻՆ

Երկրորդ պատկեր

Ջալալ իշխանի հանդիսաւոր ընդունելութեան ընդարձակ եւ սիւնազարդ դահլիճը, քանդակազարդ պատերով եւ առաստաղով, սրահամար պատուհաններով եւ ոսկեզօծ դռներով: Սիւների վրայ կախուած են հնատարազ գէնքեր ու դրօշակներ, պատերի տակ շարուած՝ թաւշապատ բազմոցներ:

ՏԵՍԻԼ Ը.

ՋԱԼԱԼ ԵՒ ՌՈՒՋԱՆ (ներս մտնելով — միմեանց թեւանցուկ. Ռուզան թաշկինակն աչքերին):

ՋԱԼԱԼ. Հանդարտիր, զաւակս, հանդարտիր: Քեզ արդէն ասացի որ ես մաս չունիմ այդ գործում. Համտունն այցելել է քեզ առանց իմ զիտութեան. նա օղուտ է քաղել իմ բացակայութիւնից:

ՌՈՒՋԱՆ. Ինձ վշտացնողը, հայր իմ, Համտունի այցելութիւնը չէ, այլ այն լուրն, որ պտտում է ամրոցի կանանց բերանում: Ամեն անկիւնում այդ մասին են խօսում:

ՋԱԼԱԼ. (ինքն իրեն) Այո, պարզ է. այս տան մէջ ստեղծւում է մի դաւադրութիւն. բայց դրա հեղինակը Համտունը չէ: Ով է զրշողը. նրան պէտք է որոնել...

ՌՈՒՋԱՆ. (լալով) Ահ, հայր իմ, քո լուրթիւնը կտրտում է իմ սիրտը. ես ցնորւում եմ: Ուրեմն իմ լսածները ճշմարիտ են. ուրեմն մեզ յաւիտեան բաժանել էք միմեանցից. անհաստատ իմ, որքան թշուառ եմ ես:

ՋԱԼԱԼ. Ռուզան, մի լար. այդ լուրը հնարուած է. ես քո ձեռը չեմ մերժել ներսէջին:

ՌՈՒՋԱՆ. (խնդազին) Ի՞նչպէս. դու չես մերժել նրան... ո՛հ, ասա, հայր իմ. ես կամենումեմ նորից լսել այդ:

ՋԱԼԱԼ. Այո, զաւակս, չեմ մերժել և ոչ իսկ մերժել կարող էի. ներսէջը վաղուց սահմանուած է քեզ համար:

ՌՈՒՋԱՆ. (ուրախացած) Ահ, որքան բարի ես, հայր իմ... (Համբուրում է հօր ձեռը): Բայց այս ի՞նչ լուր է, որ պտտում է ամրոցի կանանց բերանում. այդ ես ձանուշից լսել էի առաջ, և չէի հաւատացել նրա ճշմարտութեան, բայց Համտունի այցելութիւնը կասկած չուզեց իմ մէջ:

ՋԱԼԱԼ. Անհիմն լուրեր են. անմիտ բարբառնջանքներ, որոնցով զբաղւում են պարապ ուղեղները:

ՌՈՒՋԱՆ. Այդ բոլորը լաւ. բայց ինչո՞ւ ներսէջն այլ ևս չէ յաճախում այստեղ. տասն օրէն աւելի է՝ ինչ չեմ տեսել նրան:

ՋԱԼԱԼ. (նստելով աթոռի վրայ եւ իւր մօտ նստեցնելով Ռուզանին) Լսիր դուստրս եւ ամեն բան կիմանաս: (Ինքն իրեն:) Պէտք է վերջապէս ծանօթացնել սրան բուն ճշմարտութեանը: (Դառնալով Ռուզանին:) Մինչեւ այսօր, սիրելի Ռուզանս, դու այս պալատում ապրում էիր ինչպէս մի անհոգ թիթեռնիկ. շրջապատուած քո զբօսասէր նաժիշտներով: Քեզ ամեն կողմից ղիմաւորում էին խնդութիւն ու հրրճուանք եւ, իմ հրամանով, ո՛չ մի անախորժ լուր չէր թափանցում քո դստիկոնը սրտիդ խաղաղութիւնը վրդովելու համար: Թէ ինչե՛ր էին անցնում իմ իշխանութեան մէջ, թէ ի՛նչ հոգսեր էին կնճռում քո հօր ճակատը, թէ ինչո՞ւ նա օրերով բացակայում էր ամբողջ, այս ամենի մասին չէր յայտնւում քեզ ոչինչ...

ՌՈՒՋԱՆ. (հօրն ընդհատելով) Ինչպէս, հայր իմ, դու հոգսեր ու վշտեր ես ունեցել եւ ոչինչ չե՞ս յայտնել ինձ:

ՋԱԼԱԼ. Այո՛, սիրելիս, որովհետեւ ճանաչում էի քո զգայուն սիրտը եւ չէի կամենում վշտացնել նրան:

ՌՈՒՋԱՆ. Ա՛խ, հայր իմ, միթէ կարելի է:

ՋԱԼԱԼ. Այդպէս էլ պէտք էր, սիրելի զաւակս: Քո մասնակցութիւնը չէր կարող իմ վշտերը բառնալ, ուրեմն եւ հարկ չկար տխրեցնել քեզ իղուր: Բայց այժմ որովհետեւ կամենում ես ներսէհի բացակայութեան պատճառն իմանալ, ուստի ստիպուած եմ ծանօթացնել քեզ այն հանգամանքներին, որոնց հետ կապ ունի ներսէհի բացակայութիւնը:

ՌՈՒՋԱՆ. Լսում եմ քեզ, սիրեցեալ հայր:

ՋԱԼԱԼ. Այս դարը, որի մէջ ապրում ենք, սիրելի Ռուզանս, արտասուքի, արեան ու թշուառութեան դար է: Ինչպէս Հայաստանի բոլոր մանր իշխանութիւնները, նոյնպէս եւ իմ երկիրը շրջապատուած է թշնամիներով, դրանցից մինն ու վտանգաւորը, որ թաթարաց վայրենիների ղոււղն է, բռնած ունէր մինչեւ այժմ խաչէնի սահմանը եւ յարմար առիթի էր սպասում իմ երկիրը մտնելու եւ այն հիմնայատակ անելու: Իմ հպատակներն ամեն օր երկիւղի ու սարսափի մէջ էին եւ նրանց իշխանը, որ քո դժբաղդ հայրն է, չէր կարողանում գէնքի զօրութեամբ ապահովութիւն բերել իւր հպատակներին: Նրանց գլխին կախուած էր փորձութեան սուրբ:

ՌՈՒՋԱՆ. (երկիւղագին) Ո՛հ, ես սարսափում եմ... Միթէ այդ աստիճան անապահով զրութեան մէջ է եղել քո ծերութիւնը, հայր իմ:

ՋԱԼԱԼ. Այո՛, Ռուզան. եւ ահա այս էր պատճառը որ երբ ներսէհը քիչ ժամանակ առաջ եկաւ ինձ մօտ ձեր ամուսնութեան նկատմամբ իմ վերջնական համաձայնութիւնն ստանալու, ես նրան ասացի. «Որդեակ իմ, քեզ յայտնի է իմ իշխանութեան ու ժողովրդի արդի անապահով զրութիւնը. դու գիտես թէ ի՛նչ վտանգ կարող է հասնել նրանց, եթէ գէթ մի օր ինքս ինձ տամ անհոգ զուարճութեան: Իմ երկրի սահմանը բռնող թշնամին արծուի սրատեսութիւն եւ շան հոտառութիւն ունի. բաւական է իմ կողմից մի փոքր զանցառութիւն եւ ահա նրա գնդերը կը բռնեն մեր բլուրները, իսկ այն երկիրն, ուր նրանց ոտքն է կոխում, կանաչ չի բուսուցանում: Իմ դստեր ամուսնու-

թիւնը, ասացի, մի հասարակ հանգէսով չի անցնիլ. իսկ իշխանական տան վայել խրախճանով պարապելու ես ժամանակ չունիմ. համբերիր, ասացի, մի առ ժամանակ, մինչև իմ այս թշնամին իւր որջը կը դառնայ և իմ երկրի մէջ կը տիրէ ապահովութիւն. այն ժամանակ ես կօրհնեմ ձեր միութիւնը և մեր բոլոր ժողովուրդը կը մասնակցի այդ ուրախութեան:

ՌՈՒՋԱՆ. Եւ ներսէհն, ի հարկէ, խոստացաւ համբերել:

ՋԱԼԱԼ. Այո:

ՌՈՒՋԱՆ. Իսկ այդ խոստումը միթէ կարող էր արդելիլ նրան ըստ սովորականին մեզ այցելելու:

ՋԱԼԱԼ. Կարող էր արդելիլ, եթէ նա կերթար քո և իւր երջանկութեան խոջընդոտները բառնալու:

ՌՈՒՋԱՆ. Ուրեմն նա գնացել է մեր թշնամու դէմ. պատերազմ:

ՋԱԼԱԼ. Այո, պատերազմ: Բայց այս բառը թող չսարսափեցնէ քեզ. Աստուծոյ աջը զօրավիգ կը լինի նրան:

ՌՈՒՋԱՆ. Սարսափել այդ բառից, երբէք. այդպիսի երկչոտութիւն դու չես ներշնչել ինձ: Ես միայն զարմանումեմ թէ ինչո՞ւ ներսէհը մի իօսք անգամ չասաց այդ արշաւանքի մասին, երբ վերջին անգամ եկաւ իւր հրաժեշտն ինձ տալու:

ՋԱԼԱԼ. Աղնիւ երիտասարդն ինձ ևս չյայտնեց ոչինչ: Բայց իւր ձեռնարկութեան լուրը մեր հետամուտները բերին:

ՌՈՒՋԱՆ. Իսկ այդ ձեռնարկութեան ելքը:

ՋԱԼԱԼ. Առաջին յարձակումը յաջողակ է անցել: Ներսէհը զրաւել է թշնամու դիրքը. իսկ այնուհետև նոր լուր դեռ չունիմ. այսօր անշուշտ

մեզ սուրհանդակ կը գայ:

ՌՈՒՋԱՆ. Եւ երանի՜ թէ նա ուրախ լուր բերէ:

ՋԱԼԱԼ. (վերկենալով տնդից) Աստուծոյ օգնութեամբ ուրախ լուր կը բերէ: Միայն թէ դու քեզ հանգիստ պահիր այժմ և աղատ եղիր ամեն հոգսերից: Ներսէհը, յոյս ունիմ, կը վերադառնայ յաղթութեամբ: Եւ որպէս զի հակառակորդները ժամանակ չունենան զործելու, ես քո ձեռը հանդիսարար կը յանձնեմ իշխանին, հէնց որ նա յաղթանակով մուտ կը գործէ այստեղ:

ՌՈՒՋԱՆ. Ահ, շնորհակալ եմ, հայր իմ: (Համբուրում է ծնորդը) Դու անսահման բարի ես դէպի քո դուստրը:

ՋԱԼԱԼ. Կատարում եմ իմ պարտքը, որդեակ, միայն իմ պարտքը:

(Դուրս է գնում:)

ՏԵՍԻԼ Բ.

ՌՈՒՋԱՆ. (միայնակ)

Այժմ ամեն ինչ պարզ է ինձ համար: Այս լուրը հնարուած էր: Ես այդ պիտի դուշակէի Համտունի անսպաս այցելութիւնից և դուր տեղը չանհանգստացնէի հօրս. բայց չկարողացայ: Եւ յանցաւոր չեմ: Երբ մարդ ունի այնպիսի դանձ, որի պահպանութեան համար, զոգում է ամեն վայրկեան, այն ժամանակ հողմի շունչն իսկ թունդ է հանում նրա սիրտը: Այո, այսպէս է: Իմ աննման իշխանի սէրը դարձրել է ինձ կասկածոտ... բայց, Աստուած իմ, այս ինչ նորութիւն էր, որ հայրս հաղորդեց: Ուրեմն Ներսէհը կանգնած է այժմ թշնամու դէմ... կամ գուցէ

արդէն կուռում է նրա հետ... իսկ եթէ յանկարծ մի նետ՝ սպիրատ ձեռքից արձակուած՝ զայ և զարկէ նրա զեղալանջ կրծքին... եթէ յանկարծ մի տէգ նրա կողը մխուի, կամ մի զարանակալ սուր նրա արևը խաւարէ... Օ՛հ, այն ժամանակ... բայց ոչ. հեռու ինձանից վեհերոտ մտքեր. արդար գործին Աստուած ինքն է առաջնորդում. նրա աջը կը պաշտպանէ խաչի զինուորներին... Բայց ինչպէս պատահեց այս. չեմ հասկանում. Ներսէհն ամեն բանի համար խորհրդակցում էր ինձ հետ. նա ոչ մի զաղտնիք չէր պահում ինձանից: Ինչո՞ւ ուրեմն այս մեծ ու վտանգաւոր գործին ձեռնարկել է ծածուկ... (Մտածելով:) Ա՛հ, հասկանումեմ. սա մի յուսահատ ձեռնարկութիւն է: Խեղճ երիտասարդը տարտամ վիճակից ազատուելու և իւր բաղդը վերջնականապէս որոշելու համար վճռել է այս յանդուգն քայլն անել: Եւ վատ չէ արել. ես գովում եմ նրան:

Բայց իմ հայրը, Տէր Աստուած, որքան վշտերով, որպիսի հոգսերով ծանրաբեռնուած է եղել և այս ամենը ինչպէս ծածկել է ինձանից... Եւ ինչո՞ւ, չեմ հասկանում, միթէ՞ ես այս գերդաստանի անդամը չէի և չի պիտի դիտենայի թէ ինչն էր եմ գործում իմ հօր իշխանութեան մէջ, իմ տանը, իմ շուրջը. ինչո՞ւ պիտի ծիծաղէի ես այն ժամանակ, երբ իմ հօր սիրտը արտասուում էր թագուն... միթէ՞ ես նրան չէի կարող օգնել. միթէ՞ ես ոչինչ չէի կարող գոհել... (Հաւում է շշուկ եւ գալարափողի ձայն, Ռուզանը դիմում է դէպի պատուհանը:) Այս ինչ ձայներ են...

ՏԵՍԻԼ Գ.

ՆՈՅՆ ԵՒ ԶԱՆՈՅԶ

ԶԱՆՈՅԶ. (շտապաւ ներս վազելով) Տիրուհի, ուրախ լուր...:

ՌՈՒԶԱՆ. Ի՞նչ կայ, Զանոյշ. ի՞նչ աղմուկ է այս:

ԶԱՆՈՅԶ. (ուրախութիւնից շնչաւալառ) Ներսէհ իշխանը, տիրուհի...

ՌՈՒԶԱՆ. (շտապաւ ընդհատելով) Ի՞նչ, նա եկա՞ւ... (Անհանգիստ:) Ասա շուտ, նա եկա՞ւ...

ԶԱՆՈՅԶ. Այո՛, տիրուհի. փողերը նրա գալուստն են աւետում:

ՌՈՒԶԱՆ. (խնդազին) Ա՛հ, Աստուած իմ. շնորհակալ եմ քեզանից, դու երջանկութեան նոր աղբիւր բացիր ինձ. (Դառնալով Շանուշին:) Բայց ո՞ւր է նա, Զանուշ, չէ՞ զալիս ինձ մօտ... բայց ոչ, ես կերթամ նրան տեսնելու... (Դուրս է գնում:)

ՏԵՍԻԼ Գ.

ԶԱՆՈՅԶ (միայնակ)

Ա՛խ, ինչպէս ուրախ եմ. վերջապէս նա վերադարձաւ. անպիտան Ասպրամը հաւատացնում էր թէ՛ մեծ իշխանը մերժել է Ներսէհին Ռուզանի ձեռը, և ես չիմարաբար յայտնեցի այդ իմ տիրուհուն: Խեղճ օրիորդ, ինչպէս նա տխրեց և որքան լացաւ: Այժմ, փառք Աստուծոյ, փեսացուն նորէն կուրախացէ նրան:

ՏԵՍԻԼ Ե.

ՆՈՅՆ ԵՒ ՍՈՒՐԻԿ

ՍՈՒՐԻԿ. (փոշոտ կօշիկներով եւ հագուստով) Հա՛, ո՞ւր է Տիրուհին, Աւետչեայ պիտի առնեմ:

ՉԱՆՈՅՉ. Աւետչեա՛ն ինձ կը հասնի.
իշխանի գալուստն ես աւետեցի:

ՍՈՒՐԻԿ. Է՛յ, դդու՛մ, բանը հաս-
կացիր, իշխանին ես բերի չէ՛: Սու-
րիկը չլինէր, նա հիմա իւր վրանում
քնած կը լինէր:

ՉԱՆՈՅՉ. Ինչե՛ր ես խօսում. այս
առաւօտ դու այստեղ չէ՛իր:

ՍՈՒՐԻԿ. Այստեղ էի հապա՛մ, բայց
գաղտնիքներ իմացայ, փառաւոր
գաղտնիքներ. իսկոյն թռչկանս հե-
ծայ, երկու անգամ կողերը խթեցի...
Օ՛հ, նրա աչերը սիրեմ, թռաւ ինչ-
պէս հրեղէն, դեռ կէսօր չեղած՝
Մռաւի մօտ էի:

ՉԱՆՈՅՉ. Ի՞նչ գաղտնիքներ, ինչե՛ր
ես խօսում:

ՍՈՒՐԻԿ. Այդ քո գլխնալու բանը
չէ, լսիր, հասայ բանակ թէ չէ...

ՉԱՆՈՅՉ. Ի՞նչ բանակ...

ՍՈՒՐԻԿ. Իշխանի բանակը, յի-
մար, չե՛ս հասկանում, հօ հայերէն
եմ խօսում: Հասայ այնտեղ թէ չէ,
տեսայ որ մեր քաջերը ջարդել են
թաթարներին, և ինչպէ՛ս են ջար-
դել, ինչպէ՛ս ճանճերի... Հեծելա-
զունդն էլ մնացածին քշել է դէպի
Պարտաւ: Իսկ Ներսէ՛հ իշխանը վրա-
նում հանգիստ նստած՝ սպասում է
հեծեալների դարձին որ աւարը բա-
ժանէ: «Ի՞նչ ես շինում այստեղ,
իշխան, ասացի նրան. տունդ գոյ է
մտել, արի կոկորդը սեղմիր»: Լսեց թէ
չէ, արեւը սիրեմ իշխանիկիս, աչքերը
կրակ առին. թռաւ իսկոյն ձիու վրայ
«դէ՛հ, տղերք, իմ ետեկց», առաց
նա համհարզներին ու առաջ անցաւ:
Օ՛հ, եթէ տեսնէիր թէ՛ ինչպէ՛ս էինք
գալիս. դաշտերը զողղում էին մեր
ոտքերի տակ:

ՉԱՆՈՅՉ. Բայց ոչինչ չեմ հասկա-
նում, երա՛զ ես պատմում:

ՍՈՒՐԻԿ. Տօ, դդու՛մ, կինը երբ է
բան հասկացել որ հիմա հասկանայ.
դնա մոշ քաղիր. բակիւ եփիր. քո լ՛նչ
բանն է զինուորին լսելը. (Ինքն իրեն.)
Է՛հ, ես էլ լ՛նչ եմ գլուխ դրել սրա
հետ: (Դուրս է գնում):

ՏԵՍԻԼ Զ.

ՉԱՆՈՅՉ (միայնակ)

Ինչե՛ր դուրս տուաւ, տե՛ւածք: Երեւի
խմած է: Այո՛, անպատճառ: Յիմար
Ապրամն էլ սրան է սիրում: Կճուճը
զլորուել խուփը զտել է. ճիշդ որ
արժանի են իրար: Ա՛հ, իշխանն ու
տիրուհին... (Դուրս է գնում):

ՏԵՍԻԼ Ի.

ՌՈՒՋԱՆ ԵՒ ՆԵՐՍԷՅ

ՌՈՒՋԱՆ. Ներսէ՛հ, սիրեցեալդ իմ,
այս որքան անհանդուրժեան պատ-
ճառեցիր ինձ:

ՆԵՐՍԷՅ. Ների՛ր ինձ, բարի Ռու-
զանս, որ մեր երջանկութիւնը ապա-
հովելու համար՝ այս անգամ քեզանից
գաղտուկ զործեցի:

ՌՈՒՋԱՆ. Եւ եթէ աւելի երկա-
րէիր բացակայութիւնդ սրտիս տըխ-
րութենէն պիտի ինկադարէի:

ՆԵՐՍԷՅ. Ա՛հ, մթթէ չգիտէիր թէ՛
ուր էլ որ լինիմ, քեզ համար կապ-
րիմ:

ՌՈՒՋԱՆ. Այո՛. բայց պատերազմի
դաշտում...

ՆԵՐՍԷՅ. Պատերազմի դաշտում...
ճ, այնտեղ մեռնողը ապրում է աւելի՛.
քան ամենից երկարակեացը աշխարհի
մէջ: Եւ կի՛մ արդեօք մի կեանք
աւելի փառապանծ, քան այն՝ որ

ժառանգում է զինուորը՝ հայրենիքի համար մեռնելով: Այո, Ռուզան, չկայ նոյնպէս մի տղ, ուր քաջի կուրծքը կարողանար ազատ շունչ քաշել անպէս, ինչպէս պատերազմի դաշտում, սուր բանակները կռւում են մահու և կեանքի դէմ... չկայ աւելի մեծ հաճոյք՝ քան տեսնել հայ քաջերին արիւնախանձ կատաղութեան մէջ՝ երբ բորբոքում է ճակատամարդը, կամ սուսերամերկ և սրարշաւ՝ երբ նահանջում է թշնամին: Ամեն անգամ, երբ կռուի խառնակութեան մէջ, փշրուող նիզակների մօտ, կամ նետերի տարափի տակ աչքիս է ընկնում հայրենական դրօշակը, որ ազատ ծածանում է քաջերից մինի ձեռքում, ամեն անգամ երբ տեսնում եմ այդ դրօշակի փառքի համար նահատակուող մեր մանկտին, սիրտս լըցւում է հրճուանքով, բազուկներս գերբնական ոյժ են ստանում և իմ ձայնը որոտում է ինչպէս մի մրրիկ, որ շառաչում է անտառի մէջ... Այո, Ռուզան, սիրելի է պատերազմի դաշտը, մանաւանդ այն ժամանակ, երբ այնտեղ դարբնում է հայրենիքի փառքն ու փրկութիւնը...:

ՌՈՒԶԱՆ. (նկատելով ներսէհին) Իմ քայքայ. այժմ աւելի քան երբեք սիրում եմ քեզ: Բայց ասա ինձ. ինչ ելք ունեցաւ քո արշաւանքը և ինչ յաջողութիւն քո սուրբ:

ՆԵՐՍԷՅ. Միթէ՛ յաղթուելուց յետքո աչքին կերեալի:

ՌՈՒԶԱՆ. (հրճուանքով) Ուրեմն յաղթութեամբ վերադարձար:

ՆԵՐՍԷՅ. Այո,՝ քեզ համար, իմ պաշտելի կոյս:

ՌՈՒԶԱՆ. (զգուշելով ներսէհին) Կեցցե՛ս իմ քաջ: Բայց ինչո՞ւ դու իսկոյն լրաբեր չուղարկեցիր մեզ:

ՆԵՐՍԷՅ. Հենց այն ըոպէին որ իմ ձեռնարկութեան բազմը որոշուեց, ես սուրհանդակ ուղարկեցի այստեղ. բայց երևի ապիրատ մարդիկ արգելել էին նրան մտնել ամրոց:

ՌՈՒԶԱՆ. Ապիրատ մարդիկ. ովքեր են դոքա:

ՆԵՐՍԷՅ. Այնպիսիներ, որոնք գործում են խաւարի մէջ և խաւարի մէջ էլ պիտի անհետանան: Չարժէ որ քո առաջ նրանց անունը լիշուի: Գու պատմիր տեսնեմ՝ ինչպէս էիր անցնում օրերդ առանց Ներսէհին:

ՌՈՒԶԱՆ. (ինքն իրեն) Ապիրատ մարդիկ... հասկանում եմ, անշուշտ Համտունի համախոհները... (Դառնալով ներսէհին): Առանց քեզ, սիրելիս, միշտ միայն և տխուր: Բայց դու դեռ պատմիր քո արշաւանքի մանրամասնութիւնը, ես կամենում եմ լսել:

ՆԵՐՍԷՅ. Ամենայն սիրով... բայց իշխանները գալիս են, դեռ դիմաւորենք նրանց:

ՏԵՍԻԼ Ը.

ԱՌԱՋՆԻՆՆԵՐԸ, ՋԱԼԱԼ, ՄԱՄՔԱՆ,
ԹԷՆԻ, ԶԱՔԱՐԷ, ՍՄԲԱՏ, ՊԱՊԱՔ,
ՀԱՄՏՈՒՆ, ՌԻՄԵԿ:

ՋԱԼԱԼ. Իշխաններ, դուք ճանաչում էք այն երիտասարդին (Մատնացոյց անելով ներսէհի վրայ): Իւր մանկութեան հասակից, ճանաչում էք և նրա հինաւուրց ազգատոհմը: Սրա նախնիքը յայտնէին իրենց հաւատարմութեամբ դէպի մեր թագաւորները և անձնուիրութեամբ՝ դէպի հայրենիքը: Ինչպէս տեսնում էք, արժանաւոր ուղին հետևում է իւր նախահարց շաղիին: Նա այսօր յաղթական վերադառնում է այն աս-

պարիզից, ուր դուք վաղուց գործում էիք և ուր գործել են իւր նախնիք: Թաթարաց ան Հոօր բանակը, որ մեր սահմանում գտնուելով՝ ահ ու սարսափ էր ազդում խաչէնի ժողովրդին, Ներսէհ իշխանի շնորհիւ իսպառ ջնջուած է իսկ նրա գլխաւորները գերուած ու կապուած: Այսպիսով, ուրեմն, մեր երկրի խաղաղութիւնը ապահովուած է երկար և այս բարիքը մենք պարտական ենք իշխան Ներսէհին: Յանկանալով արժանապէս վարձատրել նրա այս արութեան գործը, կամենումեմ այդ առթիւ ստանալ իշխանուհւոյ և ձեր հաճութիւնը, իշխաններ:

ՄԱՄՔԱՆ. Վարձատրիր իշխանին այնպիսի պարգևով, որին արժանի է իւր ցոյց տուած ծառայութիւնը, ես դրա համար տալիս եմ իմ սրտագին հաճութիւնը:

ՋԱՔԱՐԻ. Հայրենիքի օգտին նուիրած ծառայութիւնը արժանի է միշտ լաւագոյն վարձատրութեան, մանաւանդ երբ նուիրողը պատկանում է երրտասարդ սերնդին, որի մէջ որքան բուռն է եռանդը, նոյնչափ և գործը քաջալերութեան կարօտ: Ես համաձայն եմ քո մտադրութեան հետ:

ԻՂԻՍՆՆԵՐ. Մենք ևս. մենք ևս:

ՋԱԼԱԼ. (հանդիսաբար մտնելով Ներսէհին) Որդեակ իմ, դու արժանի ես ան պարգևին, որը վաղուց հետ է սահմանուած է եղել քեզ համար, բայց որը տակաւին յանձնուած չէ եղել քեզ հանդիսաբար: Այդ պարգևը դու ամենաթանկագինն ես համարել բոլոր բարիքներից: Եւ ահա իմ յատուկ ցանկութեամբ և իշխանուհւոյ ու մեր յարգելի իշխանների հաճութեամբ ես տալիս եմ քեզ այն իբրև մրցանակ քո փառաւոր յաղթութեան:

(Բռնելով Ռուզանի ձեռքը եւ յանձնելով Ներսէհին:) Ահա նա:

ՆԵՐՍԷՀ. (զգածուած) Դու ինձ ամենաերջանիկը կացուցիր աշխարհում մեծ իշխան:

ՋԱԼԱԼ. (գրկելով երկուսին եւ համընդունելով) Դուք արժանի էք միմեանց, որդեակներս:

ՄԱՄՔԱՆ. Ապրեցէք միմեանց համար և երջանիկ եղէք: (Գրկելով եւ համընդունելով երկուսին:) Այսօր մենք մեր յարգելի իշխանների հետ միասին կը կատարենք ձեր նշանադրութեան հանդէսը և (Դառնալով Ներսէհին:) կը տօնենք քո փառաւոր յաղթութիւնը: Իսկ զարնան, երբ մեր լեռները կը զեղեցկանան, մենք կօրհնենք ձեր միութիւնը:

ՋԱՔԱՐԻ. (մօտենալով) Իսկ ես, քանի դեռ մահը չէ այցելել իմ ծերութեան, այժմեանից եմ օրհնում ձեր ապագայ միութիւնը: (Գրկում եւ համընդունում է երկուսին:)

ՄԱՄՔԱՆ. (Համտունին) Դու միայն, Համտուն իշխան, անտարբեր ես դէպի այս հասարակաց ուրախութիւնը:

ՍՄԲԱՏ. (ինքն իրեն) Որովհետև խեղճի սրտում վառուում է նախանձի կրակը:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (առաջ գալով) Ինձ տանջում է ան Հոգսը թէ՛ Ներսէհ իշխանի անխորհուրդ կերպով թաթարաց զօրքերին ջարդելը եթէ Չարմալան մեծ զօրապետն իմանայ և աւելի մեծ ուժով մեզ վրայ յարձակի, ինչ պիտի անենք:

ՆԵՐՍԷՀ. (եռանդով եւ հանդիսաբար) Եթէ մատնիչները նրան չեն առաջնորդել, այն ժամանակ մենք նրան կը դիմաւորենք մեր սրով և կրճքով...

Վարազդոյր.

ԱՐԱՐՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

Առաջին պատկեր

Մի փոքրիկ սրահ, որ հանում է դէպի ընդարձակ դահլիճը (ուր այդ միջոցին կատարում է հարսանեաց հանդէս):

ՏԵՍԻԼ Ա.

ՀԱՄՏՈՒՆ ԵՒ ՊԱՊԱՔ

ՀԱՄՏՈՒՆ. Այո, Պապաք. այս նախատինքն ես չի պիտի տանեմ: Գուզիտես ուր հայ իշխանական տների մէջ մեր Սիւնեաց տունը, գրեթէ, առաջինն էր: Նա բարձակից էր Ասպետական և Արծրունի նախարարութեանց: Իմ նախնիքն արծաթէ գահ, ոսկի գաւազան և մարգարտէ վարսակալ էին գործածում և թագաւորական սեղանի վրայ՝ իբրև գահերէց, չորս հարիւր նախարարութիւններից բարձր էին նստում: Նրանք խնամութիւն էին անում արքայական տների հետ և նրանց յաջորդները Բաղաց թագաւորութեան Հիմնադիրներն եղան: Ջալալ իշխանը չի պիտի համարձակէր այս փառաւոր տոհմի պատիւն ալիքան անարգելու: Ես ամենից վատարանցը կը լինիմ եթէ իմ անպատուութեան վրէժը չառնեմ նրանից կրկնապատիկ:

ՊԱՊԱՔ. Ինչո՞ւ Ջալալից: Քո հակառակօրդը Ներսէհ իշխանն է:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Իսկական հերոսը չի մերկանում սուրը սինլքոր զինուորի դէմ, որին կարող է ընկճել լախտի մի հարուածով: Իմ համագոր հակառակորդը Ջալալ իշխանն է, ուրեմն նրա հետ էլ իմ հաշիւը կը տեսնեմ:

ՊԱՊԱՔ. Հարսանիքն սկսուել է, այժմ արդէն ուշ է վրէժխնդրութեան վրայ մտածել:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Վրէժն երբ էլ լուծուի, հաճոյք կը պատճառէ լուծողին: Նա նման է հրդէհի, որը գիշերուայ ո՞ր ժամումն էլ վառուի, կը լուսաւորէ իւր շուրջը և կը ջերմացնէ նրանց՝ որոնք կարեկցելուց աւելի՝ պէտք ունին տաքանալու:

ՊԱՊԱՔ. Բայց այսուհետև այլ ևս ի՞նչ վրէժ կարող ես լուծել:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Ինչ վրէժ. ո՞, եթէ իմանայիր, արիւնդ կը սառէր երակներիդ մէջ:

ՊԱՊԱՔ. Գուցէ՞ որոշել ես սպանել տալ Ջալալին:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Երբէք: Ով որ սպանում է հակառակորդին, նա ազատում է նրան տանջուելուց: Ջալալը պիտի ապրէ՝ որպէս զի Համտունի ստեղծած չարիքներից շարունակ տանջուի:

ՊԱՊԱՔ. Բայց ի՞նչ ես որոշել անել:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Լսիր Պապաք: Գուցէ պատմութիւնից գիտես որ իմ

նախնիքներից մինն՝ Անդոկ նախա-
րարը՝ պարսից ճապուհ թագաւորից
կրեց մի անարգանք. այն է՝ արքա-
յական սեղանի վրայ՝ Հայոց նախա-
րարաց կարգին մէջ՝ փոխանակ եր-
րորդ գահն ստանալու, տասն և չոր-
րորդը ստացաւ: Անդոկ այդ նախա-
տինքը չկարողացաւ տանել և պարսից
Հօօր թագաւորից իւր վրէժն առաւ՝
նրա տէրութեան մայրաքաղաք Տիգ-
պոնն աւարելով և Հրգեհելով: Ես այդ
Հպարտ մարդու սերունդներից եմ և
գիտեմ նրա չափով վրէժ առնելու
արհեստը:

ՊԱՊԱՔ. Բայց Անդոկի վրիժառու-
թիւնը սոսկալի Հետեւանքներ ունե-
ցաւ. Սիւնեաց բարեշէն նահանգը
աւերակ դարձաւ այդ պատճառով:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Գիտեմ: Գուցէ իմ վրի-
ժառութիւնն ևս նոյն Հետեւանքն ու-
նենայ: Ես Սիւնեաց տոհմի վերջին
շառաւիղն եմ: Ա՛յն ձեռքը, որ իմ
կեանքի թէլը կը կարճէ, կանհե-
տացնէ աշխարհից, նաև, Սիւնեաց
անունը: — Բայց ինձ Համար միւսնոյն
է. աւելի լաւ է մեռնել, քան ան-
պատիւ ապրիլ: Ես չի պիտի կարո-
ղանամ իմ զայրոյթը զսպել, (Հստում՝
են երաժշտութեան ձայներ:) մինչև
որ այս (Յոյց տալով դէպի երա-
ժշտութեան կողմը:) ստեղծուող եր-
ջանկութիւնը չխանգարեմ:

ՊԱՊԱՔ. Բայց ինչո՞վ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (անուշադիր) Այո, իմ
աչքերը չեն կարող անտարբեր նայել
այն տեսարանին, երբ քահանան այս
միութիւնը օրհնելով՝ իմ օրինական
Հարսնացուն կը յանձնէ Չորոգետացի
Ներսէհին. այդ տեսարանը չպէտք է
տեղի ունենայ:

ՊԱՊԱՔ. Մի ժամից արդէն Հար-
սանեաց թափօրը կը ճանապարհուի

դէպի Մեծիրանից վանքը:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Եւ այնտեղ էլ, ուրեմն,
պսակը կը կատարուի:

ՊԱՊԱՔ. Անշուշտ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Հոգ չէ. թող կատա-
րուի. այսու ամենայնիւ, նորապսակ-
ները չեն տեսնիլ իրենց առաջատու:

ՊԱՊԱՔ. Հասկացայ: Ուրեմն սուրբ
Յակոբայ անտառում երկու դարանա-
կալ նետեր կը թռչեն դէպի նրանց:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Ոչ. աւելի մեծ չարիք
կը կատարէ:

ՊԱՊԱՔ. Այնքն:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Լսիր ինձ: Այս ամբո-
ցում դու ես իմ միակ մտերիմն. ուստի
յայտնում եմ քեզ՝ (Զգուշութեամբ
այս ու այն կողմը նայելով:) որ
այսօր, արևը դեռ չբմտած, այստեղ
կը Հասնեն Չարմաղանի գօրքերը...

ՊԱՊԱՔ. (սարսափահար) Այդ ինչ
գուժեցիր:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Հանգիստ կաց և լսիր:
չենց որ առաջին գուժկանը կը Հաս-
նէ, դու միջոց գտիր ամբողջ փախ-
չելու, որպէս զի միւս յանցաւորների
հետ զուր տեղը չըզոհուիս թաթարաց
սրին:

ՊԱՊԱՔ. Բայց ճիշդից դու գիտես
այդ զարհուրելի նորութիւնը:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (ծանրութեամբ) Երբ
առաջին գուժկանը կը Հասնէ այն
ժամանակ կը պատմեմ, ինչ որ Հարկ
կը տեսնեմ:

ՏԵՍՆԻ Բ.

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐ ԵՒ ՄԻ ՍՊԱՍԱՒՈՐ

ՍՊԱՍԱՒՈՐ. (ներս մտնելով)
Տեարք, իշխան տաճարապետը սպա-
սում է ձեզ: (Գլուխ տալով դուրս է
գնում:)

ՏԵՍԻՆ Գ.

ՀԱՄԱՐՈՒՆ ԵՒ ՊԱՊԱՔ

ՀԱՄԱՐՈՒՆ. Գնանք, բարեկամ, միամիտ բաղդաւորները դուարճանում են, գնանք մասնակցենք նրանց ուրախութեանը:

ՊԱՊԱՔ. Բայց քո գոյժն, իշխան իմ արիւնը սառեցրեց:

ՀԱՄԱՐՈՒՆ. Հոգ չէ, խաչէնի գինին նորից կը տաքացնէ, գնանք:

ՊԱՊԱՔ. (դժուարանալով) Աւելի լաւ է որ միասին չըմտնենք դաշլիճ:

ՀԱՄԱՐՈՒՆ. Բարի. ուրեմն դու գնա առաջ իսկ ես կը գամ յետոյ:

ՊԱՊԱՔ. (յառաջանալով եւ ինքն իրեն) Աստուած իմ, ինչ գուժեց սա: (Դուրս է գնում):

ՏԵՍԻՆ Գ.

ՀԱՄԱՐՈՒՆ (միայնակ)

Յիմար կնամարդ. չէ կամենում ինձ հետ միասին մտնել հիւրերի մօտ, որպէս զի լետոյ մեղսակից չըհամարուի ինձ: Մինչև անգամ երկիւղից երեսի գոյնը նետեց: Հապա, անմիտ. ինչ էիր մտածում որ նախանձի դժոխքը վառում էիր այստեղ: (Ցոյց տալով սիրտը:) Միթէ Համտունին էլ համարում էիր մի Պապաք, որ հակառակորդի հետ կռուէր՝ կանանց հետ դաշնակցելով: Չէ, բարեկամ. հաւաքունում միայն աղուէսն է շահատակում, իսկ առիւծի համար կայ անեղբ անապատ, ուր նա խեղդում է ոչ թէ հաւ, կամ խլուրդ, այլ վագր ու լուվադ: Եթէ հարկ կայ վրէժ առնելու, ապա պէտք է այնպէս առնել որ այդ վրիժառութիւնից աշխարհը սառանի... (Դուրս է գնում):

Վարագոյր

ԱՐԱՐՈՒԱԾ ԵՐԿՐՈՐԴ

Պատկեր երկրորդ

Զաւալ իշխանի ընդունելութեան դահլիճը (տե՛ս առաջին արարուածի երկրորդ տեսարան), որ զարդարուած է սօնական տարազով: Սիւնների խոյանները պսակուած են կանաչ դրասանգներով եւ գոյնզգոյն վառերով, որոնք օծապտոյտ իջնում են մինչեւ սիւների խարիսխները: Կանաչահիւս ժապաւէտներ՝ մանեկածնի կախուած՝ միացնում են դահլիճի կամարաշարերը եւ նոյնպիսի հիւսեր զար-

դարում դռների եւ պատուհանների բարաւորները: Դահլիճի մէջ տեղը բացուած է փառաւոր սեղան՝ արծաթէ ամաններով ու թակոյկներով: Դահլիճի խորքում կանգնած են երգիչների եւ երգչուհիների խմբեր:

Վարագոյրը բացուելուց՝ քաղժականները բոլորած են սեղանը, սպասաւորները՝ գինի են մատուցում, իսկ երգիչներն երգում են:

ՏԵՍՈՒ Ը.

ՋԱԼԱԼ, ՄԱՄՔԱՆ, ՌՈՒՋԱՆ, ՆԵՐ-
ՍԷՅ, ԶԱՔԱՐԷ, ՍՄԲԱՏ, ՌԻՄԵԿ,
ԹԷՆԻ, ՀԱՄՏՈՒՆ, ՊԱՊԱՔ, ԵՐԳԻՉ-
ՆԵՐ, ԵՐԳՉՈՒՀԻՆԵՐ, ՍՊԱՍԱԻՈՐ-
ՆԵՐ, ԵՐԱԺԻՋՏՆԵՐ.

Ե Ր Ձ Ի Հ Ն Ե Ր

Դարուն՝ կանաչ և ծաղիկներ
Բերաւ, փռեց մեր լեռներին.

Ե Ր Ձ Հ Ո Ւ Տ Ի Ն Ե Ր

Եւ իշխանի հատու սուսեր
Խաղաղութիւն մեր սրտերին:

ԲՈՂՈՐՐ ԺԻԱՍԻՆ

Բայց երանի՜ անանց լինէր այս
Գարուն

Եւ ծաղիկներ միշտ փթթէին ան-
թառամ,

Եւ խաղաղ կեանք մեր ազգակցաց
Համարիւն՝

Երկար ամօք՝ բաշխէր երկին բա-
րեխնամ:

Ե Ր Ձ Ի Հ Ն Ե Ր

Բայց վաճ քնութեան գեղեցկութիւն
Պիտի աւրէ ծերուկ ձմեռ.

Ե Ր Ձ Հ Ո Ւ Տ Ի Ն Ե Ր

Եւ հայ սրտի խաղաղութիւն
Սուր թշնամույն աշխարհաւէր:

ԲՈՂՈՐՐ ԺԻԱՍԻՆ

Օ՛ն աղջիկներ, պատրաստեցէք մեզ
Կաշար՝

Զմրան սաստիկ ուժի դէմը առնե-
լու,

Իսկ դուք, տղայք, սրեցէք սուր
Ե տապար՝

Մեր թշնամեաց կառափները ջար-
դելու:

ՋԱԼԱԼ. (բաժակը ձեռին) Սիրելի
բարեկամներ, անդրանիկ գոտերս
ամուսնութիւնից յետոյ՝ անցել են ար-
դէն եօթ երկար տարիներ, և բոլոր

այդ ժամանակ մեր լեռներում դեռ
ևս չէ կատարուել մի խրախճան: Իմ
սիրելի փեսայի քաջարութեան շնոր-
հիւ այսօր ահա, առաջին անգամ,
ցնծութեան երգեր են հնչում այս
կամարների տակ: Անցան ամառ, ա-
շուն և ձմեռ. ահա՜ վերջանում է,
նաև, մեր լեռների գեղեցիկ գարունը
և սակայն մեր ժողովուրդը գտնւում
է տակաւին ապահովութեան մէջ:
Այսօր ուրեմն, մենք տօնում ենք ոչ
միայն իմ դստեր ու փեսայի հարսա-
նիքն, այլ և մեր ժողովրդի խաղա-
ղութեան տարեդարձը, որ բոլորել է
Ներսէ՛հ իշխանի շնորհիւ... Ուրեմն,
սիրելիներս, առաջին բաժակը նուի-
րենք ամուսնացող զոյգի և ժողովրդ-
դեան բարեկենդանութեան կենացը:

ՀԱՆԴԻՍԱԿԱՆՔ. (բաժակները
քարձրացնելով) Ամուսնացող զոյգի
և ժողովրդեան բարեկենդանութեան
կենացը:

ԵՐԱԺՋՏՈՒԹԻՒՆԸ. (ծայնակցում
է հանդիսականներին):

ՌԻՄԵԿ. (շտապաւ տեղից քարձ-
րանալով) Սպասեցէք, իշխաններ.
(Դառնալով Զալալին): Մեծափառ
Տէր, իմ տաճարապետական իրաւուն-
քը բռնաբարուած է. ես բողոքում եմ
քեզնից քո արդարութեան առաջ:

ՋԱԼԱԼ. (ծիծաղելով) Ի՞նչ. միթէ
ես քո դէմ մի անիրաւութիւն արի:

ՌԻՄԵԿ. Այո՛, Տէր, բաղդը մեզ
տալիս է երկու «կենաց բաժակ» դա-
տարկելու առիթ. իսկ դու այնոնց
միացնում ես մի բաժակի մէջ: Ես
տաճարապետ եմ քո մեծութեան հրա-
մանով, ուստի պահանջում եմ որ այդ
«կենացները» զատ զատ դատարկուի:

ՋԱԼԱԼ. Իրաւունք ունիս: Ուրեմն
առաջ ժողովրդի բարեկենդանութեան
կենացը:

ՈՒՄԵԿ. Համաձայն եմ. (Հանդիսականներին:) Բազմականներ, ժողովրդի բարեկենդանութեան կենսացը: Մաղթենք որ այն լինի հաստատ և յարատև:

ՀԱՆԴԻՍԱԿԱՆՔ. Ժողովրդի բարեկենդանութեան կենսացը: (Խմում են:)

ՈՒՄԵԿ. Ահա, այդպէս. պէտք է յարգել կարգն ու կանոնը:

ՋԱԼԱԼ. (Ժիծաղադէմ) Սիրելի իշխան, դու նախանձախնդիր ես կենացների կանոնաւոր բաշխման, դովում եմ եռանդդ: Բայց ես այդոնք միացրի, որովհետև ամեն բանում սիրում եմ միութիւն:

ՈՒՄԵԿ. Բայց միութիւնն անհրաժեշտ է թշնամու զօրքի առաջ և ոչ զինուոյ սրուակների, որոնք նոյնքան դէմ են միութեան՝ որքան մեր վարդապետները կուսակրօնութեան:

ԹԷՆԻ. Մեր տաճարապետը խօսում է իբրև հերետիկոս, պէտք է արգիւծ հնազանդիլ նրան:

ՈՒՄԵԿ. Երբ հերետիկոսը ստամոքսներ է կառավարում, պէտք է նրան հնազանդել: Այդ յանցանքը, մայր թէնի, ոչ ոքին չի տանիլ դժոխք:

ՋԱՔԱՐԻ. Կեցես, Ումեկ, այսօր դու աւելի խելօք ես քան երէկ:

ՍՄԲԱՏ. Ումեկ իշխանը խելօք է խօսում, երբ հարցը վերաբերում է ստամոքսին:

ՈՒՄԵԿ. Եւ աւելի խելօք, երբ վերաբերում է քաջութեան:

ՋԱԼԱԼ. Հարկաւ, ուրիշների...

ՈՒՄԵԿ. Ես վերջինը չեմ մեր քաջերի մէջ:

ՋԱԼԱԼ. Դրա ապացոյցը:

ՋԱՔԱՐԻ. (Ժիծաղելով) Ա՛յն, որ խուչախների կռուում ինքն եղաւ առաջին գերին:

ՍՄԲԱՏ. Եւ մեծ իշխանի արշա-

ւանքում՝ առաջին փախստականը:

ՈՒՄԵԿ. Դուք ակնարկում էք իմ երկչոտութիւնը. բայց ձեր լիշաճները դեռ չեն ապացուցանում ոչինչ: Ես տեղի եմ տուել անյաջող բաղդին: Ի՞նչ կանէիք դուք, եթէ իմ տեղը լինէիք:

ՍՄԲԱՏ. (աշխուժով) Մենք աւելի լաւ կը համարէինք քաջութեամբ մեռնել:

ՈՒՄԵԿ. (Զուարթ անտարբերութեամբ) Իսկ ես լաւ համարեցի ապրել: Սա թէպէտ քաջութիւնն չէ, բայց խոհեմութիւնն է: Ով որ չէ կամենում մեռնել նա իրաւունք ունի ապրելու: (Դառնալով ներսէնին:) Ի՞նչ կասես սրան, իշխան:

ՆԵՐՍԷՅ. (Ժիծաղելով) Ես դժուարանում եմ պատասխանել:

ՈՒՄԵԿ. Եւ լաւ ես անում: Պսակուող մարդը ամենից քիչ իրաւունք ունի տաճարապետի ներկայութեամբ: ճշմարտութիւն խօսելու:

ՍՄԲԱՏ. Իսկ ես որովհետև չեմ պսակւում, ուստի համարձակ կասեմ՝ թէ ով փախչում է ապրելու համար, նա արդէն մեռնում է կենդանւոյն:

ՄԱՄՔԱՆ. Իրաւունք ունիս, Սըմբատ իշխան: (Դառնալով Ումեկին:) Յարգելի տաճարապետ, ի՞նչ կը լինէր մեր վիճակն, եթէ քո այդ տեսակ խոհեմութեամբ դու հրամանատար լինէիր մեր զօրքերին:

ՈՒՄԵԿ. Հաւատա՛, իշխանուհի, ամեն ինչ խաղաղութեամբ կը վերջանար: Ի՞նչ հարկ կայ կռուել զօրեղի դէմ այն ժամանակ, երբ ինքդ ես զգում քո թուլութիւնը: Այդպիսի դէպքում կամաւոր պարտութիւնը հաւասար է յաղթութեան:

ՋԱՔԱՐԻ. Տէր տաճարապետ, քո

քարոզը գեղեցիկ կը հնչէր մի կուսանոցում, բայց դու նստած ես զինուորներէ հետ:

ՈՒՄԵԿ. Աշմարիտ զինուորը չի վհատիլ եմ խօսքերից:

ՋԱԼԱԼ. Որպէս զի չվհատի, նա և սուտ զինուորը, ապա վարի՞ր պաշտօնդ առանց փիլիսոփայիլու:

ՈՒՄԵԿ. Բիւր ներողութիւն, մեծ իշխան: (Ժառանգորդին:) Մատուակներ, լցրէ՛ք բաժակները գինով: (Բաժակը ձեռին՝ տեղից բարձրանալով եւ հանդիսականներին դառնալով:) Բարեկամներ, խմենք այժմ մեր սիրարժան հարսի և յարգարժան փեսայի կենացը. մաղթենք իշխանագուն ամուսնիին երկար կեանք, մշտավառ սէր, անսպառ երջանկութիւն...

ՀԱՆԴԻՍԱԿԱՆՔ. Կեցցէ՛ն իշխանագուն ամուսնի:

ՈՒՄԵԿ. Եւ երջանիկ սիրահարները: (Երաժշտներին:) Երաժշտներ, ձայնակցեցէ՛ք մեր ուրախութեանը:

(Երաժշտութիւնն նուագում է)

ԽՈՒՄԲԸ ԵՐԳՈՒՄ Է

Երբ ծագում է մեզ արևը լուսաւոր.

Հայ տղաներ, սթափեցէ՛ք ձեր քնից.

Լծէ՛ք եզինք, առէ՛ք գութանն ու արօր

Եւ փութացէ՛ք դաշտը հերկել ցօղալից:

Իսկ երբ հեռուից մեր թշնամին երևի,

Հայ տղաներ, թողէ՛ք արօրն ու եզինք,

Յարձակուցէ՛ք թշնամու դէմ կատաղի,
Կռուցէ՛ք քաջ և փրկեցէ՛ք հայրենիք:

ՈՒՄԵԿ. (դառնալով դէպի Համտուն) Համտուն իշխանը լուռ է և տխուր: (Հանդիսականներին:) Բազմականներ, ո՞վ արդեօք ձեզանից կարող է պատճառն ասել, թող խօսէ, ես նրան մի գտարիւն նժոյգ կընծայեմ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Մի՛ վատնիր գոյքդ, իշխան, ես ուրախ եմ այնքան, որքան իրաւունք ունիմ:

ՍՄԲԱՏ. (հեզնութեամբ) Եթէ իշխանը դարձեալ մտածում է այն մասին՝ թէ զուցէ Չարմաղանն իւր ահաւոր գնդերով մեզ վրայ յարձակուի, ապա նա ամենից քիչ իրաւունք ունի ուրախանալու:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (հեզնութեամբ) Դու մարգարէ կը լինէիր, իշխան, եթէ Հրէաստանում ծնուէիր:

ՍՄԲԱՏ. Եթէ ճիշդ գուշակեցի, ուրեմն մեր երկիրն էլ մարգարէներ է ծնում:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Դու չսխալուեցար:

ՈՒՄԵԿ. Արևս վկայ, առաջին անգամն եմ տեսնում մի մարդ, որ ուրախութեան ժամերն իսկ նուիրում է հասարակաց հոգսերին:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Իսկ ես շատ եմ տեսել մարդիկ, որոնք հասարակաց հոգսի ժամերը նուիրել են ուրախութեան:

ՈՒՄԵԿ. Եւ դրանք, ուրեմն, իմաստնաբար են գործել. վասն զի հոգսերը կան միշտ և կը լինին, մինչդեռ ուրախութիւնը հազուադիւր է մեր օրերում: Աւելի լաւ է հոգսերից խլել մի ժամ և տալ ուրախութեան, քան ուրախութեան վայրկեանը՝ նուիրել հոգսերին:

ՏԵՍԻՒ Բ.

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐՆ ԵՒ ՄԻ ՍՊԱՍԱՒՈՐ.

ՍՊԱՍԱՒՈՐ. (մտնելով եւ դիմելով Ջալալին) Մեծափառ տէր, Հեծելագորն ու թափօրը կազմ և պատրաստ սպասում են քո հրամանին՝ Մեծիրանից վանքը ճանապարհուելու համար:

ՋԱԼԱԼ. (դառնալով Ումնկին) Տէր տաճարապետ, տուր քո հրամանները, թափօրը սպասում է մեզ:

ՌԻՄԵԿ. (քարձրածայն) Օ՛հ, ուրեմն, իշխաններ և իշխանուհիներ. թողենք սեղանն իւր բաղդին. դիմենք այժմ այստեղ, ուր մեր ուրախութիւնը պիտի պսակուի: Եպիսկոպոսը վաղուց սպասում է վանքում: Ճանապարհը հեռի է, եթէ մի փոքր էլ մենք այստեղ ուշանանք՝ սրբազանը կը բարկանայ և մեզ պատժելու համար վանքի դռները կը փակէ:

ՀԱՆԴԻՍԱԿԱՆՔ. Պատրաստ ենք, իշխան, առաջնորդիր մեզ: (Վեր են կենում տեղերից):

ՌԻՄԵԿ. (առաջ անցնելով) Օ՛հ, ուրեմն, թող երաժշտութիւնն սկսէ. թմբուկները թնդացնեն լեռները. ոչ մի մահկանացու տխուր չմնայ այստեղ: Յառաջ բարեկամներս:

ՋԱՔԱՐԷ. (պատուհանից նայելով) Ա՛յս ինչ է... սպասեցէք, իշխաններ, սպասեցէք... (Գլուխը քրռնած յետ է գալիս):

ՀԱՄՏՈՒՆ. (շտապով մօտենալով պատուհին եւ ինքն իրեն) Ի՞նչ տեսաւ նա այստեղից:

ՀԱՆԴԻՍԱԿԱՆՔ. (թափուելով Ջալալէի վրայ) Ի՞նչ կայ, իշխան, ինչ պատահեց քեզ:

ՄԱՄՔԱՆ. (վախեցած եւ շտապաւ), Սիրելի տագր...

ՋԱԼԱԼ. Ի՞նչ եղաւ քեզ եղբայր իմ...

ՌՈՒՋԱՆ. Այս ինչ է, Աստուած իմ:

ՏԵՍԻՒ Գ.

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ ԵՒ ՄԻ ԳՈՒԺԿԱՆ (որ մտնում է քրտնաթոր, շնչասպառ եւ օծիքը պատառած)

ՀԱՄՏՈՒՆ. (տեսնելով Գուժկանին եւ ինքն իրեն) Հա՛, ուրեմն չեմ խաբուած:

ՋԱԼԱԼ. (քուրորին լսելի ձայնով), Ա՛հ... գուժկան...

ԲՈԼՈՐԸ. (քուրորը սարսափած յետ նայելով) Գուժկան...

ՌՈՒՋԱՆ. (յարելով Ներսէհին) Աստուած իմ:

ՄԱՄՔԱՆ. (սարսափած) Այս ինչ է պատահել:

ՋԱԼԱԼ. (գուժկանին) Ի՞նչ պիտի գուժես, թշուառական, առա՛ջուտ:

ԳՈՒԺԿԱՆ. (քուրորին լսելի ձայնով) Չարմաղան զօրապետի եղբայր Ջոլայ ահագին բանակով հասել է Առաջաձոր. նրա գունդերից մի քանիսը զիմում են այս ամրոցը, իսկ ասպատակները ցրուեցան դէպի գիւղերը. Թշնամու անցած տեղերը՝ Գետաբակ, Զամքոռ, Բարտառ աւերուած և բնակիչները սրէ անցած են:

ՋԱՔԱՐԷ. (վշտահար) Աստուած իմ, Աստուած իմ, այս ինչ արիր դու: (Ընկնում է աթոռի վրայ):

ՄԱՄՔԱՆ. Այս ինչ լսեցի. այս ինչ թշուառութիւն հասաւ մեզ:

ՌՈՒՋԱՆ. Ներսէհ... հայր իմ... մենք կորած ենք: (Նստում է աթոռին):

ՆԵՐՍԷՆ. Հանդիստ եղիր, Ռուզանս. արժէ միթէ մի լուրից այդպէս վախենալ: (Ջրադուռ է նրանով:)

ԹԷՆԻ. Օ՛հ, մեր մեղքերի համար պատժում է մեզ Աստուած...

ՋԱԼԱԼ. (հատաղի բարկութեամբ) Աստուած իմ, Աստուած իմ, այս ինչ հարուածներ ես բերում մեր գլխին... Միթէ, արդարեւ, այս պատիժները կրելու չափ յանցաւոր ենք քո առաջ... պակասել է, արդեօք, Յաւիտենականի գութը, թէ՛ չարարուեստ դժոխքն երկինքն է փոխադրուել... մի տարի, մի տարի անգամ այս ապաբաղդ ժողովրդին միջոց չես տալիս ազատ շունչ քաշելու և դառնութեան բաժակը նա մինչև մրուրն է քամում...:

ՋԱԿԱՐԷ. (սթափուելով) Ջալալ, եղբայր իմ, այդ ինչ ասացիր. դու հայհոյեցիր ամենակարող Աստծուն:

ՋԱԼԱԼ. Ի՞նչ, սարսափում ես ապագայ զեհներից. մենք այստեղ արդէն դժոխքի մէջ ենք: (Ընկնում է աթոռի վրայ եւ գլուխը ձեռքերով բռնում:)

ՆԵՐՍԷՆ. (առաջ գալով) Իշխաններ, ինչո՞ւ էք սառել. արիւն չէ՞ վազում ձեր երակներում: Գերուելո՞ւ էք սպասում, թէ՛ երկնքից օգնութեան:

ՍՄԲԱՏ. Ի՞նչ կարող ենք անել այս անակրնկալ ժամուն:

ՆԵՐՍԷՆ. Ինչ կարող ենք անել... Եւ այդ դ՞հու ես ասում, Սմբատ իշխան. միթէ՞ քո նախահարց փառքը ձեռքով ես կամենում մրոտել: Կռուի դաշտը ընդարձակ է, սուր և մահ... ահա մեր գործը:

ՈՒՄԵԿ. Ինչ կամենում էք անել, խոհեմութեամբ արէք որ թշուառութիւնը չծանրանայ մեր գլխին:

ՆԵՐՍԷՆ. (բարկացած) Հեռու, վատարանց, խոհեմութեան մասին միայն դու մտածիր...

ՋԱԼԱԼ. (բարձրաձայնով աթոռից) Եւ իրաւ, իշխաններ, ինչո՞ւ էք սառել: Միթէ մահն այդքան վախեցնում է ձեզ: Մեր մանկութիւնը պատել են արիւնոտ խանձարում, մեր հասակն աճել է կռուի արհաւիրներում, հոգիներս էլ պիտի փչենք ռազմի դաշտի վրայ: Թշնամու սրին, մինչև նրա մեզ հասնելը, զոհուել են արդէն բիւր մեզ նմաններ. ինչո՞ւ ուրեմն յապաղենք մեր եղբարց բաղդին կցորդ լինելու: Օն անդր, դէպի սուր. անպաշտպան ժողովուրդը սպասում է մեզ:

ՆԵՐՍԷՆ. (սուրը հանելով) Դէպի սուր, քաջեր:

ԲՈԼՈՐԸ. (սրերը հանելով) Դէպի սուր և դէպի մահ:

Վարազդոյր

ԱՐԱՐՈՒԱԾ ԵՐՐՈՐԴ

Առաջին պատկեր

Տեսարանը ներկայացնում է Խոխանաքերդ ամրոցի տակ մի հովտածեւ դաշտավայր՝ մի կողմից քարծրացած բլրակով, որի ստորոտում զարկած է զօրապետի շքեղ ու ընդարձակ խորանը: Նրա մէջ նստած են Զոլա եւ Բուրանուին, ետեւները կանգնած ունենալով մի մի սպառազինեալ թիկնուպահ: Խորանի յատակը ծածկուած է գորգով, որի վրայ ծրգուած են միքանի թաւշեայ օթոցներ: Դրանցից մինի վրայ չոքած է Համտուն: Զօրապետի խորանից հեռու, դաշտավայրի երկարութեամբ, զարկած են զօրքերի բազմաթիւ վրաններ, որոնց մօտերը անցուդարձ են անում զինուորներ:

ՏԵՍԻԼ Ը.

ՋՈՒԱ. ԲՈՒՐԱ --- ՆՈՒԻՆ, ՀԱՄՏՈՒՆ.
ԵՐԿՈՒ ԹԻԿՆԱՊԱՀ.

ՋՈՒԱ. (Համտունին) Այո, Զալա-Տօլան այս անգամ արդէն գործել է այնպիսի յանդգնութիւն, որը մենք նրան չի պիտի ներենք: Համարձակուել թաթարաց զօրքերը ջարդել, այն զօրքերը, որոնք իմ եղբօր Չալ-

մաղանի ամենաընտիր գնդերն էին կազմում. այդ աններելի է յաւիտեան:

ԲՈՒՐԱ. Եւ յանդգնել մեր գնդապետներին բանտարկել իւր ամրոցում:

ՋՈՒԱ. Արդեօք ձեր լեռներում ինչ էին մտածում մեր մասին: Միթէ կարծում էին թէ՛ թաթարաց ուժը սպառուել, կամ նրանց սուրը հողի մէջ է թաղուել:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Ո՛չ այս և ո՛չ այն, պայծառափալ տէր: Մեր լեռներում բոլորն էլ գիտեն որ թաթարաց ուժը անսպառ է և նրանց սուրը միշտ փայլուն և հատու: Միայն իշխաններն են, որոնք երբեմն թեթեւ յաջողութիւններից շլանալով՝ մոռանում են պարտ ու պատշաճ յարգանքը տալու թէ՛ հօր իշխաններիդ (պլուխ խոնարհելով) և թէ՛ մեծ խանին: Եւ եթէ այդ իշխանների մէջ գտնուում են այնպիսիներն, որոնք ձեր մեծութեանց զօրութիւնը ճանաչելով՝ ծառայում են խանին հաւատարմութեամբ, դրանք էլ, դժբաղդաբար, ծաղրի են ենթարկւում ստահակ իշխանների կողմից:

ՋՈՒԱ. Այդպիսի ջերմեռանդ և մեղ հաւատարիմ իշխաններից մինը, դու ես, հաւատացած եմ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (խոնարհութեամբ)

Մինչև այսօր իմ պարտքից աւելի ոչինչ չեմ արել:

ՋՈՂԱ. Մեզ էլ հենց այդ է հարկաւոր: Ով որ ճանաչում է իւր պարտքը. նա էլ վայելում է իրաւունքներ: Մենք, 'ի հարկէ, չենք թողիլ որ քեզ նման հաւատարիմները ճնշուին ստահակներից: Մենք քեզ ոչ միայն կը պաշտպանենք, այլ և կը հասցնենք բարձր աստիճանի: Քո հաւատարմութիւնը մեզ յայտնի եղաւ անժամանակ, երբ սուրհանդակդ հասնելով Սեան՝ գուժեց եղբօրս, մեծ զօրապետ Չարմաղանին իւր գունդերի ջարդուիլը: Մենք իսկոյն առինք մեր հետեւակներն ու այրուծին և շտապով մտինք Արցախ: Տիրելով Ջալալի մի քանի գաւառներին, այսօր ահա գտնուում ենք նրա ամրոցի առաջ: Այսուհետեւ արդէն դու պէտք է մեզ առաջնորդես: Եթէ քո խորհուրդը կօգնէ մեզ՝ Ջալալի բերդն առնելու, այն ժամանակ ես նրանից կը խլեմ Աղուանից բոլոր իշխանութիւնը և կը յանձնեմ քեզ: Եւ որպէս զի դու այլ ևս հակառակորդ չունենաս, ես կը գերեմ ինձ հետ այն բոլոր իշխաններին, որոնց ցոյց կը տաս:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Պատրաստ եմ ծառայելու մեծափառ խանին:

ՋՈՂԱ. Առաւօտուանից արդէն մեր զօրքերը պաշարել են խոխանաբերդը և մի քանի անգամ էլ յարձակուել նրա մատչելի կողմերի վրայ: Բայց, ինչպէս տեսնում եմ, ներսի դիմադրութիւնը բաւական զօրեղ է: Ասա ինձ, ռըքան զօրք ունի Ջալալն իւր ամրոցում:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Հինգ հարիւր զինուորից աւելի չկայ, բայց այդ էլ մեծ ոյժ է, քանի որ նրանց կառավարում են փորձառու և ընտիր զօրապետներ:

ՋՈՂԱ. Այսինքն ովքեր:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Առաջին՝ իշխան Հասան Ջալալն, որ յուսաբեկ զինուորին իսկ հոգի է ներշնչում: Երկրորդ՝ նրա եղբայր ծերունի Զաքարէն, որի մագերը սպիտակել են պատերազմների մէջ և երբէք չի յաղթւում անգուցը, որին նա առաջնորդում է: Երրորդ՝ Գուգարաց Սմբատ իշխանն, որ լեռնականների ահ ու սարսափն է: Չորրորդ՝ Չորոյգետի Ներսէհ իշխանն, որ նշանաւոր է իւր միշտ աներկիւղ և, նա մանաւանդ, յանդուգն քաջութեամբ. և հենց այս վերջինն էր, որ ձեր գունդերը ջարդեց Մուալի մօտ:

ԲՈՒՐԱ. Եւ մենք, ուրեմն այդ վերջինին զխառման կարժանացնենք. իսկ մնացեալները գերի վարուելով՝ կարող են մեզ ծառայել Սըմրղանդի բաղանիքներում:

ՋՈՂԱ. Բայց ինչո՞ւ այդ իշխանները հենց այս միջոցին հաւաքուել են այդտեղ: Միթէ՞ Ջալալը մեր գալուստը գիտէր:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Ոչ, տէր իմ. նրանցից մի երկուսն իւր ազգակիցներն են, որոնք գրեթէ միշտ գտնուում են իշխանի հետ. միւսները հրաւիրուած են, որովհետեւ իշխանը հարսանիք ունէր:

ՋՈՂԱ. Հարսանիք:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Այո՛:

ՋՈՂԱ. Որդին է ամուսնացնում:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Ո՛չ, տէր իմ. որդիքն անչափահաս են. նա ամուսնացնում է դուստրը:

ՋՈՂԱ. Ո՞ւմ հետ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Չորոյգետի Ներսէհ-իշխանի, որի համար ասացի թէ՛

ձեր բանակը ջարդողն էր: Նա Ջալալի աղջիկն առնում ձյ մեմրմ առնակ իւր յաղթութեան:

ՋԱԼԱ. Միթէ. ուրեմն մենք նրա համար աւելի լաւ հարսանիք կանենք, քան կարող էր անել հասան-Ջալալը:

ԲՈՒՐԱ. (խղճահարուելով) Բայց ինչ որ էլ լինի, հօրեղբայր, պէտք է խոստովանել՝ որ մեր արշաւանքը վառ ժամանակ պատահեց: Ես, գոնէ, չէի կամենալ՝ այսքան անգթաբար խանգարել մի ուրախութիւն: Ես խղճում եմ Ջալալին:

ՋԱԼԱ. Քեզպէս երիտասարդին՝ բնական է խղճահարուելը. բայց երբ իմ հասակը կառնես, այն ժամանակ կը ցանկանաս աւելի արդարութեամբ պատժել՝ քան թուլութեամբ խղճահարուել:

ՀԱՄՍՈՒՆ. Աիշդ ես հրամայում, տէր. որովհետեւ Ջալալը նոյնպէս կարող էր խղճալ ձեր զօրքերին և չը կոտորել տալ նրանց. բայց նա հակառակն արաւ, համոզուած լինելով թէ՝ արդարութեամբ պատժում է. իւր թշնամիներին:

ՋԱԼԱ. Կեցցես, իշխան, դու արժանի ես Աղուանից՝ տիրապետը լինելու. և ես այդ պատուին կարծանացնեմ քեզ: Միայն ասա, իրաւ որ լսածիս չափ մեծ գանձեր ունի ձեր Ջալալ Տօլան:

ՀԱՄՍՈՒՆ. Գրեթէ այնքան, որքան կարող էր ունենալ մեծափառ խանը:

ՋԱԼԱ. Աշմարիտ:

ՀԱՄՍՈՒՆ. Ստեղ քո մեծութեան առաջ ինչպէս կը համարձակիմ:

ՋԱԼԱ. (ուրախութեամբ) Ա՛հ, ուրեմն մենք այս բերդի ստորոտից հեշտութեամբ չենք հեռանալ: Մենք

կը բանանք Ջալալի սնդուկները և կը հրամայենք հենց իրեն՝ իշխանին, փոխադրել իւր գանձերը մեր լայն քսակները:

ԲՈՒՐԱ. Հօրեղբայր, միթէ կարծում ես թէ այդ գանձերի մէջ կարող ես գտնել մի այնպիսի հազուագիւտ բան, որ մեր թաթարստանը չունենան: Չարժէ ուրեմն այդքան ուրախանալ այն բանի համար, որից ինքդ շատ ունիս:

ՋԱԼԱ. Երիտասարդ ես, Բուրա, երիտասարդ: Երբ ինձպէս վաթսուն տարիքդ կառնես այն ժամանակ, եթէ կենդանի լինիմ, կը հարցնեմ. «ինչպէս է որդի քո բարեկամութիւնը ոսկւոյ հետ», և դու կը պատասխանես՝ «մտերմական է հօրեղբայր»:

ՀԱՄՍՈՒՆ. (Բուրային) Ջալալի գանձերի մէջ, տէր-Նուին, դուք, արդարեւ, չէք գտնիլ այնպիսի մի հագուազիւտ բան, որից հարուստ թաթարստանը չունենար. բայց իւր սընդուկներից հոլրս նա ունի մի այնպիսի դանձ, որի նմանն, արդարեւ, մեծ թաթարստանը չունի. և արժէ, տէր, որ այդ գանձը դու ունենաս:

ՋԱԼԱ. (Նետաքրքրութեամբ) Ինչպիսի գանձ է այդ:

ՀԱՄՍՈՒՆ. Մի աղջիկ, որ հրեշտակից աւելի գեղեցիկ է և արշալուսից աւելի հրաշալի:

ՋԱԼԱ. (տեղը հանգստանալով) Ա՛հ, հասկացայ, դադարկ բանէ:

ԲՈՒՐԱ. (լարուած Նետաքրքրութեամբ) Մի աղջիկ, որ հրեշտակից աւելի գեղեցիկ է և արշալուսից աւելի հրաշալի, և անհունը...

ՀԱՄՍՈՒՆ. Ռուզան:

ԲՈՒՐԱ. Որ դեռ ամուսնացած չէ:

ՀԱՄՍՈՒՆ. Որի հարսանիքն էր

այս օրերս. բայց այդ հարսանիքը
ձեր գալովը խանգարուեց:

ԲՈՒՐԱ. Ասացիր որ շատ է գեղեցիկ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Ամբողջ Թաթարստանը
կը նախանձի քեզ, տէր, եթէ նրան
քո ամուսին տեսնէ:

ԲՈՒՐԱ. (ոգեւորուած) Այդ գեղեցի-
կուհին իմը կը լինի: Եթէ բոլոր աշ-
խարհն անդամ ինձ ընդդիմանայ,
այսուամենայնիւ, ես նրան կառնեմ:
(Դառնալով դէպի Ջուախ:) Հօրեղ-
բայր, ի՞նչ կասէիր, եթէ ես իմ հօր
Չարմաղանի կողմից հրամայէի բեր-
դի պաշարումը վերցնել և Ջալալ
իշխանի դուստրը ինձ կնութեան առ-
նելով՝ բարեկամութիւն հաստատէի
նրա հետ և մեր զօրքերը նրա երկ-
րից հանէի:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (ինքն իրեն եւ վա-
խեցած) Ի՞նչ է ասում...:

ՋՈՒԱ. (նեղանալով) Հապա ռւր
կը մնայ քո հօր զօրքերի ջարդուե-
լու վրէժը և այս բանակի այսքան
ժամանակ յոգնեցնելու արդիւնքը:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (Բուրային) Տէր-նու-
ին, Ռուզանն առանց այն էլ քոնը
կը լինի. բայց պէտք է քո հօր հա-
մար էլ բաժին տանես Ջալալի գան-
ձերից: Առանց օժիտի աղջիկ չեն
առնիլ, այն էլ ամենահարուստ հայ
իշխանի աղջիկը:

ԲՈՒՐԱ. Իրաւունք ունիս: Բայց
քանի որ, քո ասելով, այդքան զօ-
րութիւն կայ Ջալալի բերդում, ու-
րեմն ոչ մեր զօրքերը նրա բերդը
կառնեն, և ոչ էլ ես նրա աղջիկը:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Երկար պաշարումը կը
ստիպէ նրանց անձնատուր լինել:

ԲՈՒՐԱ. Նախ՝ մենք չենք կարող
երկար ամիսներով նստել այս բերդի
տակ: Երկրորդ՝ պաշարեալները կա-
րող են յամառիլ և սովից մեռնել:

ՋՈՒԱ. Աւելի լաւ. Թող բոլորը
կոտորուին: Այն ժամանակ մեր զօր-
քերը անաշխատ կառնեն բերդը:

ԲՈՒՐԱ. Բայց ես չեմ կամենում որ
այն աղջիկը ևս սովից մեռնի ամրո-
ցում:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Ուրեմն, եթէ ինձ կը
լսէք. ես ձեզ կը տամ մի խորհուրդ,
որով հեշտութեամբ ձեր նպատակին
կը հասնէք:

ՋՈՒԱ. Ասա տեսնեմ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Հրամայեցէք այս շըր-
ջակայ հայ դիւղերից հաւաքել հա-
զար հոգի, կին թէ տղամարդ, աղ-
ջիկ թէ երիտասարդ, մանուկ թէ
ծեր: Դրանց բոլորին ձեռնկապ կան-
գնեցնել տուէք այս հովտում, որ
հանդիպակաց է Ջալալի պալատին:
Հազար կապեալների ետեւում Թող
կանգնեն հազար սուսերամերի գի-
նուորներ: Ապա պատգամ ուղարկե-
ցէք Ջալալին և յայտնեցէք նրան
ձեր մեծութեանց հրամանը. այն է՝
յանձնել ձեզ բերդը և իւր դուստրը:
Եթէ կը համաձայնի, բարի, եթէ
ոչ, հենց ու պատգամաւորը կը վե-
րադառնայ բացասական պատասխա-
նով, իսկոյն կը հրամայէք հազար
կապեալները կոտորել: Այս միջոցը
դուք գործ կը դնէք ամեն օր, մին-
չև որ կամ Ջալալը իւր հպատակնե-
րի կոտորածը դադարեցնելու համար
կը յանձնէ ձեզ բերդը և կամ ներսի
իշխանները ապստամբելով՝ ամրոցը
կը մատնեն ձեզ:

ԲՈՒՐԱ. Այդ հնարը լաւ է, բայց
չափազանց անգութ է:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Քո մեծութիւնը չէ՛ ճա-
նաչում հայի յամառութիւնը:

ՋՈՒԱ. Անշուշտ որովհետեւ այս
առաջին անգամն է որ սա գործ ու-
նի ձեր կամակոր ազգի հետ:

ԲՈՒՐԱ. Լաւ, թող այդպէս լինի:

ՋՈՒԱ. (դառնալով իւր թիկնապահին) Ջափար, շուտով հասիր մեր պաշարող զօրքերին և ասա Գիւղ զօրապետին որ յարձակումը դադրեցնէ. ապա թող զիւղերից ժողովել տայ հազար հոգի և ամեն բան կարգադրէ այնպէս, ինչպէս իշխանն ասաց: Դէհ, շուտ:

ՋՈՒԱ. Այս բոլորին, տէր: (Դուրս է գնում):

ՏԵՍԻԼ Բ.

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐՆ ԵՒ ՄԻ ԲԱՐԱՊԱՆ.

ԲԱՐԱՊԱՆ. (ներս մտնելով) Պայծառափայլ տեսարք, ձեր մեծութեանց ներկայանալու համար եկել են Ջալալ իշխանի մարդիկն՝ ընծաներով, կը հրամայէք ընդունել և բերել ներսաց այստեղ,

ՋՈՒԱ. Ընդունիր: (Բարապանը դուրս է գնում): Անշուշտ խաղաղութիւն խնդրելու համար են եկել: Բայց ես նրանց և ոչ մի առաջարկութիւնը պիտի ընդունեմ: Ինձ հարկաւոր է Ջալալի ամրոցն, որ այս երկրի ապստամբութեան ծննդարանն է և որն ես հիմնահատակ պիտի անեմ: Իսկ իշխանի գանձերն առանց իւր բարեհաճ կամացն իսկ մերը կը լինին: Այս բերածները դեռ կընդունինք իբրեւ առհաւատչեայ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Այո, տէր, դուք զբրկած կը լինիք ձեր բանակը հարուստ աւարից և ձեր քսակներն անգին գանձերից, եթէ նրա խաղաղութեան առաջարկութիւնն ընդունէք, կամ բաւականանաք նրա զրկած ընծաներով, որոնք, անշուշտ, ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ նրա իշխանագն հիւրերի

զրպանների թափթփունքը:

ԲՈՒՐԱ. Իսկ որ ամենից աւելին է. մինչև որ նրա դուստր Ռուզանն իմ վրանը չը բերուի, և ոչ մի խաղաղութեան դաշն պիտի կուռի: Ռուզանն առնելուց յետ՝ մենք ձեռք չենք տալ նրա ամրոցին. ես իմ հօր անուանով կը շնորհեմ Ջալալին իւր ազատ իշխանութիւնը:

ՋՈՒԱ. Բճւրա, ուրեմն դու կամենում ես իմ դիտաւորութիւնը խանգարել և մի հայի աղջկայ համար զոհում ես պատիւը քո հօր, որի զօրքերը հենց այս իշխանի հրամանով այնպէս անգթաբար ջարդուեցան և որոնց վրէժը դու պարտաւոր ես լուծել:

ԲՈՒՐԱ. Դու արիւն խմելով ես ծելացել, Ջուա հօրեղբայր, և չես կըշտանալ եթէ երկրի երեսի բոլոր քրիստոնեայների արիւնը ծծես: Բայց ես բաւական եմ համարում այն կոտորածն, որ մինչև այստեղ հասնելնիս մեր զօրքերն արին: Այդ էլ բաւական մեծ վրէժ էր մեր ջարդուած զօրքի համար: Ես վճռել եմ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Տէր-նուին, եթէ դու այս անգամ հաճիս Ջալալին շնորհել իւր իշխանութիւնը, գրանով այս կողմերում թաթարաց համար կը պատրաստես մի անպարտելի թշնամի: Եթէ Ջալալն այժմ խաղաղութիւն է խնդրում, այդ նրա համար է, որ ձեր բանակները յանկարծ վրայ հասան և նա խնջոյքով պարապած լինելով՝ ժամանակ չուներ անցաւ պատրաստուելու: Բայց եթէ նրա աչալուրջ ժամանակ այս երկիրը մտնէիք, դուք այստեղ կը գըտնէիք այնպիսի դիմադրութիւն, որի նմանին թաթարը չէ հանդիպել ոչ մի տեղ:

ՋՈՂԱ. (Բուրային) Ի՞նչպէս ես գտնում այս Հայի խորհուրդն, որ ինձանից ու քեզանից աւելի լաւ է ճանաչում իւր ազգն ու իշխաններին:

ԲՈՒՐԱ. (անուշադիր աչքերը խորանի դրանը սեւեռած) Քո խոստման համաձայն՝ իրեն նպաստաւոր, իսկ մեզ աննպաստ: Բայց ահա գալիս է Ջալալի պատգամաւորը, թող նրան լսենք:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (ինքն իրեն) Չէ՛ յաջողում: Ի՞նչ լիմարութիւն արի Ռուզանի անունը քիշելով: (Դէպի դուռը:) Ա՛հ, Ջաքարէ իշխանը...

ՏԵՍԻԼ Գ.

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ, ԶԱՔԱՐԻ, ՀԻՆԳ
ԸՆԾԱՅԿԻՐՆԵՐԻ ԵՒ ՄԻ ԴՐՕ-
ՉԱԿՐԻ ՀԵՏ:

ԶԱՔԱՐԻ. (մտնելով եւ խորը գլուխ տալով, որի ժամանակ դրօշակիրը դուռը խոնարհում եւ այնպէս պահում է մէնչեւ խօսակցութեան վերջը) Տէր-գործապետ, տէր-նուին, իշխան Հասան-Ջալալ-Տօլան խոնարհ բարեկամութեամբ ողջունում է ձեր մեծութեանց մուտքը մեր երկիրը: Եթէ այսօրուանից ձեր մի քանի գունդերը յարձակուած չլինէին մեր բերդի վրայ, մենք ձեր գալուստը կընդունէինք իբրեւ շնորհաբեր այցելութիւն խանի հեռաւոր կալուածներին:—Բայց որովհետեւ այդ յարձակումը տեղի ունեցաւ ուստի մենք ստիպուեցանք պաշտպանուել: Բայց իշխան Ջալալ-Տօլան բնաւ չէ ցանկանում սրով դիմադրել խանի զօրքերին, ըստ որում նրան ծանօթ է ձեր սրի ոյժը և յաջողութիւնը: Ուստի խոնհարհելով ձեր զօրութեան

առաջ, իմ բերանով խնդրում է որ բարեհաճեք նուիրել իրեն ձեր թանկագին բարեկամութիւնը և իւր երկրից Հանել ձեր զօրքերը: Դրա փոխարէն նա խոստանում է իւրաքանչիւր տարի վճարել վեհափառ խանին ձեր կողմից որոշուած Հարկը: Իսկ առաջիմ խնդրում է ընդունել այս (ցոյց տալով ընծաները) առհաւատչեան:

ՋՈՂԱ. Ես ընդունում եմ Հասան-Ջալալի ուղարկած ընծաները. (Ընծայակիրներն ընծաները դնում են գետնին) և նրա խոնարհած զօրք բայց սպասում եմ, նաև, բերդի բանալիներին և իւր դուստր Ռուզանին, իմ եղբօր որդի Բուրա-Նուինի (ցոյց տալով Բուրային) կնութեան համար: Սրանք ղրկելուց յետո՛ւ նա իւր իշխաններով կ'իջնէ իմ բանակը՝ անձամբ իւր իշխանութիւնը իմ ձեռք յանձնելու. որովհետեւ ես այն պիտի տամ առաւել արժանաւոր (ցոյց տալով Համտունին) մարդու...

ԶԱՔԱՐԻ. (խոնարհած դրօշը խլելով, կանգնում է յաղթական ձեւով եւ ապա նայում է Համտունին, որին մինչեւ այն չէր նշմարել) Ա՛... դու այստեղ ես... այդ դժանօթացրիր սրանց Ջալալի դստեր հետ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (իբր անտարբերութեամբ) Այո՛:

ԶԱՔԱՐԻ. Եւ որ սատանան ներշնչեց քո մէջ այդ դարձելի մատնութիւնը:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Նա, որին դու քեզ եղբայր ես անուանում:

ԶԱՔԱՐԻ. Թող դժոխքը վարձատրէ քեզ, Հայրենիքի դաւաճան:

ՋՈՂԱ. (Ջաքարէին) Իմ ներկայ-

ութեամբ Համարձակում ես Հայհոյել իմ Հիւրին:

ՋԱՔԱՐԻ. Ես Հայհոյում եմ վատարանց մատնիչին:

ԲՈՒՐԱ. Պատգամաւոր, դու ուշանում ես. քո իշխանն սպասում է քեզ: Գնա՛ւ և յայտնիր նրան Ձոյայ գորսպետի պատասխանը: Իսկ իմ, Չարմաղանի որդւոյ Բուրա-նուինի կողմից աւելացրու՝ որ ես իմ Հօր անունով կը շնորհեմ Ձալալին իւր ազատ իշխանութիւնը՝ եթէ միայն նա կը Համաձայնուի կնութեան տալ ինձ իւր Ռուզան դուտորը: Իսկ եթէ ոչ. Հինց որ մեր պատգամաւորը կը վերադառնայ բացասական պատասխանով, մենք կը սկսենք կոտորել ւնջն Հաղար կապեալները, որ այդ իսկ նպատակով ժողովիլ պիտի տանք այստեղ: Եւ այդ կոտորածը մենք կը շարունակենք ամեն օր, մինչև որ Ձալալը կը զիջանի մեր կամքին: Այժմ ազատ ես, գնա՛: (Դառնալով իւր թիկնապահին:) Աբու, ընկերացի՛ր պատգամաւորին և նրա իշխանի պատասխանը բեր մեզ շուտով:

ԱԲՈՒ. Գլխիս վրայ, տէր:

ՋԱԼԱ. (յուզուած) Բուրա, դու շատ ողորմածութեամբ ես վարւում քո Հօրդ անարգող թշնամու Հետ:

ԲՈՒՐԱ. Ես այդպէս եմ կամենում: (Չարարէին:) Դու ազատ ես: (Չարարէն դրօշափը ձեռքին շրջում է ելնելու:)

ՋԱԼԱ. (ուարկութեամբ Չարարէին) Կամակոր Հայ, դու չլսեցիր երբ քեզ ասացի թէ ընդունում եմ ընծաները...

ՋԱՔԱՐԻ. (ցոյց տալով ընծաները) Ահա ընծաները:

ՋԱԼԱ. Եւ դրօշակը:

ՋԱՔԱՐԻ. Երբ իմ իշխանապետի

սուաջարկութիւնը չընդունեցիք, դրօշակն ազատ լետ պիտի դարձնեմ նրան:

ՋԱԼԱ. (կատաղութեամբ) Յանդ-նում ես մինչև այդ տեղ: (Թիկնապահ Արուին:) Առ դրա ձեռքից այդ դրօշակը:

(Թիկնապահը մօտենում է խլելու:)

ՋԱՔԱՐԻ. (ծախ ձեռքով մի կողմը հրելով թիկնապահին) Հեռու այդ պիղծ ձեռքերով... առաջ Հոգիս այս մարմնից, լետոյ դրօշակն իմ ձեռքից:

ՋԱԼԱ. Հոգիդ կը քաղեն Հենց այս րոպէին: (Կոչելով դէպի դուրսը:) Ջինուորներ: (Ներս են թափում մի քանի սուսերամերկ զինուորներ:) Սատակեցէք այդ անզգամին:

(Ջինուորները բարձրացնում են սրերը, Չարարէն աներկիրող կանգնած է նրանց մէջ:)

ԲՈՒՐԱ. (շտապով վեր թռչելով տեղից եւ բարկացած դէպի զինուորները գոչելով) Դարձրէք սրերդ իրենց պատեանները: (Ջոլային:) Հօրեղբայր, ինչո՞ւ չես յարգում զինաթափ ձերութիւնը: Միթէ՞ մենք իրաւունք ունինք սպանել ւնջն մարդուն, որ մեր մեծահոգութեան վրայ վստահանալով՝ մտել է մեր վրանը իբրև մի ապահով տեղ: (Ջինուորներին:) Դուրս կորէք և չհամարձակուէք այսուհետև սուր բարձրացնել անգէն մարդու վրայ: (Ջինուորները դուրս են գնում:)

ՋԱԼԱ. (ուարկութեամբ եւ ինքն իրեն) Ահա իմ եղբօր անմտութեան Հետևանքը... ո՞վ է տեսել որ մի Համբակ այս իրաւունքը բանեցնէ...

ՋԱՔԱՐԻ. (Բուրային) Գերազնիւ տէր, մատուցանում եմ քեզ իմ անկեղծ յարգանքը: Դու արժանի ես

իշխելու, որովհետև մեծահոգի ես և գիտես յարգել պատգամաւորութեան իրաւունքը: Եթէ մենք, սուր 'ի ձեռին կռուելու լինինք քո դէմ, դարձեալ քո արժանիքը պիտի մեծագրենք... մնաս բարեաւ:

(Դուրս է գնում իւր հետեւորդներով:)

ՋԱԼԱ. (բարկութեամբ բորբոքուած) Բուրա, դու անարգեցիր քո

հօրեղբօրն օտարի և իւր ստորագրեալների առաջ:

ԲՈՒՐԱ. Ընդհակառակը, հօրեղբայր, ես քեզ ազատեցի մի անպատու թիւնից, որ նա և մեր սուրն ու անունը պիտի արատաւորէր:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (ինքն իրեն) Այո էլ բաւական է որ Ջալալի աղջկան թաթարստան կուղարկեմ:

Վարազդոյր.

ԱՐԱՐՈՒԱԾ ՁՈՐՐՈՐԴ

Առաջին պատկեր

Ջալալ իշխանի խորհրդարանը: Մի ընդարձակ, առանց պատուհանների սենեակ, որի լոյսն ստացւում է կամարակապ առաստաղի գմբեթարդ լուսամուտից: Սենեակի պատերը զարդարուած են որմասիւններով եւ խորշաւոր անկիւններով: Աջ ու ձախ բացուած են երկու խոր, ընդարձակ դռներ, որոնք ծածկուած են ծանր վարագոյրներով: Սենեակի մի կողմը դրուած սեղանի շուրջը բազմած են Ջալալ եւ իւրայինք:

ՏԵՍԻԼ Ը.

ՋԱԼԱԼ, **ՄԱՄԲԱՆ,** **ՆԵՐՍԷՅ,** **ՋԱՔԱՐԷ,** **ՍՄԲԱՏ,** **ՈՒՄԵԿ ԵՒ ՊԱՊԱՔ.**

ՈՒՄԵԿ. (Ջալալին) Այդպէս է, իշխան, դրութիւնը ծանր է, պէտք է շտապել մի ելք գտնել:

ՋԱԼԱԼ. (մտախոհ եւ տխուր)

Պէտք է շտապել, այո: Բայց ի՞նչ դիրն այն է որ շտապելով էլ չենք կարող ելք գտնել:

ՋԱՔԱՐԷ. Դանդաղելով նոյնպէս չենք շահիլ ոչինչ:

ՈՒՄԵԿ. Ուրեմն:

ՋԱՔԱՐԷ. Պէտք է որոշենք թէ՛ չարիքներից ո՞րն է փոքրագոյնը և այն էլ ընտրենք:

ՋԱԼԱԼ. Թշնամու պահանջը պարզ է. երկուսից մինը պիտի զոհենք, կամ ժողովուրդը, կամ իմ Ռուզանը:

ՄԱՄԲԱՆ. (վշտահար) Իմ Ռուզանը... Օ՛, մի ասէք այդ, մի արտասանէք նրա անունը:

ՋԱԼԱԼ. Ուրեմն որոշեցէք. ո՞րն է փոքրագոյնը... (Ամենքը լուռ են:) Ինչո՞ւ չէք խօսում... (Դառը ժպտում:) Հօ ամենքդ զիտէք որ մի հատ ոսկին աւելի քիչ արժէ քան թէ հազարը:

ՋԱՔԱՐԷ. Եղբայր իմ...

ՋԱԼԱԼ. Անանիա ձիրակացին ¹⁾ անշուշտ կը տարակուսէր եթէ նրան ասէի թէ՛ իմ մի ոսկին աւելի արժէ քան ուրիշներու նման հազարը... Իսկ դճւք, դճւք ինչ է ք ասում:

ՋԱՔԱՐԻ. Սիրելի եղբայր, ժողովուրդը նոյնպէս բաղկանում է իշխանի հարազատ ուրիշներից. հայրը չպէտք է խտիր դնէ իւր գաւակներու մէջ:

ՋԱԼԱԼ. Ուրեմն, քո կարծիքով պէտք է մէկը զոհել՝ որ հազարը փրկուի:

ՋԱՔԱՐԻ. Արդարութիւնն ու պարտքըս հրամայում են ասել՝ — այո՛:

ՋԱԼԱԼ. (նուանդով եւ վշտահար) Ուրեմն ես եմ միայն որ մեղանշում եմ պարտքի և արդարութեան դէմ... Օ՛հ. ինչպէս հեշտ է դատապարտել... բայց եկէք առաջ կուրծքս պատառեցէք՝ հանեցէք այստեղից ծնողի սիրտը և նրա փոխարէն դրէք իշխանին. այն ժամանակ գուցէ հայրը զգայ ոչինչ և իշխանն իւր դուստրը զոհէ ժողովրդին: (Դառնութեամբ)։... Ո՞վ արդեօք ձեզանից կարող է բանալ այս տախտակն, որ Աստուած ամրացրեց...

ՋԱՔԱՐԻ. Յիշիր Յեփթայէին, սիրելի եղբայր...

ՋԱԼԱԼ. Յեփթայէն իւր աղջիկը զոհեց Աստծուն. իսկ ես պիտի զոհեմ զարշելի թաթարին:

ՋԱՔԱՐԻ. Այո՛ զոհն էլ, անշուշտ, Աստուած է պահանջում:

ՄԱՄՔԱՆ. (յուզուած) Մի ասիր այդ, սիրելի տազը, Աստուած անիրաւ զոհ չի պահանջել:

ՋԱՔԱՐԻ. Նրա խորհուրդն անքննին է և կամքն անհասանելի:

ՋԱԼԱԼ. Եթէ անքննին է, ուրեմն

չքննենք և դառնանք մեր խնդրին: (Դառնալով ներսէն)։ Դու ինչո՞ւ չես խօսում, որդեակ:

ՆԵՐՍԷՅ. Ես սպասում եմ քո հրամանին:

ՋԱԼԱԼ. Խօսիր, լայտնիր քո կարծիքը: Եթէ ես կորցնում եմ իմ դուստրը, դու կորցնում ես քո կեանքի լուսատուն:

ՆԵՐՍԷՅ. Օ՛հ և Օհ. աւելի շուտ խաչէնը դէպի ակունքը կը դառնայ, քան թէ Ռուզանը կը խլեն իմ ձեռքից:

ՋԱԼԱԼ. Ի՞նչ անենք ուրեմն:

ՆԵՐՍԷՅ. Պիտի մերժենք բռնաւորի պահանջը:

ՋԱՔԱՐԻ. Պիտի մերժենք:

ՆԵՐՍԷՅ. Բացէ՛ի բաց:

ՄԱՄՔԱՆ. Օ՛հ, այդպէս խօսիր, սիրելի որդեակ...

ՌԻՄԵԿ. Իսկ այդ մերժման հետեւե՞լ:

ՋԱՔԱՐԻ. Կը լինի այն, որ բռնաւորը կը հրամայէ կապեալները կոտորել:

ՆԵՐՍԷՅ. Մենք թույլ չենք տալ այդ:

ՋԱՔԱՐԻ. Ի՞նչ կարող ենք անել:

ՆԵՐՍԷՅ. Մեր ունեցած ոյժերով կը յարձակուենք նրա դէմ:

ՋԱՔԱՐԻ. Բայց այդ ոյժն հինգ հարիւր զինուորից աւելի չէ. մինչդեռ թշնամին մեզ պաշարել է տասնեակ հազարով: Եթէ նրա յարձակումն անակնկալ չլինէր, մենք կարող կը լինէինք դրսի ոյժերը ժողովել և քաջաբար զիմադրել. բայց նա հասաւ անսպաս և փակեց մեզ այստեղ ինչպէս զնդանում:

ՆԵՐՍԷՅ. Խոխանաբերդն ամուր է և ունի առատ պաշար: Մեր զօրքի մի քառորդը կարող է պաշտպանել

¹⁾ Յայտնի թուաբան եօթերորդ դարում:

նրան. իսկ մնացածով մենք անակընկալ թշնամու վրայ կը յարձակուենք և եթէ չկարողանանք մեծ կոտորած անել, գոնէ կը պատառենք միգ փակող շղթան և կանցնենք շուտով խաչէնի հովիտը: Այնուհետև հեշտ կը լինի զօրք ժողովել գաւառից և անընդհատ յարձակումով նեղել թըշնամուն:

ՍՄԲԱՏ. Մինչև այն էլ Գուգարքից իմ զօրքերը կը հասնեն և դրացի իշխանները մեր շուրջը կը ժողովուին:

ՄԱՍՔԱՆ. Եւ Աստծու աջը զօրակից կը լինի ձեզ:

ՋԱՔԱՐԻ. Սիրելի որդեակներս, Հայրենիքի համար կռուիլը և նրա ազատութեան զոհուիլը մեծագոյն փառքն է աշխարհի մէջ: Այդ ճիշդ է: Բայց պէտք է զոհել այնտեղ, ուր յոյս կայ փրկութեան. զոհն ապարդիւն է, եթէ նա իւր ետևից բերում է միայն կորուստ և թշուառութիւն: Մեր զօրքերն, այո՛, կարող են բեկանել թշնամու շղթան. նրանք յաջողութեամբ կեննեն, նաև, դաշտը. բայց նրանց կը հետևի բազմաթիւ թշնամին: Հինգ հարիւր զինուորը չէ կարող ճակատել մի բիւր զօրքի դէմ. նա փախուստ կը տայ, կամ իսպառ կը ջնջուի: Բացի այդ, մենք զօրաժողովի համար պէտք ունինք ժամանակի. մինչդեռ թշնամին կաղմ է և պատրաստ. նա ոչ միայն կը խանգարէ մեր զօրք ժողովելն, այլ և խաչէնը կաւերէ հիմնովին. նա ուր կը քաշէ անպաշտպան ժողովուրդը և գիւղերն ամեն տեղ կը դարձնէ մոխրակոյտ: Այս ամենը պէտք է դուք աչքի առաջ ունենաք:

ՋԱԼԱԼ. Այդ ամենը, հարկաւ, ես հաշուել էի վաղուց, այդ պատճառով

էլ խոնարհեցայ և իմ իշխանական հպարտութիւնը զոհեցի ժողովրդի փրկութեան: Ես նուէր զրկեցի թըշնամուն իմ դանձի մեծ մասը և, իբրև հպատակ, խոտացայ հարկ տալ խանին. բայց նա այդ ամենը առ ոչինչ զրեց:

ՋԱՔԱՐԻ. Այդպէս արաւ Ջուան: Բայց Բուրա-Նուինը, որ, ըստ երևութի, աւելի իրաւունքներ է վայելում, քան ծերուկ հօրեղբայրը, խոտացաւ ազատել ժողովուրդը սրածութիւնից, և թողնել քեզ ազատ քո իշխանութեանն մէջ...

ՋԱԼԱԼ. Բայց դրա համար խընդրում է իմ գուստը. իբրև փրկանք:

ՋԱՔԱՐԻ. Այո՛:

ՋԱԼԱԼ. Օ՛, և ի՛նչ քիչ բան է խնդրում: Եւ Հասան-Ջալալը պիտի ստորացնէ իրեն ան աստիճան, որ իւր իսկ ձեռով յանձնէ թաթարին իւր հրեշտակ աղջկան: Այ, այդ չի լինիլ: Ես կամենում էի, արդարև, ձեր բալորի խորհուրդը լսել, որպէս զի իմանայի թէ քանիսը ձեզնից իրաւունք են տալիս հօրը՝ պաշտպանել գոստերը: Այժմ զոհ եմ տեսնելով՝ որ միայն դու ես զլանում ինձ այդ իրաւունքը, սիրելի եղբայր: Եւ դու, ի հարկէ, կատարում ես քո պարտքը: Բայց ես վճռել եմ. ես բաց աչքերով չեմ մատնիլ իմ դառը՝ անգութ զազանին. թող թաթարն իւր սուրը նախ իմ կուրծքը խրէ և սպաթէ իմ մարմնի վրայ կոխելով՝ այս գանձն յափշտակէ:

ՆԵՐՍԷ՛. Մենք նրա սուրը կը փշրենք իւր իսկ գլխի վրայ:

ՍՄԲԱՏ. Ուրեմն, վճռուած է, կանչենք թշնամու պատգամաւորին և յայտնենք նրան մեր պատասխանը:

ՋԱԼԱԼ. Հրամայիլ կանչել:

ՍՄԲԱՏ. (գնալով դէպի ծախ դուռը եւ վարագոյրը բանալով) Բարապան, ներս բեր պատգամաւորին:

ԶԱՔԱՐԻ. Քանի դեռ ուշ չէ, նորէն մտածեցէք. ձեր պատասխանը տալուց առաջ թող խոհեմութիւնը առաջնորդէ ձեզ:

ՋԱԼԱԼ. Խոհեմութիւնը մինչև այժմ չօգնեց մեզ, եղբայր. զործենք այժմ անխոհեմութեամբ. գուցէ այդպիսով բազմաթիւ մեզ:

ՏԵՍԻԼ Բ.

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐՆ ԵՒ ԱՌԻ.

ՋԱԼԱԼ. (դառնալով Արուին) Ի՞նչ է պահանջում ինձանից քո տէրը:

ԱՌԻ. Քո դուստր Ռուզանը իրեն կնութեան:

ՄԱՍՔԱՆ. Թող պապանձուի այդ լեզուն...

ՆԵՐՍԷՅ. (ծեռքը դէպի սուրը տանելով) Դժոխքն է խօսում այս:

ՋԱԼԱԼ. Ասա այն բռնաւոր գահանին թէ Հենց այս բոլորն են կիջնում դաշտը՝ իմ սրովս նրան պատասխանելու. դեռ այնքան թույլ չեն մեր բազուկները, որ չկարողանան տապալել իրենց թշնամուն: Քնա եւ յայտնիր այս քո տիրոջը:

(Արուն դուրս է գնում):

ՆԵՐՍԷՅ. (սուրը հանելով) Կեցցէ մեծ իշխանը. ահա իմ սուրը պատրաստ նրան ծառայելու:

ԻՋԻՍՆՆԵՐ. (ընդունալով միասին վերահանալով եւ սրերը հանելով) Կեցցէ մեծ իշխանը, ահա եւ մենք պատրաստ նրա հրամանին:

ՋԱԼԱԼ. Օն ուրեմն, յառաջ, իշխաններ. հրամայեցէք բանալ բերդի դռները. թող մեր զօրքերը հետեին

մեզ իսկույն: Եթէ պիտի մեռնենք, ապա թող այդ լինի սուրը մեր ձեռին եւ կռուի դաշտի վրայ: Անարգ կեանքից աւելի, ազատ մահն է գովելի. յառաջ քաջերո: (Բոլորը ստորաստում են նշնելու):

ՏԵՍԻԼ Գ.

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐՆ ԵՒ ՌՈՒԶԱՆ.

ՌՈՒԶԱՆ. (դուրս գալով աջ դռան վարագոյրի նստելից) Կացէք, հայր իմ:

ՋԱԼԱԼ. (ցնցուկով) աղջիկս. . .
ՆԵՐՍԷՅ. Ռուզան...
ՄԱՍՔԱՆ. Ո՛հ, դաւանկա. . .

ՌՈՒԶԱՆ. (ընդունալով) Ո՛ր էք դիմում, իշխաններ:

ՋԱԼԱԼ. Թշնամու դէմ, սրբեակա:

ՌՈՒԶԱՆ. Ես չի պիտի թողնեմ:

ՋԱԼԱԼ. Հազար կապալներ պիտի զոհուին այնտեղ՝ եթէ մենք ուշանանք:

ՌՈՒԶԱՆ. (հանդիսաւոր) Գիտեմ. բայց նրանց ես պիտի ազատեմ:

ՋԱԼԱԼ. Ո՛հ, աղջիկս...

ՆԵՐՍԷՅ. Ռուզան, ի՞նչ ասացիր:

ՄԱՍՔԱՆ. Ի՞նչ եմ լսում: (Դիմում է դէպի Ռուզան:) Դատրեկա, ի՞նչ ես խօսում:

ՌՈՒԶԱՆ. Ի՞նչ, միթէ կարծում էիք թէ ձեր խռովութեան ու վրդովման պատճառները գաղտնի պիտի մնային ինձանից: Ես բոլորն իմացայ: Թէպէտ ինձ արդիւնեցիք ներկայ լինել ձեր խորհրդարանում. ոսկայն այս հասարակաց աղէտի ժամանակ՝ ես չէի կարող ձեր հրամանը ճշգրտութեամբ կատարել: Ես պահուեցայ այս

վարագուրի ետև (ցոյց է տալիս աջ դրան վարագոյրը) և բոլորը լսեցի: Ես իմացալ թէ ով է այն անձն, որ Համտուն իշխանի սրտում դաւաճանութիւն է յղացրել. թէ ով է այն անձն, որ բռնաւոր Զոլայի մեր երկիրն արշաւելուն պատճառ է դարձել և թէ ով է նա, որ հազար անմեղ կապեալների կոտորելուն պատճառ պիտի դառնայ... այդ թշուառն ես եմ. ես ինքս էլ ուրեմն այդ հարուածները կը գումարեմ իմ գլխին:

ՋԱԼԱԼ. Աղջիկս, ի՞նչ ես կամենում անել:

ՌՈՒՋԱՆ. Ես պարզ խօսացի, սիրեցեալ հայր. ես պիտի զոհուիմ. ես պիտի դիմեմ թշնամու բանակն և ինձ յանձնեմ բռնաւորին. որովհետև քո իշխանութեան և ժողովրդի բազմին իմ այդ անձնագոհութիւնից է կախուած: Իսկ ես այնքան թուլասիրտ չեմ որ իմ հայրենիքին այսպիսի մի զոհ բերելու համար վայրկեան անգամ տատանիմ: Ես վճռել եմ:

ՋԱԼԱԼ. Երբէք, ես այդ թոյլ չեմ տալ քեզ:

ՌՈՒՋԱՆ. Բայց, հայր իմ այդ ես պարտաւոր եմ անել և դրա համար արդէն քո հրամանն ունիմ: Քանի դեռ փոքր էի, ուսուցանում էիր ինձ՝ սիրել հայրենիքը իմ անձից աւելի և նրա բարօրութեան համար զոհել ամենը, ինչ որ ունիմ թանկագին: Արդ, հասել է ժամը քո պատուէրը կատարելու, միթէ՞ դու այժմ հակառակը պիտի խրատես...

ՄԱՄՔԱՆ. Ա՛հ, բաւական է, Ռուզան, մի խօսիր, ես ցնորուում եմ...

ՌՈՒՋԱՆ. Քո մի հատիկ դստեր համար ես ցաւում, մայր իմ, այնպէս չէ... Հապա ի՞նչ անեն այն հարիւրաւոր մայրերն, որոց որդիները

մի քանի ժամից պիտի զոհուին անգութ դահիճների սրին: Ի՞նչ պիտի անեն այն հարիւրաւոր հարսունք, որոնք մի ժամից պիտի այրիանան: Ո՞վ պիտի խնամէ և միխթարէ այն հազարաւոր մանուկներին, որոնք մի օրում պիտի ուրբանան... Միթէ՞ արդարութիւն է որ այնքան հոգիները քո դստերը զոհուին: Աւելի լաւ չէ՞ որ դրանց բոլորին ազատելու համար զոհուիմ միայն ես: Եւ միթէ՞ դուք, որ ազգի տէրն էք ու պաշտպանը, պիտի զլանաք նրան այդ կարեւոր շնորհը:

ՋԱԼԱԼ. (ծեռքով ծակատը բռնելով) Աստուած իմ, Աստուած իմ, ինձ դրել ես երկու սրի մէջ, մէկը միւսից սալրասուր: (Ընկնում է աթոռի վրայ եւ գլուխը առնում ծեռերի մէջ):

ՌՈՒՋԱՆ. ուրեմն վճռուած է. դուք սիրտ չունիք ինձ հրամայելու, ես ինքս կերթամ. ահա՛ ելէք, նախցէք, ամեն բան մեր առջևն է, և՛ զոհերը, և՛ դահիճները: (Կամենում է դուրս գնալ):

ՆԵՐՍԷ՛. (Ռուզանի առաջն առնելով) Ռուզան...

ՄԱՄՔԱՆ. (մօտենալով եւ Ռուզանի թեւն առնելով) Ռուզան, դստրիկո:

ՌՈՒՋԱՆ. (քնքշաբար մօրը հեռացնելով) Ա՛հ, մայր իմ, մի խանգարիր ինձ, աղաչում եմ...

ՄԱՄՔԱՆ. (աւելի մօտենալով եւ գրկելով Ռուզանին) Ո՛հ, Ռուզան, ո՛չ՝ քեզ չի պիտի թողնեմ. քեզ այսպէս պիտի զրկեմ. իմ կուրծքը քեզ համար պատնէշ պիտի շինեմ. թող թափուին ինձ վրայ բռնաւորի դահիճները. թող նրանք առաջ ինձ մաս-մաս կտրտեն և ապա թէ քեզ

իմ գրկից խլեն: Ես բաց աչքերով չի պիտի տեսնեմ քեզ գերի անհա-
ւատ բռնաւորի ձեռքում, քեզ, Ռու-
զան, որին վարդի պէս պահել, վար-
դի պէս մեծացրել եմ. դու պիտի
խնայես մօրդ, որի աչքերի լոյսն ես,
Ռուզան...

ՌՈՒԶԱՆ. Ա՛հ, մայր իմ, մայր
իմ... դու մորմոքեցնում ես իմ սիր-
տը, դու թուլացնում ես իմ արիու-
թիւնը...

ՄԱՄՔԱՆ. (աղաչաւոր ձայնով
դէպի իշխանները) Իշխաններ, դուք
կանգնել էք անգործ. միթէ չէք
զգում մեր թշուառութեան ծանրու-
թիւնը. փութացէք, գործեցէք ինչ
որ կարող էք...

ԻՋԽԱՆՆԵՐ. (առաջ շարժուելով)
Մենք սպասում ենք մեծ իշխանի
հրամանին:

ՌՈՒԶԱՆ. (հրամայաբար) Թող
ոչ ոք ձեզանից առաջ չշարժուի:

ՄԱՄՔԱՆ. (յուսահատ ձայնով)
Ռուզան... աղջիկս... (Թուլացած
նստում է աթոռին):

ՆԵՐՍԷՅ. (առաջ գալով) Ռուզան.
ես մինչև այժմ լռեցի, որովհետև չի
պիտի կարենայի ազդել քեզ վրայ
աւելի, քան կարող էին ազդել մի
հօր վշտահար դէմքն և մի թշուառ
մօր աղաչաւոր լեզուն: Բայց որով-
հետև դու անդրդուելի ես մնում այդ
հսկայ ոյժերի առաջ, ուրեմն ես այլ
ևս չի պիտի աշխատեմ քո սիրտը
շարժելու: Ես չի պիտի խօսեմ մեր
բարեկամութեան վրայ, մեր ջերմ և
անզուգական սիրոյ վրայ. որին ուխ-
տել ենք հաւատարիմ մնալ մինչև
ի մահ. այլ միայն պիտի աղաչեմ
որ մի փոքր համբերես: Ես այս բո-
ւաբն իմ քաջերով կը թռչեմ դէպի
այն հանդիսավայրն, ուր հազար կա-

պեալներն են. ես կը ջնջեմ այդ գո-
հիւրի դահիճների խումբը, ես կազա-
տեմ նրանց...

ՌՈՒԶԱՆ. (ընդհատելով) Իսկ
դրան հետևող կրկնապատիկ թշուա-
ռութիւնը, իսկ թշնամու ահագին
բանակը:

ՆԵՐՍԷՅ. Ես դրանց դէմ ոտքի
կը հանեմ բոլոր Արցախը. գեղացի-
ների բերով միայն կը ջնջեմ այն
բանակն, որ դու ահագին ես անուա-
նում: Չանցած մի քանի օր և քո-
լայի զօրքերը անհետացած կը լինին
մեր սահմաններից:

ՌՈՒԶԱՆ. Դու այդ չես կարող ա-
նել, սիրելի Ներսէ՛հ:

ՆԵՐՍԷՅ. Եթէ դժուրքի կատաղի-
ներն անգամ զինուեն իմ դէմ, ես չի
պիտի յաղթահարուիմ: Այս կուրծքի
մէջ, ուր բաբախում է մի սիրտ քեզ
սիրելու համար, սնանում է և մի ա-
ռիւծ քեզ պաշտպանելու համար:
Քանի դեռ շնչում եմ, քանի դեռ
արիւն է վազում իմ երակներում և
քանի այս բազուկը կորովի է, ես
թող չեմ տալ որ բռնաւորի պիղծ
ձեռքերը մօտենան քեզ: Բայց երբ
ես անկարող կը լինիմ քո անիրաւ
ճակատագիրը ջնջելու. երբ ես իմ
քաջերով կրնկնեմ պատերազմի դաշ-
տում, այն ժամանակ, Ռուզան, ազ-
գի փրկութեան սեղանի վրայ դու կը
հանես քո ողջակէզը: Ուրեմն դեռ
այժմ մենք կերթանք գործելու:
(Շարժում է դէպի առաջ):

ՌՈՒԶԱՆ. (հրամայաբար) Ներ-
սէ՛հ: (Ներսէ՛հ կանգ է առնում,
Ռուզան շարունակում է մեղմով):
Ներսէ՛հ, իմ հոգւոյ անգին հատոր,
գիտես որ քեզ սիրում եմ. սիրում եմ
իմ բոլոր հոգւով. իմ սրտի բոլոր կա-
րողութեամբ: Մինչև այսօր դու էիք

իմ մտածմունքը, դու էիր իմ հրճ-
ուանքը. դու էիր իմ սիրոյ և հիաց-
ման առարկան. քո մէջ էի որոնում
ես իմ բաղդն ու հանգիստը. քո գրը-
կերում տեսնում իմ երանութեան եր-
կինքը .. Օ՛, յիշում եմ՝ իմչալէս մեր
անոյշ զրոյցներէ և զբօսանաց ժա-
մերում՝ ինձ թւում էր թէ աշխարհն
էլ չունի վշտեր, թէ ցաւերն ու չա-
րիքները վերացել են երկրից, թէ
մարդիկ ամեն տեղ ուրախ են ինձ
պէս, թէ երջանկութիւնը գրկում է
բոլորին... Մի օր միայն, այո՛, ես
ծանօթացայ իմ հօր սիրտը կրծող
թագուն վշտերին. բայց զրանք էլ
երկար չտանջեցին ինձ. որովհետեւ
դու քո փառաւոր լաղթութեամբ այդ
վշտերը շուտով ցրեցիր իմ սրտից:
Եւ այնուհետեւ ես ինչէր չերագե-
ցի մեր երջանկաւէտ ապագայի հա-
մար... Ինչպէս ես քեզմով հպարտա-
նում էի և քո ապագայ կենակցու-
թիւնն ինձ հետ՝ համարում բաղդի
մեծազոյն մի շնորհ. զի հաւատում
էի՝ թէ այդ միութեամբ մեզ համար
պիտի բացուի երջանկութեան այն
աղբիւրն, որից հաւասարապէս պիտի
օգտուենք թէ՛ մենք, թէ՛ մեր հա-
րազատներ և թէ՛ ժողովուրդ... Բայց
ահա Աստուած տնօրինեց այլ կերպ:
Նա փակեց մեր առաջ երանութեան
դուռը և բացաւ փորձութեան մի
փշալից ճանապարհ, որով պիտի ան-
ցնենք: Անցնենք ուրեմն, առանց
դժգոհութեան, զի ոչ ոք կարող է
Աստուծոյ խորհուրդները քննել, կամ
գուշակել թէ՛ այս ամենը չէ իսկա-
պէս բարիք, որ նա զրկել է մեզ վըշ-
տերի կերպարանքով... Խոնարհենք
նրա սուրբ կամքի առաջ և մեզ վի-
ճակուած դառն բաժակը քամենք
կամակար: Իբրաւ, սա մեր սրտին կը

բերէ տանջանք, բայց և ժողովրդին
կը տայ փրկութիւն: Օն, ուրեմն և
դու սիրեցեալդ իմ, քաջացիր և կրիր
քո բաժին զրկանքն և հենց այդ
զրկանքում քո վարձը որոնիր. զի
մեզնից ոչ ոք ունի իրաւունք՝ ժողո-
վրդի ազատութիւնն իւր բաղդին
գոհելու:

ՆԵՐՍԷՅ. Ես բաղդ չեմ որոնում, ով
աննման չոյս. բայց իբրեւ հայ զինու-
որ՝ պարտաւոր եմ հայ կնոջ մէջ՝ հայ
անուան պատիւը պաշտպանել:

ՌՈՒՋԱՆ. Այդ պարտքն ես կը վը-
ճարեմ. զի իմ վճիռն անգարձ է,
ինչպէս զոհի վերջին շունչն, որ նա
աւանդում է մահու թագաւորու-
թեանը... Ուրեմն կացէք բարեաւ և
մի խանգարէք ինձ. (սլատրաստ-
ւում է դուրս գնալու:)

ՋԱԼԱԼ. Աղջիկս...

ՄԱՄԻՔԱՆ. Ռուզան...

ՍՄԵԼՏ. (առաջանալով) Իշխա-
նուհի, դու կապտում ես մեր սրբա-
զան իրաւունքն, որ կայանում է մեր
պարտքը կատարելու մէջ. մի թող
տար, աղաչում եմ, որ զինուորի սու-
րը կարմրի ամօթից.

ՌՈՒՋԱՆ. Սամանակն անցնում է,
իշխաններ. մի արկելէք ինձ: Զին-
ուորի սլատրասիրութիւնը, ստիպում
ձեզ կռուել. գիտեմ, բայց դա կը լի-
նի մի չարիք, որ դուք կը ղործէք
և որին կը հետեւի սուելի մեծ թըշ-
ուառութիւն: Չեր ունեցած ոյժին ես
ծանօթ եմ քաջապէս: Զաքարէ հօր-
եղբայրս ամեն ինչ խօսեց. ես ամեն
ինչ լսեցի: Դուք չի պիտի կարենաք
դիմադրել թշնամուն, ուրեմն և յու-
սահատ փորձի մի զլմէք: Ես չեմ
կամենում որ իմ պատճառով զոհերի
թիւն ստուարանայ, թողէք ինձ...
(Յառաջանում է դէպի դուռը:)

ՄԱՐԲԱՆ. (ձգալով) Ռուզան...

ՋԱԼԱԼ. (քարկուլթեամբ) Կայ, Ռուզան, հրամայում է հայրդ:

ՌՈՒԶԱՆ. (արտասուալից ծայնով) Բայց կանչում են կապեալներ...

ՆԵՐՍԷՆ. (առաջն առնելով) Ես դեռ մեռած չեմ, Ռուզան:

ՌՈՒԶԱՆ. (կանգնելով դրան առաջ, դէմքը դէպի բեմը եւ ձեռքը համալարաբար դէպի ներսէն պարզելով) Մի քայլ անգամ չհամարձակես փոխել... (Պատկեր:)

Վարագոյր.

Երկրորդ պատկեր.

Ամբողջ մատուռի սինազարդ գաւթը, որի վրայ բացւում է մատուռի դուռը: Գաւթի մէջ քարծրանում է մի քարեղէն սին, վրան քանդակազարդ խաչ: Սինի առաջ դրուած է մի քառակուսի—սեղանի քարծրութեամբ—քարեայ տապանակ, որի դէպի բեմը նայող ճակատին քանդակուած է խաչ:

ՏԵՍԻՍ Ը.

ՊԱՊԱՔ ԵՒ ԹԷՆԻ.

ՊԱՊԱՔ. Այս դէպքում Համտունին ես չեմ արդարացնում.—իրան որ, անգթութիւն է մէկի յանցանքը քաւել տալ շատերին: Բայց Զալալն էլ այժմ նոյն յանցանքն է գործում: **ԹԷՆԻ.** Ինչպէս.

ՊԱՊԱՔ. Ռուզանն իմաստուն որոշումն էր արել երկիրը թշնամուց ազատելու համար. բայց հայրն արգելեց նրան այդ որոշումն իրագործել:

ԹԷՆԻ. Այդ ես իմացայ եւ չեմ մեղադրում իշխանին. ոչ մի ծնող չի յօժարիլ իւր սիրած աղջկը մատնել թշնամուն:

ՊԱՊԱՔ. Բայց միւսն ունի է. թշնամին վերջ 'ի վերջոյ կը տիրանայ նրան:

ԹԷՆԻ. Կը տիրանայ. Ի՞նչպէս:

ՊԱՊԱՔ. Իշխաններն արդէն ելնում են Զոլայի դէմ. այդ կը նշանակէ՝ թէ նրանք գնում են ուղղա-

կի մահուան առաջ. վասն զի թրշնամին բազմաթիւ է եւ մեր հինգ հարիւրին կը ջարդէ մի ժամում: Այնուհետեւ նա բերդը ամեն կողմից կը պաշարէ եւ կ'առնէ անաշխատ: Այստեղ գտնուողներին, 'ի հարկէ, սուր կը քաշէ. իսկ Ռուզանին կը տանէ իւր հետ:

ԹԷՆԻ. Դու սարսափեցնում ես ինձ, իշխան:

ՊԱՊԱՔ. Այո, այդ կը լինի մեր ճակատագիրը. ամենքին կը կոտորեն: **ԹԷՆԻ.** Ամենքին, եւ նոյն իսկ կանանց:

ՊԱՊԱՔ. Կանանցից երիտասարդներին զուցէ գերի տանեն, բայց պառաւներին միւս աշխարհը կ'ուղարկեն:

ԹԷՆԻ. (սարսափահար) Ի՞նչ անենք, ուրեմն, իշխան. փրկութեան մի ճանապարհ չորոնե՞նք:

ՊԱՊԱՔ. Փրկութեան միակ ճանապարհը կը լինի այն, որ գանուի մէկը, որ յորդորէ Ռուզանին իւր որոշումն իրագործելու:

ԹԷՆԻ. Ի՞նչ հարկաւոր է յորդորել, քանի որ նա լինքը պատրատ է զոհուելու. բանն այն է որ նրան արգելում են:

ՊԱՊԱՔ. Նա կարող է փախչել:

ԹԷՆԻ. Բայց բերդի դռները փակուած են ամուր, իսկ ամեն ելքի մօտ դրուած են պահապաններ.

ՊԱՊԱՔ. Այս մատուռի աւանդատունն ունի մի պատուհան, որ նայում է դէպի կաղնիների անտառը: Այդ պատուհանից հեշտութեամբ կարելի է իջնել:

ԹԷՆԻ. (մտածելով) Այդտեղ, արդարեւ, կայ այդպիսի մի ելք:

ՊԱՊԱՔ. Եւ անտառի միջից անցնում է մի նրբուղի, որ հանում է դէպի այն տափարակը, որի վրայ զարկած է Զոլայի բանակը:

ԹԷՆԻ. Այո՛, ես յաճախ անցել եմ այդ ուղիով:

ՊԱՊԱՔ. Յայտնիր այս մասին օրիորդին:

ԹԷՆԻ. Յայտնեմ...

ՊԱՊԱՔ. Այո՛, անպատճառ և քանի շուտ՝ այնքան լաւ:

ԹԷՆԻ. (տարակուսելով) Բայց...

ՊԱՊԱՔ. Չպէտք է տարակուսել և ոչ էլ ուշացնել: Մի փոքր ժամանակից Ռուզանը կը գայ այստեղ, որովհետեւ հայրը՝ արդիւելով նրան իւր որոշումն իրագործել, իրաւունք տուաւ միայն իջնել այս մատուռը և աղօթել: Ուրեմն ուր որ է՝ նա կը գայ. աշխատիր իօսել հետը իսկոյն:

ԹԷՆԻ. Բայց, իշխան, այդ ես չեմ կարող անել. լեզուս չի զօրիլ...

ՊԱՊԱՔ. (վճռաբար) Խօսիր ասում եմ, ցոյց տուր ճանապարհը. հակառակ դէպքում մենք ամենքս կորած ենք: Ահա և օրիորդը, (ցոյց

տալով զաւթի մի կողմը) գալիս է նաժշտի հետ. աշխատիլ առաջ հեռացնել այդ աղջկան. ապա խօսիլ հետն առանձին: Ես կերթամ իշխանների մօտ, զուցէ կարողանամ համոզել նրանց՝ ուշացնել յարձակումը: (Դուրս է գնում:)

ՏԵՍԻԼ Բ.

ԹԷՆԻ (միայնակ)

(նայելով դէպի Ռուզանի կողմը) Խեղճ աղջիկ. գալիսէ աղօթելու... որքան վշտահար է... Բայց ի՞նչ անեմ, իօսեմ արդեօք. ցոյց տամ փախստեան ճանապարհը... Սա, արդարեւ, կը լինի մի բարեք բոլոր երկրի համար... Բայց եթէ յանկարծ իմանան... ո՛հ, սիրտս ճմլում է. չգիտեմ ի՞նչ անեմ. խղճում եմ այս հրեշտակին... Բայց Պապաքն ասաց՝ թէ մեզ բոլորին կը կոտորեն... այդ հօ աւելի սարսափելի է...

ՏԵՍԻԼ Գ.

ՆՈՅՆ, ՌՈՒՋԱՆ ԵՒ ՂԱՆՈՅՁ.

ԹԷՆԻ. (առաջանալով դէպի Ռուզանը) Իմ բարի գաւախ...

ՌՈՒՋԱՆ. Գուռ այստեղ ես, մայր Թէնի, չէի կասկածում. անշուշտ աղօթում էիր խեղճ կապեալների համար:

ԹԷՆԻ. Այո՛, գաւախ:

ՌՈՒՋԱՆ. (Շանոյշին) Ջանոյշ, դու գնա՛. ես կաղօթեմ և կը վերադառնամ Թէնիի հետ:

ՂԱՆՈՅՁ. Թող աստուած լսէ քո աղօթքը, իմ բարի տիրուհի: (Հեռանում է:)

ՏԵՍԻՆ Դ.

ԹԷՆԻ ԵՒ ՌՈՒՋԱՆ.

ՌՈՒՋԱՆ. (յուզուած) ԹԷՆԻ, մայր ԹԷՆԻ, այս քնք վիշտ հասաւ մեզ... ամեն բան իմացար, այնպէս չէ...

ԹԷՆԻ. Այո՛, գաւազ...

ՌՈՒՋԱՆ. Այժմ ասան, քնք անեմ, ո՛ր դիմեմ իմ դժբաղդ գլուխը ողբալու համար:

ԹԷՆԻ. Հանգստացիր, որդեակս, Աստուած ողորմած է. նա չի զլանալ մեզ իւր օգնութիւնը:

ՌՈՒՋԱՆ. Հանգստանամ... օ, մի ասիր այդ, ԹԷՆԻ. քնքպէս կարող եմ ես հանգստանալ, քանի որ գիտեմ թէ՛ մի քանի ժամից մահն իմ պատճառով իւր ահաբեկ շնչով պիտի մօտենայ հազար անմեղներին. քանի որ գիտեմ թէ մի քանի ժամից բիւր հայր բերան անէծք պիտի կարգայ իմ անուան... օ, ինչո՞ւ մայրս ինձ ծնեց. ինչո՞ւ ինձ կեանք տուող վայրկեանը՝ չեղաւ ինձ մահաբեր... իսկ այժմ ինչո՞ւ արգելեցին ինձ. ինչո՞ւ թոյլ չտուին այս թշուառութիւնը բառնալու... Միթէ՛ ես կը կամենայի մատնել ինձ գաղանին, եթէ չիմանայի թէ իմ հայրն անգոր է՝ իւր երկիրը փրկելու:

ԹԷՆԻ. Սիրելի գաւազս, դու, արդարեւ, կամեցար բարի գործ կատարել. քո գուն, անշուշտ, հաճելի կը լինէր Աստծուն. բայց քնք արած, ծնողների սիրտն էլ քարից չէ տաշած. նրանք չէին կարող թոյլ տալ քեզ այդ անել:

ՌՈՒՋԱՆ. Իսկ դու, մայր ԹԷՆԻ, չէ՞ որ այս զոհը կարեւոր ես համարում:

ԹԷՆԻ. Անշուշտ, որդեակս, լաւա-

զոյն է որ մարդ ինքը միայն մեռնի քան իւր պատճառով հազարաւորներ:

ՌՈՒՋԱՆ. (փարեւով ԹԷՆԻին) Օհ, շնորհակալ եմ, մայր ԹԷՆԻ. ուրեմն դու ինձ կօգնես այս սուրբ գործի մէջ, այնպէս չէ:

ԹԷՆԻ. Կօգնեմ... ինչո՞վ, անգիտի:

ՌՈՒՋԱՆ. Յոյց կը տաս ինձ մի փախտեան ճանապարհ...

ԹԷՆԻ. (ինքն իրեն) Անշուշտ Աստուած է կամենում որ այս անգիտ զոհուի: (Ուղանին): Փախտեան ճանապարհ... քնք ես խօսում, գաւազս, միթէ կարող եմ:

ՌՈՒՋԱՆ. Աղաչում եմ, ԹԷՆԻ. ՚ի սէր Աստուծոյ, ՚ի սէր այն խաչին, որի վրայ Փրկիչը բարձրացաւ. խօսիր, ցոյց տուր ինձ մի ելք. դու աւելի տեղեակ ես ամրոցի անցքերին. իմ սիրտը յուզուած, ուղեղը շփոթուած է. ես ոչ մի ելք չգիտեմ...

ԹԷՆԻ. Աղջիկս. դու ինձ երդուեցիր զարհուրելի երդումով, պիտի կատարեմ ինչպիսիք...

ՌՈՒՋԱՆ. Պիտի կատարես. բարի. ուրեմն խօսիր, ասան, ո՞րտեղից կարող եմ ես ելնել:

ԹԷՆԻ. Այս մատուռի աւանդատուներ ունի մի պատուհան, որ հանում է դէպի կաղնիների անտառը. իսկ այդտեղից մի կաճան իջնում է ուղղակի թշնամու բանակը...

ՌՈՒՋԱՆ. (ուրախացած) Ա՛հ, չիշում եմ. իրաւ որ այդտեղ կայ մի ցածուն պատուհան: Լուսարարը միանգամ ելել էր այդտեղից. երբ փակալան սխալմամբ թողել էր նրան եկեղեցում: Ղնորհակալ եմ, մայր ԹԷՆԻ. անհուն շնորհակալ: Դու ուրեմն ճանապարհը բացիր ինձ համար և իմ հօր ժողովուրդն ապատուած է, քո շնորհիւ... Օրհնեալ է Աստուած,

որ ողորմեց մեզ իւր անհուն ողորմութեամբ: Բայց քեզնից, մայր Թէնի, ունիմ դարձեալ մի խնդիր.

Թէնի. Դարձեալ մի խնդիր.

ՌՈՒՋԱՆ. Ամենափերջինը...

Թէնի. Ի՞նչ, «խրիստ».

ՌՈՒՋԱՆ. Տո՛ւր ինձ քո անցն մատանին, որի մէջ ասում էիր թէ թոյն կայ պահուած:

Թէնի. (նայելով մատի վրայ մատանուն) Այս մատանին. բայց ինչո՞ւ է պէտք:

ՌՈՒՋԱՆ. Տո՛ւր ինձ, աղաչում եմ. դա կարող է ինձ փրկել:

Թէնի. Փրկել, ինչից:

ՌՈՒՋԱՆ. Դժոխքից, գեհեների կրակներից:

Թէնի. Չիմ հասկանում խօսքերդ.

ՌՈՒՋԱՆ. Օ՛, շուտ, ժամանակն անցնում է:

Թէնի. (անզգայաբար հանելով մատանին եւ տալով Ռուզանին) Ահա, բայց ասա, ինչո՞ւ համար ես ստանում այն:

ՌՈՒՋԱՆ. (արագ քրքրելով մատանու պսակը) Եսում էիր որ այստեղ, այս զոհարի տակն է պահուած, այնպէս չէ:

Թէնի Այո՛. այդտեղ կայ զօրեղ մահաթոյն. բայց ինչո՞ւ է պէտք այն:

ՌՈՒՋԱՆ. (պահելով մատանին) Ա՛հ, շնորհակալ եմ քեզանից, մայր Թէնի: Երբ իմ զոհաբերութեան գնով փրկուած կը լինի այս երկիրը, այն ժամանակ ես կօգտուիմ քո այս նուէրից՝ անհաւատ զազանին չմտնուելու համար... այժմ մնաւ բարեալ: (Շտապով մանում է մատուռը եւ դուռը յետ դնում):

Թէնի. Բայց դու... իշխանուհի...

ՏԵՍԻՒԼ Ե.

Թէնի (միայնակ)

Չլսեց, Աստուած իմ... (Շուտաւա՛ր:) Ի՞նչ արի ես, արդեօք չսխալուեցա՞յ. արդեօք նա չչփոթեցրե՞ց ինձ... Սիթէ ցոյց պիտի տայի ճանապարհը... բայց Պապաքն ասաց թէ մեր բոլորի փրկութիւնը կախուած է նրա զոհաբերութիւնից: Այո՛, այդպէս է. բայց մատանին... միթէ պէտք է տայի նրան: Արդեօք դրանով մի ոճիր չգործեցի՞... (Մտածում է:) Կարծեմ, ո՛չ. բնդհակնաւոր... եթէ Ռուզանը զոհում է իրեն՝ մեզ ազատելու համար, ապա ես էլ ազատում եմ նրա արդար հոգին, թոյլ չտալով որ անհաւատ տիրէ նրա անձին: Այս բանի համար ես, մինչեւ անգամ, տրժանի եմ վարձատրութեան: Թող ուրեմն իմ խիղճը չտանջէ ինձ ի դուր... Այո՛. այս այնպէս է: Ուրեմն ես կը սպասեմ այս դաւթում. կը հաւատամ, թէ նա աղօթում է ներսում... Ո՞վ կարող է իմանալ թէ ես ցոյց տուի ճանապարհը... Նոյն իսկ Պապաքին չեմ խոստովանիլ այդ... Կստեմ ինքն է գտել փախուստի ելքը...

ՏԵՍԻՒԼ Զ.

ՆՈՅՆ ԵՒ ԻՋԽԱՆՆԵՐ—ՋԱԼԱԼ, ՋԱԳԱՐԷ, ՍՄԲԱՏ, ՈՒՄԵԿ, ՊԱՊԱՔ, ՄԱՄԲԱՆ, ՊԱԼԱՏԱԿԱՆ, ԿԱՆԱՅԻ, ՆԱԺԻՋՆԵՐ, ԹԻԿԱՊԱՆՆԱՅԻ, ՋԻՆՈՒՈՐՆԵՐ ԵՒ ԴՐՈՋԱԿԻՐ.

ՋԱԼԱԼ. Ահա, այստեղ, բարեկամներս. այս երգման սիւնի առաջ եր-

դուենք մեր գրօշին հաւատարմութիւն:

ԻՋԽԱՆՆԵՐ. (միաբերան) Եր-
դուենք: (Բոլորը շոջապատում են
երդման սիւնն ու տապանակը:)

ՋԱԼԱԼ. (հանդիսաւոր) Դուք ա-
մենքդ զիտեք որ թշնամին զօրա-
ւոր է, որ նրա գուեղերը բազմաթիւ
են և քաջագէն:

ԻՋԽԱՆՆԵՐ. (միաբերան) Դիտենք:

ՋԱԼԱԼ. Բայց ձեզանից ոչ ոք չէ
վախենում նրանցից.

ԻՋԽԱՆՆԵՐ. (միաբերան) Ոչ ոք:

ՋԱԼԱԼ. Դուք հաւատում էք որ
Աստուծոյ աջը կը լինի միզ զօրաւիզ,
որովհետեւ մեր դատն արդար է և
գործը սուրբ.

ԻՋԽԱՆՆԵՐ. (միաբերան) Հաւա-
տում ենք.

ՋԱԼԱԼ. Հանեցէք ուրեմն ձեր
սրերը և այս սուրբ խաչի առաջ մեր
հրդման խօսքն արտասանենք: (Բո-
լորը հանում են սրերը եւ խաչ-
կապուկի դնում սիւնի տուաջեւ գը-
տնուող տապանակի վրայ: Զալա-
ւը նոյնպէս միացնում է իւր սուրը
եւ շարունակում:) Թող մեր իշխա-
նական տունը ներկայ լինի այս հրդ-
ման: (Դառնալով Մամբանին:) Բո-
լորն են այստեղ.

ՆԵՐՍԷՅ. Պակասում է միայն օրի-
որդ իշխանուհին:

ՋԱԼԱԼ. Ռուզմնր. ո՞ւր է նա.

ՄԱՍՔԱՆ. (Թէնիին) Թէնի, ո՞ւր
է գառակ:

Թէնի. (առաջ գալով) Աղօթում
է մատուռում:

ՄԱՍՔԱՆ. Անշուշտ կապեալների
համար:

Թէնի. Այո, իշխանուհի:

ՋԱԼԱԼ. (Թէնիին) Հրաւիրիր նը-
րան այստեղ.

Թէնի. Հրամայեց ինձ՝ չխան-
գարել իւր մենաւոր աղօթքը.

ՋԱԼԱԼ. Դատեր հրամանը խոնար-
հում է հօր հրամանին. ներս գնա
և կանչիր:

Թէնի. (զլուխ տալով իշխանին
մօտենում է մատուռի դրանը) Աղ-
նիւ օրիորդ, իշխաններն այստեղ ըս-
պասում են քեզ: (Դառնալով դէպի
իշխանները:) Չէ լուռ. անշուշտ
յափշտակուած է իւր աղօթքով: (Ներս
է մտնում:)

ՄԱՍՔԱՆ. Թող Աստուած լսէ քո
աղօթքը, իմ անգին գառակ:

Թէնի. (դուրս գալով մատուռից
իբրեւ խիստ վախեցած) Օրիորդ
չկայ նա անհետացել է մատուռից:

ՋԱԼԱԼ. Անհետացել է... (Շտա-
պում է ներս:)

ՄԱՍՔԱՆ. Ի՞նչ ասանցիր այժմ...
(վազում է ներս:)

ՆԵՐՍԷՅ. Խելադարուե՛ր է այս պա-
ռաւր: (Դիմում է ներս:)

ՋԱՔԱՐԷ. Ա՛յո ինչ պատահար է...
(Հետեւում է առաջիններին:)

ՏԵՍԻԼ Է.

ՄՆԱՅԵԱԼՆԵՐԸ.

ՍՄԲԱՏ. Թէնի, դու լաւ նայեցիր.
Թէնի. Ամեն կողմ նայեցի, ոչ մի
տեղ չկար:

ՈՒՄԵԿ. Ուրեմն մեր ժամանակն
էլ հրաշք է կատարում:

ՊԱՊԱՔ. (Թէնիին) Դուք գուրս
է եկել մատուռից և դու չես նկատել:

Թէնի. Օ՛, ոչ, նա մտաւ աղօթե-
լու և դուռը չեւ դրեց. բոլոր ժա-
մանակ ես սպասում էի նրան այստեղ:

ՈՒՄԵԿ. Հրաշք է, իսկ որ հրաշք:

ՏԵՍԻՆ Ը.

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ, ՋԱԼԱԼ, ՄԱՍՔԱՆ,
ՆԵ. ՍԷՅ ԵՒ ԶԱՔԱՐԷ.

ՋԱԼԱԼ. (դուրս գալով Ռուզանի շղարշը ծնոքին եւ վշտահար) Մենք ուշացանք, իշխաններ, իմ դուտորը աւելի յառաջադէմ գտնուեցաւ:

ՈՒՄԵԿ. Ի՞նչպէս:

ՍՄԲԱՏ. Ի՞նչ է արել:

ՋԱԼԱԼ. Դուրս է սղոսկել աւան-
դատան ցածուն պատուհանից և նրա

վրայ թողել ահա այս շղարշը...

ՄԱՍՔԱՆ. (յուզուած եւ խելա-
կորոյս) Իշխաններ, ՚ի սէր Աստուծոյ,
փութացէք. զտէք աղջկանս. յետ
դարձրէք նրան...

ՋԱԼԱԼ. (թիկնապահներին) Բա-
ցէք բերդի զուռը. շտապեցէք նրա
առաջն առնելու, (թիկնապահները
դու ս են վազում) իսկ մենք, բա-
րեկամներ, յետաձգենք առ այժմ մեր
յարձակումը, մինչև որ տեսնենք
Աստուած ի՞նչ է յաջողում:

Վարազդոյր

ԱՐԱՐՈՒԱԾ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

Առաջին պատկեր

Մի մացառուտ լեռան զառիվայր ստորոտ, որ ծածկուած է ծառերով,
թուփերով եւ տեղ տեղ մեծամեծ ծալոներով: Լեռան կատարին երե-
ւում է Խոխանաքերդը՝ քարձր պարիսպներով եւ հզօր աշտարակներով:

ՏԵՍԻՆ Ա.

ՀԱՆՈՅՁ, (որ պտրում է Ռուզանին)

Ո՛ւր գնաց. զէպի ո՛ւր փախաւ, Աս-
տուած իմ. բերդից իջնելու միակ
ճանապարհն այս է: Եթէ նա այս
կածանով իջնէր, ես կը տեսնէի նը-
րան: Նա ինձանից արագ չէր կա-
րող քայլել: Մի՛ գուցէ մոլորուել է
այս մացառուտում: Ահ, Աստուած իմ,
օգնէր ինձ գտնել այս տալուբաղդ
աղջկան. մի տար դու նրան բռնա-
ւորի ձեռքը: (Գնում է դէս ու դէն):

ՏԵՍԻՆ Բ.

ՆՈՅՆ ԵՒ ՍՈՒՐԻԿ.

ՍՈՒՐԻԿ. Հանույշ, դու էլ եկար
տիրուհուն պտրելու.

ՀԱՆՈՅՁ. Այո, Սուրիկ. սիրտս չք
Համբերեց. ես էլ եկայ նրան որոնելու:

ՍՈՒՐԻԿ. Նա այտեղից չէ անցել,
Հաւատացած եմ. ես այնպիսի ճա-
նապարհով իջայ՝ որ ամբողջ զառի-
վայրը կարող էի տեսնել. բայց օրի-
որդն իմ աչքին ոչ մի տեղ չերեւաց:

ՀԱՆՈՅՁ, Ինձ թւում է թէ՛ նա
մոլորուել է մացառուտում:

ՍՈՒՐԻԿ. Դուցէ. բայց և այնպէս
նա չի ազատուիլ մեր ձեռքից. հե-

տամուտները շատ են. ուր որ է նրա առաջը կառնեն:

ՀԱՆՈՅԸ. Իսկ եթէ նա արդէն հասած լինի բանակը:

ՍՈՒՐԻԿ. Այն ժամանակ արդէն գործը կը դժուարանայ. մենք չինք մօտենալ բանակին:

ՀԱՆՈՅԸ. Ուրեմն ժամավաճառ չը լինենք. անցնենք զատ զատ կողմեր. գուցէ մեզանից մէկին յաջողի պատահել նրան:

ՍՈՒՐԻԿ. Անցնենք: (Բաժանուում են աջ ու ձախ:)

ՏԵՍԻՆ Գ.

ՀԱՆՈՅԸ ԵՒ ՌՈՒՋԱՆ.

Ռուզանը երեւում է զառիվայրի քարձրում, որտեղից նա ժայռերն ու թուփերը բռնելով իջնում է դէպի վայր, հերարձակ, շտապ քայլերով եւ երկիւղազին այս ու այն կողմը նայելով. բեմը դադարկ է. երաժշտութիւնը մեղմ եղբերորգով ընդհատում է լուսթիւնը.

ՀԱՆՈՅԸ. (վերադառնալով) Ոչ մի տեղ չէ երևում: Այս կողմը (ցոյց է տալիս եկած կողմը) քարաժայռերն են և նրանց ներքեւ՝ սարսափելի անդունդ. ոչ ոք այդտեղից անցնել չէ կարող: Իսկ այստեղից (ցոյց է տալիս հակառակ կողմը) սկսում է մեծ հովիտը, որի վրայ բանակած է թշնամին: Եթէ մի քայլ այն կողմն անցնեմ, նրա դժոխային գունդերը կերևան: Ինձ մնում է եկածս ճանապարհով կրկին վերադառնալ. այլ ևս որոնելու տեղ չէ մնում: (Պատահամբ նայում է քարձր եւ տեսնում է Ռուզանին:) Ահա նա.

ահա... Ո՛հ, Աստուած իմ. շնորհակալ եմ քեզանից... տես ինչպէս աներկիւղ դիմում է նա դէպի իւր դահլիճը: Ծածկուիմ այստեղ՝ մինչև նա կիջնէ: (Զաշուում է մացառի ետեւը:) Ո՛հ, Աստուած իմ. խնայիր նրան, ոյժ տուր իմ բազուկներին զօրով դարձնել նրան իւր ծնողների գիրկը:

ՌՈՒՋԱՆ. (իջնելով դէպի բեմը եւ մի քանի քայլ մնացած՝ կանգ առնելով զառիվայրի վրայ) Ինձ չէին կամենում թողնել. ինձ արգելում էին. իմ պատճառով ուզում էին ժողովուրդը զոհել և սգոյ մէջ թողնել բիրաւոր ընտանիքներ: Ո՛չ. այդ բոլորի փոխարէն նշանակուած զոհը ես եմ և ես միայն կը զոհուիմ: Մի քանի վայրկեան ևս, և ես կը հասնեմ թշնամուն, իմ ձեռքը կը տամ բռնաւորին և սրա փոխարէն կը ստանամ իմ հօր և իւր ժողովրդեան ազատութիւնը... Իսկ այնուհետև անելիքս որոշուած է. այդ մասին այլ ևս մտածելիք չունիմ... Թէնիի մատանին կը փրկէ ինձ անպատուութիւնից: Բայց... (Տատանուելով որոշման մէջ:) Ո՛հ, ինչպէս դժուար է՝ թողնել իմ ետեւից մայրս կիսամեռ, հայրս սգաւոր, փեսաս սրտաբեկ... Հեռանալ սիրելիներից. հեռանալ հայրենիքից... և այս ծաղիկ հասակում խամրիլ խորշակահար... Ա՛հ, ծնկներս ծալում են... (Բռնում է ժայռից:) Աստուած իմ, ոյժ տուր ինձ. արիացրո՛ւ ինձ այս լուծը մինչև 'ի վերջ տանելու... (Հեկեկում է եւ ապա մի քանի քայլ առաջանալով՝ քացագանչում:) Բայց ի՛նչ եմ անում... Ինչո՞ւ եմ ուշանում. չէ՞ որ բանքերից առաջ պիտի հասնեմ զոհերին... (Յառաջանում

է դէպի այն կողմը, ուր պահուած է նաժիշտը:)

ՉԱՆՈՅՉ. (պահուած տեղից ելնելով) Բայց ես չի պիտի թողնեմ, տիրուհի:

ՌՈՒԶԱՆ. (վերթոռնելով) Ա՛հ, Չանոյշ, դու այստեղ ես. այդ ինչպէս եկար և ինչու:

ՉԱՆՈՅՉ. Ո՛հ, Տիրուհի. դու չի պիտի քնաս թշնամու մօտ. դու պիտի խղճաս քո ծնողներին:

ՌՈՒԶԱՆ. Այդ դ՞ու պիտի սովորեցնես ինձ, խեղճ պղջիկ: Դարձիր ամբողջ առանց ուշանալու. դու այնտեղ կը հարկաւորուիս:

ՉԱՆՈՅՉ. Բայց ճիշդ պիտի հարկաւորուիմ. իմ միակ տիրուհին այստեղ է. ես եկայ նրան ծառայելու. ես նրան պիտի օգնեմ ամբողջ բարձրանալու:

ՌՈՒԶԱՆ. Այդ նեղութիւնը քեզ չի պիտի տամ, Չանոյշ, զարձիր ապուստ եմ քեզ. մի ուշացնիր ինձ: Մինչև թշնամուն հասնիր դեռ բաւական ճանապարհ կայ. մի փոքր ես և բանբերը կը հասնէ բռնաւոր տիրոջ մօտ և կապեալները սրոյ կերակուր կը դառնան. թող որ շտապեմ նրանց ազատելու:

ՉԱՆՈՅՉ. Եւ քեզ գազանին մատնելու, այնպէս չէ. ո՛հ ոչ. չեմ կարող. թող չի պիտի տամ. և եթէ ինձ չյօհա: (Ընկնում է ծնկան վրայ եւ քնում Ռուզանի ոտքերից:)

Այսպէս պիտի ընկնեմ քո ոտքերի առաջ. պիտի փարեմ քո ծրնկներով, պիտի արգելեմ քեզ:

ՌՈՒԶԱՆ. (աշխատելով հեռացնել նրան) Հեռու .. Ընկնեմ աղջիկ. ինձ չկարողացան արգելել իմ ծնողների արտասուալից աչքերը և այժմ դ՞ու պիտի արգելես, հեռու,

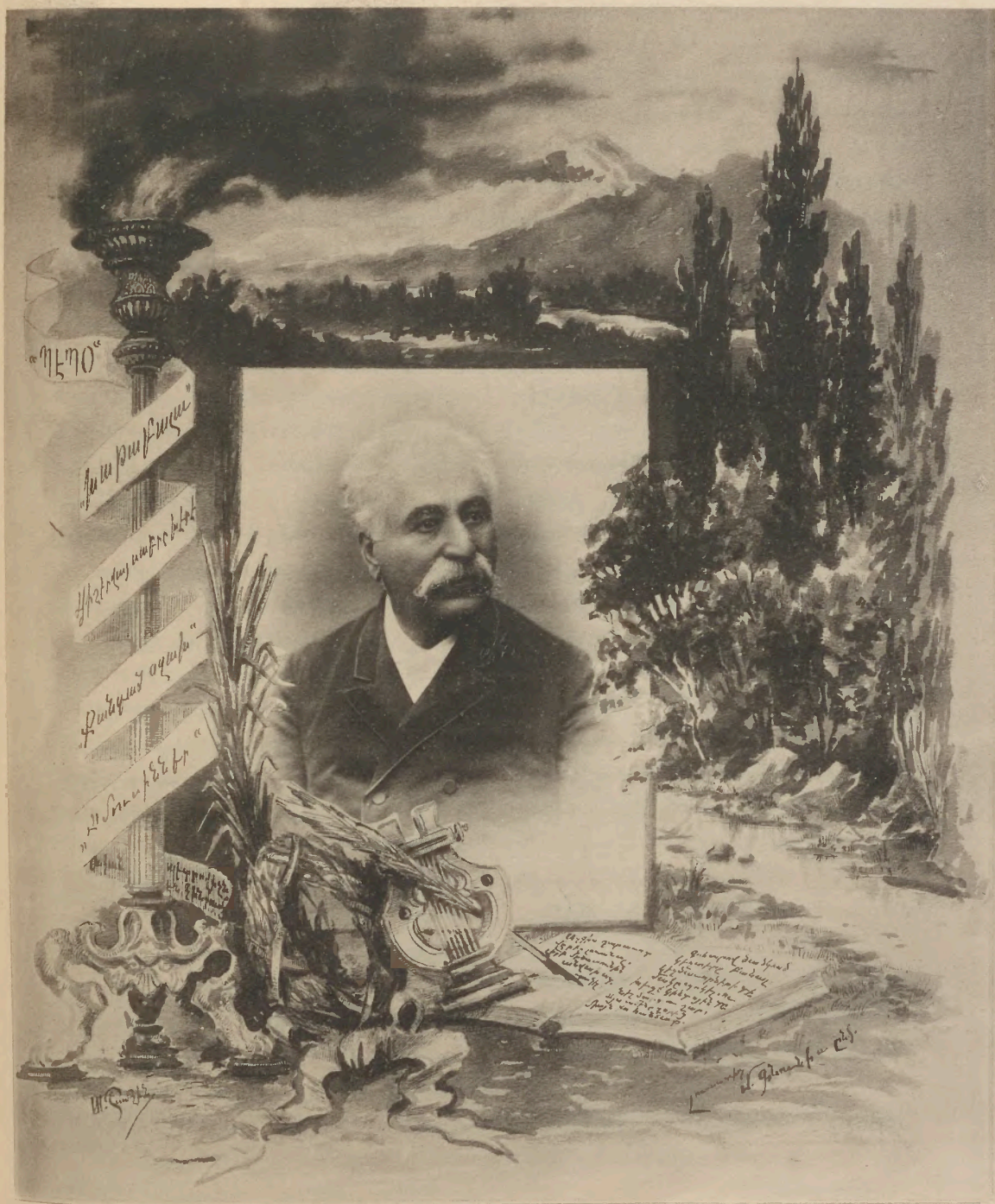
ասում եմ քեզ: (Հեռացնում է նրան)

ՉԱՆՈՅՉ. Բայց դու չգիտես, տիրուհի, թէ ինչ յանցանք ես գործում նրանց դէմ. թէ ինչ թշուառութիւն ես բերում նրանց գլխին... Եթէ տեսնիր թէ ինչպէս էր կոծում մայրը և դառն արցունքներ թափում... Եթէ տեսնէիր թէ ինչպէս ողբում էր հայրը և ինչպէս լալիս ու ճիչեր էին արձակում քորդ, փոքր եղբայրների և ամբողջ դղբը դու էր նրանց հեկեկանքների ձայնից...

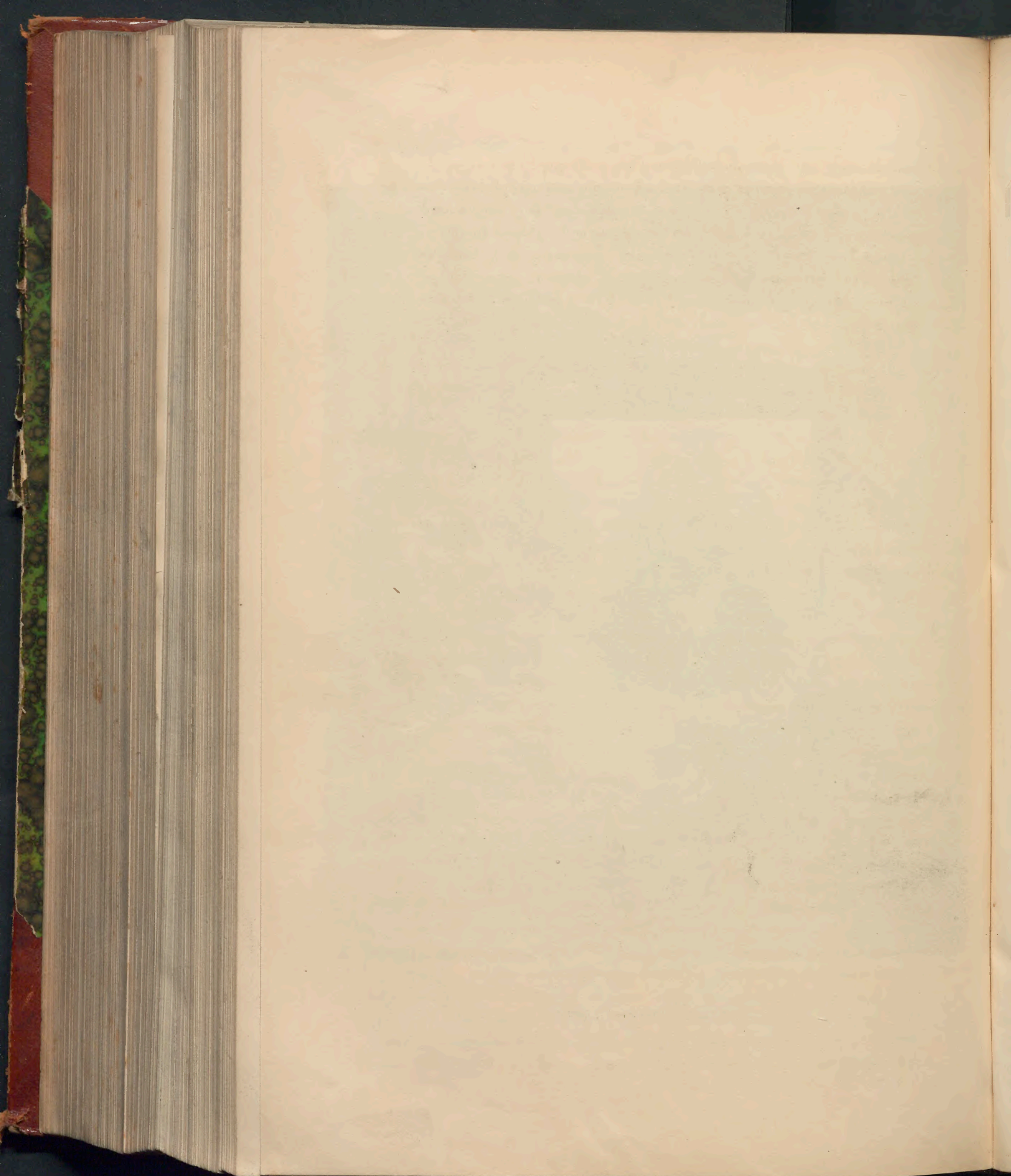
ՌՈՒԶԱՆ. (արտասուայոյզ) Ա՛հ, լուր Չանոյշ. այդ բոլորը ես գիտեմ, բայց դու նորէն պատմելով՝ կտրտում ես իմ սիրտը, լուր...

ՉԱՆՈՅՉ. Իսկ Ներսէհի համար դեռ ոչինչ չասացի, տիրուհի, թէ ինչպէս վիրաւոր և յուսահատ...

ՌՈՒԶԱՆ. (արագ ընդհատելով) Բաւական է, Չանոյշ, դու կամենում ես թուլացնել իմ արիւթթիւնը, բայց այդ չի յաջողիլ քեզ. ես գիտեմ իմ զոհաբերութեան ծանրութիւնը. բայց նա անհրաժեշտ է: Այժմ թող ինձ, դնա՛ իմ սիրելիների մօտ և տա՛ր նրանց իմ վերջին ողջոյնը: Ասա՛ իմ մօրը. որ ես թշուառացող ծնողաց անէծքները իրենից հեռացնելու համար զոհեցի ինձ... Ասա՛ իմ հօրը՝ որ իւր ժողովրդի ազատութիւնը զրնելու և իւր փառաւոր անունը ապագայում արատից զերծ պահելու համար զոհեցի ինձ. ասա՛ իմ սիրելի քրոջն ու եղբայրներին՝ որ իմ անուանն անմոռաց ունենան և հետեւեն իմ օրինակին՝ երբ այդ հայրենիքը պահանջէ... Եւ վերջապէս՝ ասա՛ Ներսէհին, որ ես իմ սէրը խեղդեցի այս թշուառ սրտում միայն նրա համար, որ նա իւր բաղդը ազ-

ԴԱՐՈՒՆԷԼ ՍՈՒՆԻՈՒԿԵԱՆՑ.

գից անխճուած մի կնոջ հետ չկապէ... Այժմ հեռացիր: (Յառաջանում է դէպի հովտի կողմը:)

ՀԱՆՈՅԸ. (առաջն առնելով) Դու դարձեալ գնում ես.

ՌՈՒՋԱՆ. (հրելով Շանոյշին) Թող, ասում եմ քեզ: (Յառաջանում է մի քանի քայլ դէպի խորքը եւ ապա ճշալով յետ քաշում:)

Ա՛հ, այսքան մօտ ենք մենք թշնամուն: (Դարձեալ երկու քայլ յառաջանալով:)

Ահա, ահա այստեղից երևում է բոլորը: Նայիր, Ջանոյշ. ո՛հ, միթէ՛ չես սարսափում: Տէս, բոլոր հովիտը և գետափը ծածկուած է թըշնամու վրաններով: Իսկ այս շքեղ խորանը, որ այսքան մօտ է մեզ. բռնաւորինը չէ՞ արդեօք: Նայիր, սուսերամերկ պահապանները դժոխքի հրէշների պէս հսկում են նրա դրանը: Իսկ այս կողմը, տէս, կանգնած են կապեալները, ո՛հ, որքան շատ են. իւրաքանչիւրի գլխին շողում է մի սուսեր. նայիր և սարսափիր... Իսկ այն ծերունիները. այն փոքրիկ տղաները. այն կանայքը... բոլորն էլ ձեռնկապ... նրանք լալիս են, այնպէս չէ՞... Իսկ այս առուից երիտասարդների խումբը, որ գլխակոր կանգնած է դահիճների սուաջ... Ո՛հ, այս տեսարանը կտրատում է իմ սիրտը... Բայց, Աստուած իմ. ահա և Համտունը, գարշելի դաւաճանը. տէս ինչպէս է ճեմում իւր զոհերի առաջ: (Յետ քաշուելով:)

Ջանոյշ, էլ ժամանակը հասաւ. համբերելու ոյժ չը մնաց: Մինչև այժմ սրտիս մէջ տրոփ

և ոտքերումս մի դող էի զգում. այժմ, ընդհակառակն, արիութիւն եկաւ վրաս. ես այլ ևս չեմ սարսափում բռնաւորի առաջն ելնելու: Այս թըշնառներն ազատելու և դաւաճանը պատժել տալու յոյսը լցնում է իմ սիրտը ուրախութեամբ: Այժմ ես կերթամ. մնաս բարեալ... (Յառաջանում է:)

ՀԱՆՈՅԸ. Բայց ես սպասում էի թէ՛ այս ամենը կը սարսափեցնէր քեզ, տիրուհի:

ՌՈՒՋԱՆ. (յետ գալով) Բայց ոչ. նայիր ինձ. տես թէ՛ գեղեցիկ եմ գեռ. գեղեցիկ եմ այնքան, որ բռնաւորի սիրտը շարժել կարողանամ: Նայիր ինձ. ուղղիր իմ մագերը. ուղղիր հագուստներս. թող բռնաւորը հիանալու չափ գեղեցիկ գտնէ ինձ:

ՀԱՆՈՅԸ. (անզգայաբար ուղղելով նրան) Դու գեղեցիկ ես, տիրուհի, գեղեցիկ ինչպէս հրեշտակ. բայց էլ ինչո՞ւ է պէտք գեղեցկութիւնը:

ՌՈՒՋԱՆ. Բռնաւորի աչքերն ու միտքը կուրացնելու... Այժմ դու դէպի ամրոցն՝ ես դէպի զոհերը: (Յառաջանում է:)

ՀԱՆՈՅԸ. (վերջին անգամ արգելելով) Տիրուհի...

ՌՈՒՋԱՆ. (ուժգին հրելով Շանոյշին) Հեռու, ասում եմ քեզ, յամառ աղջիկ: (Վազում է դէպի բեմի խորքը:)

ՀԱՆՈՅԸ. (ընկնելով գետնին) Ա՛հ, ամեն բան վերջացաւ...

Վարազդոյր.

Ծ Ր Կ Ր Ո Ր Ղ պ ա տ Կ ե Ր .

Թաթարաց բանակը: (Տէս երրորդ արարուածի տեսարանը:) Զորապետի խորանից քիչ հեռու կանգնած են մի շարք կապեալներ.

ՏԵՍԻԼ Ը.

ՋՈԼԱ, ՀԱՄՏՈՒՆ, Ա. ԾԵՐՈՒՆԻ, Բ. ԾԵՐՈՒՆԻ, ՊԱՌԱՍԻ ԿԻՆ, ՄԻ ԶԱՐՔ ԿԱՊԵՍԼՆԵՐ, ՈՐՈՆՔ ՀԵՌԱՆՈՒՄ ԵՆ ԲՈՒՐԱՅԻ ԽՈՐԱՆԻՑ.

ՋՈԼԱ. (մօտենալով կապեալներին) Ինչո՞ւ համար էք հաւաքուել, ի՞նչ էիք ուզում իմ եղբորորդուց:

Ա. ԾԵՐՈՒՆԻ. Գթութիւն, տէր.

ՋՈԼԱ. Գթութիւն՝ ձեզ. մի յուսար ծերուկ: Քանի ձեր իշխանը ամրացած է բերդում, դուք չէք ազատուիլ մահից:

Ա. ԾԵՐՈՒՆԻ. Բայց ի՞նչ յանցանք ունի խեղճ ժողովուրդը:

ՋՈԼԱ. Ոչինչ: Մեծերի համար ապրում է, մեծերի համար էլ պիտի մեռնի:

Ա. ԾԵՐՈՒՆԻ. Բայց միթէ այդ արդարութիւն է:

ՋՈԼԱ. Լռի՛ր, անպիտան. համարձակում ես իմ առաջ արդարութեան մասին խօսել. հօ չե՞ս կամենում որ գլուխդ շների առաջ ձգուի ան վայրկենին: (Հեռանում է:)

ՀԱՄՏՈՒՆ. (խօսող ծերունուն) Ինչո՞ւ չես կապ դնում լեզուիդ, բարեկամ. միթէ չգիտես որ ձեռքերը կապուած մարդը չպէտք է լեզուն շարժէ:

Ա. ԾԵՐՈՒՆԻ. Լեզուն, տէր իմ,

սրտի գործիքն է և ոչ ձեռքերի:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Դու երևի սպասում ես որ մի սուր ցցեն սիրտդ և յետո՞յ լըռես:

Բ. ԾԵՐՈՒՆԻ. Ուրեմն, տէր, իմ. սա մի մեծ բաղդ է որ այստեղ, մեզ հետ գտնուում է մի հայ իշխան ազատ ձեռքերով:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Ի՞նչ ես կամենում ասել:

Բ. ԾԵՐՈՒՆԻ. Ա՛յն որ քո լեզուն կարող է խօսել:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Վերջը:

Բ. ԾԵՐՈՒՆԻ. Գթա՛ ուրեմն մեզ և բարեխօսիր մեր փրկութեան համար:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Ի՞նչ կարող եմ անել: Ես էլ այս բանակում մի գերի եմ ձեզ նման:

Բ. ԾԵՐՈՒՆԻ. Գերի, ո՛հ, ո՛չ. թաթարները մի գերիի հետ չեն վարուիլ այդպէս սիրով: Դու դեռ երիտասարդ ես և չես կարող դառն փորձերի մէջ ալեորածին խաբել:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (բարկութեամբ) Խաբե՛լ և ինչո՞ւ համար, յանդուգն ծերունի:

ՄԻ ՊԱՌԱՍԻ. Որովհետեւ ամաչում ես ասել թէ՛ դու մի մատնիչ ես:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Քաջի՛ր լեզուդ, գարշելի պառաւ, ապա թէ ոչ սուրս կը լռեցնէ նրան:

ՊԱՌԱՍԻ. Իսկ Աստուծոյ անէծքի ձայնը ինչո՞վ պիտի լռեցնես:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (սուրը քաշելով) Դու շարունակում ես:

ՏԵՍԻՆ Բ.

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐՆ ԵՒ ԲՈՒՐԱ.

ԲՈՒՐԱ. (հեզնութեամբ ժպտալով) Իշխան... դաճի պաշտօնը կամենում ես թեթևացնել:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (յետ քաշուելով) Քեզ հայհոյողների թիւը կամենում եմ պակսեցնել, տէր:

ՊԱՌԱՒ. (ինքն իրեն) Վատ և խաբեբայ:

ԲՈՒՐԱ. Արևս վկայ, իմ հօր պալատում դեռ մինչև այսօր քեզ չափ հաւատարիմ մէկը չտեսայ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Մարմնաւոր իշխաններին հաւատարիմ լինել մեր կրօնն է մեզ պատուիրում:

ԲՈՒՐԱ. (հեզնութեամբ) Քո հայրենակիցների մէջ, երևի, միայն դու ես այդ կրօնը պաշտում:

ՊԱՌԱՒ. Միայն դա է, որ անարգում է այն:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (կատաղի հայեացքով) Լեզուդ, անզգամ պառաւ...

ՊԱՌԱՒ. Պիտի անիծէ քեզ, մինչև իմ վերջին շունչը:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Այդ շունչը երկար չի տևիլ:

ԲՈՒՐԱ. Ուրեմն մի վշտացնիր նրան, իշխան:

ՏԵՍԻՆ Գ.

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐՆ ԵՒ ՋՈՒԱ.

ՋՈՒԱ. (մտնելով) Բուրա, դու անծանօթ էիր հայի կամակորուրթեան:

ԲՈՒՐԱ. Այստեղ մի փոքրիկ օրինակը տեսայ:

ՋՈՒԱ. Աւելի մեծը պիտի տեսնես:

ԲՈՒՐԱ. Ի՞նչ է պատահել:

ՋՈՒԱ. (դէպի յետ նայելով) Աբու այստեղ արի:

ԲՈՒՐԱ. (անհամբեր) Ջալալն իմ առաջարկութիւնը մերժեց:

ՋՈՒԱ. Բաւական չէ մերժումը:

ԲՈՒՐԱ. Հապա:

ՋՈՒԱ. Իսկոյն կը լսես:

ՏԵՍԻՆ Գ.

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐՆ ԵՒ ԱԲՈՒ:

ԲՈՒՐԱ. (Աբուին որ մտնում է) Հա, ի՞նչ լուր բերիր:

ԱԲՈՒ. Ջալալ իշխանը, տէր, քո մեծութեան հրամանն անարգեց:

ԲՈՒՐԱ. (ըարկացած) Կրկնիւ նրա պատասխանը բառ առ բառ:

ԱԲՈՒ. Ասա այն բռնաւոր գաղանին, պատասխանեց նա. թէ ես այս բոլէին կիջնեմ դաշտը իմ սրովս նրան պատասխանելու:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (ուրախանալով եւ ինքն իրեն) Ահա թէ ի՞նչ էի կամենում լսել... հրճուէր այժմ սիրտ իմ:

ԲՈՒՐԱ. (կատաղաբար) Այդպէս յանդգնեց պատասխանել այն շունը... Իւր դստեր փոխարէն նա իւր սուրն է առաջարկում ինձ: Լաւ, ուրեմն: Ես այդ սուրը նրա գլխի հետ միասին իմ ոտքերի տակ կը փշրեմ. նրա երկիրը արեան ու կրակի ծով կը դարձնեմ: Մինչև մի քանի օրը բոլոր այս շէնքերը թող անապատ դառնան: (Կանչելով դէպի բեմի խորքը:) Է՛յ, դահիճներ, առաջ անցէք: (Ներս են մտնում մի խումբ

կարմրագգեստ դահիճներ, իրենց դահճապետի հետ:)

Այստեղ, իմ աչքի առաջ, նախ կոտորեցէք այս գլխաւորներին (ցոյց տալով կապեալների վրայ), որոնք եկել էին իմ գլխաւորները հայցելու. մնացած խուժանը թող բաժին դառնայ զօրականի սրերին: (Սկսում է կարգադրութիւն անել:)

ՋՈՒԱ. (Համտունին առանձին) Այժմ, բարեկամ, կարող ես ուրախանալ, Զալալի զանձերը մնում են ինձ, իսկ իշխանութիւնը քեզ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. Այդ իշխանութիւնը, տէր, կը ծառայէ միշտ խանին:

ԲՈՒՐԱ. (դահիճներին) Գէհ, ուրեմն, թող ձեզանից իւրաքանչիւրն իւր զոհն ընտրէ: (Դահիճներից իւրաքանչիւրը կանգնում է մի կապեալի ետեւն: Բուրա դառնալով դէպի բեմի խորքը:)

Զօրականներ, բոլոր կապեալների գլուխներն՝ այստեղից նշան առնելուն պէս՝ միանուագ կը թռցնէք: (Դառնալով իւր դիմացը գտնուող կապեալներին:) Ես ձեզ խոստացաւ կեանքերնիդ շնորհել, եթէ ձեր իշխանն իմ առաջարկութիւնը կընդունէր: Բայց նա, ինչպէս լսեցիք, ոչ միայն մերժել է այն, այլ և խրոխտացել է թէ՛ պիտի գայ իւր սրովն ինձ պատասխանելու: Ուրեմն ես այժմ սուր քաշել կըտամ ձեզ և ձեր զիակները կը հրամայեմ զիզել նրա բերդի առաջ: Թող այդ յիմարն հասկանայ որ ես կատակ չեմ անում և այնուհետև գայ իւր պատասխանը տալու:

Ա. ԾԵՐՈՒՆԻ. (ծնկան վրայ գալով) Գլխաւորներ, տէր, մենք անմեղ ենք, այդ գիտես դու, գիտէ և Աստուած:

Բ. ԾԵՐՈՒՆԻ. (ծնկան գալով)

Խնայիր մեզ տէր. դու ամենագոր ես, իսկ մենք անպաշտպան:

ԲՈՒՐԱ. (քարկուծեամբ) Լռեցէք, թշուառականներ: (Դահիճներին:) Դահիճներ, ձեր գործը տէսէք:

ՏԵՍԻԼ Ե.

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐՆ ԵՒ ՌՈՒՋԱՆ.

ՌՈՒՋԱՆ. (շտապով եւ շնչասպառ բեմը մտնելով եւ ծեռքը դէպի դահիճները պարզելով ծրչում է) Ահ, ոչ, սպասեցէք... (Բոլորը ցնցւում են:)

ԲՈՒՐԱ. (դահիճներին) Սպասեցէք:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (առանձին) Ահ, Ռուզան... բաղդիս անիւր դարձաւ...

Ա. ԾԵՐՈՒՆԻ. Իշխանուհի, Ռուզան, դու այստեղ...

ԲՈՒՐԱ. (Ջարմացմամբ) Ռուզան...

ՋՈՒԱ. (Համտունին հետաքրքրութեամբ) Ո՞վ է այս կինը:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (յուզուած) Նա է...

ՋՈՒԱ. Բայց ո՞վ: (Հարցական հայնացքով նայում է կէս Համտունին եւ կէս Ռուզանին:)

ՌՈՒՋԱՆ. (առաջ գալով) Հասան Զալալի աղջիկ Ռուզանը:

ՋՈՒԱ. (գարմացմամբ) Հասան Զալալի աղջիկը...

ՌՈՒՋԱՆ. Այո, նոյն ինքը: (Դառնալով Բուրային:) Չարմազան մեծ զօրապետի որդի Բուրան զուլ լինելու ես անշուշտ:

ԲՈՒՐԱ. (համեստութեամբ) Այո, քո բարեկամը:

ՌՈՒՋԱՆ. Գուցէ այս ըոպէին, բայց ոչ առաջ:

ՋՈՒԱ. (Համտունին) Այս կինը կախարդելու է եղբորորդուս:

ՌՈՒԶԱՆ. (Բուրային) Գու պատգամաւոր էիր ուղարկել Հօրս մօտ և պահանջել ինձ՝ քեզ կնութեան, հակառակ դէպքում պիտի կոտորէիր այս անմեղներին:

ԲՈՒՐԱ. Այո, իշխանուհի:

ՌՈՒԶԱՆ. Երկու օր առաջ սկսուած էր իմ հարսանիքը: Ես պիտի ամուսնանայի այն երիտասարդ իշխանազնի հետ, որին երկար ժամանակից ի վեր սիրում եմ: Բայց ձեր անակնկալ յարձակումը մեր ուրախութիւնը փոխեց տխրութեան...

ԲՈՒՐԱ. (ցոյց տալով Համտունին) Այս իշխանը կարող է վկայել որ ես ցաւել եմ դրա համար:

ՌՈՒԶԱՆ. Հնորհակալ եմ... Այդ ցաւը, սակայն, չէ արգելել քեզ՝ պահանջել եմ Հօրից՝ ուղարկել իւր դուստրը քեզ կնութեան:

ԲՈՒՐԱ. Քո գեղեցկութեան գովեստն, որ այս իշխանն արաւ, քեզ դարձրեց իմ սրտին կարի տենչալի:

ՌՈՒԶԱՆ. Սակայն քո պատգամը մեր ամրոցը լցրեց վշտով:

ԲՈՒՐԱ. Ի՞նչու, իշխանուհի, Չարմաղանի որդին մի բանով աւելի արժէ քան այն իշխանազնը, որին քեզ հայրդ պիտի տար:

ՌՈՒԶԱՆ. Չարմաղանի որդին շատ աւելի արժէ... Բայց այդ չէ խնդիրը: Մեր զգացմամբ ու համոզմամբ այլազգույն կին լինելը, մի թշուառութիւն է. իսկ թաթարի հետ ամուսնանալ միևնոյն է թէ՛ կապուել դժոխքի հետ:

ՋՈՒԱ. Այ՛ յանդուգն:

ՌՈՒԶԱՆ. (Բուրային) Մենք զարշում ենք ձեզանից ոչ թէ նրա համար որ դուք այլակրօն, կամ, ըստ

մեզ՝ անհաւատ էք, այլ որովհետև ձեր սուրն ու ձեռքերը պղծում են շարունակ անմեղների արիւնով. որովհետև դուք ձեր հացը զանգում էք թշուառների արտասուքով: Այնտեղ, ուր կոխում է ձեր ոտքը, սփռում է աւեր և ապականութիւն. ահա այս ամենի համար մենք ատում ենք ձեզ:

ՀԱՄՏՈՒՆ. (առանձին) Մի փոքր էլ շարունակիր և բաղդս նորէն կը ծիծաղի:

ՋՈՒԱ. (անհանգիստ շարժումներով) Եղբորորդիս կամ դժուել կամ անզգայացել է:

ԲՈՒՐԱ. Լռի՛ր և լսի՛ր, ծերուկ:

ՌՈՒԶԱՆ. Եւ այսպէս՝ եթէ իմ հայրը մերժեց քո առաջարկութիւնը, նա իրաւունք ունէր. որովհետև ոչ մի ծնող չի յօժարել իւր դուստրը կնութեան տալ այն ազգի որդուն, որին ինքն ատում և որից զարշում է: Սակայն ես, որ պաշտելու չափ սիրում եմ իմ փեսային և կեանքն առանց նրան՝ համարում եմ դժոխք, այսուամենայնիւ, երբ իմացայ թէ՛ Հօրս մերժումը պիտի գըրգուէ ձեզ՝ այս անմեղները կոտորելու և թէ մերայիները չի պիտի կարենան ժամանակին այս մարդազոհն արգելել, գաղտուկ փախա՛յ մեր ամրոցից և միայնակ եկա՛յ այստեղ, որպէս զի արգելք լինիմ այն կոտորածին, որ իմ պատճառաւ պիտի լինէր: (Դէմքը Բուրայից կիսադարձ պարզում է ծնող նրան): Ահա՛ քեզ իմ ձեռը:

ԲՈՒՐԱ. (Ռուզանի ծնող ազնուաբար ընկելով) Իշխանուհի, դու ինձ հիացրիր ոչ միայն քո գեղեցկութեամբ, որ երկնային է, այլ և այն անձնութեամբ, որ ցոյց տուի՛ր դէպի թշուառ ազգակիցներդ: Քո խօսքերը թէպէտ ծանր էին ու դառն, բայց

որովհետեւ ճշմարտութիւններ էին, ուստի ես լսեցի ոչ առանց հաճութեան: Եւ ես քեզ անշուշտ կը վերադարձնէի քո հօր գիրկը, եթէ քեզ գտնէի պակաս արժանաւոր: Բայց, ինչո՞ւ թագցնեմ, այժմ արդէն քեզանից զրկուելը ինձ համար կը լինի մեծագոյն կորուստ: Ուստի, որպէս զի դու չգարշիս ինձանից՝ ես կը սովորեմ այսուհետեւ յարգել քո կրօնը, որ կարողանում է այդքան արժանիքներ ծրնեցնել մի աղջկայ մէջ. ես կը սիրեմ, նաեւ, այն ազգն ու ժողովուրդը, որ ծնում ու կրթում է քեզ պէս զաւակներ: Իսկ քեզ կը տանեմ թաթարաց երկիրն այնտեղի մեծագոյն զարդը դարձնելու համար:

ՌՈՒՋԱՆ. Դրա համար քեզանից ես ունիմ խնդրելիք:

ԲՈՒՐԱ. Իմ բոլոր իշխանութիւնը տալիս եմ քո ձեռքը, հրամայիր, ինչ կամենում ես:

ՌՈՒՋԱՆ. Ես խնդրում եմ քեզանից նախ՝ այս կապեալների և իմ հօր իշխանութեան մշտական ազատութիւնը և ապա (դառնալով դէպի Համտուն եւ հանդիսարար նըրան մատնացոյց անելով) այս զաւաճանի գլխատումը:

ԲՈՒՐԱ. (դէպի դահիճներն եւ զօրականները) Արձակեցէք բոլոր

կապեալներին և թողէք նրանց: (Դուզանին:) Իսկ քո հօրը, տիրուհի, հենց այս վայրկենից ազատ եմ յայտարարում իւր բացարձակ իշխանութեան մէջ: Ինչ վերաբերում է այս իշխանին (ցոյց տալով Համտունի վրայ) որին ես երբէք չյարգեցի, սա կը զլխատուի մի քանի րոպէից: (Դառնալով դահիճատին:) Դաճապետ, այս ապիրատի գլուխը մի ժամից կուղարկես Ջալալ իշխանին:

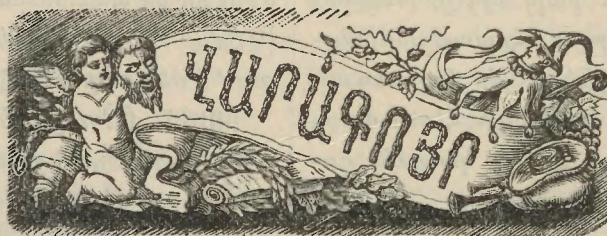
ԴԱՃԱՊԵՏ. (մօտենալով Համտունին եւ ձեռքը նրա ուսին զարկելով) Գնանք, բարեկամ, իմ գործն էլ թեթեւացաւ: (Դուրս է տանում նրան:)

ՋՈՂԱ. (ինքն իրեն եւ շուարած) Ի՞նչ արաւ այս խելագարը. ո՞ւր մնացին Ջալալի զանձերը...

Ա. ԾԵՐՈՆԻ. (ծնկաչոգ դէպի Դուզանը) Ագնիւ իշխանուհի, մենք պատրաստ էինք քեզ համար զոհուելու, իսկ դու, այս ի՞նչ արիր... (Ծերունուն ծայնակցում են բոլոր կապեալները իրենց օրհնութիւններով:)

ՌՈՒՋԱՆ. Ինչ որ ես արի, նոյնը սովորեցրէք ձեր զաւակներին անել և ձեր հայրենիքը կազատուի ցաւերից...

Մուրացան.

ԷՄԻՆ ՏԵՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ

Հայ բեմի Համակրողների սակա-
լաթիւ շրջանում պատուաւոր տեղ է
գրաւել Էմին Տէր-Գրիգորեանը, թէ
լրբւ թատրերգու, թէ թատրոնին
մատուցած ծառայութեամբ և թէ
թատերասէր արտիստ: Նա Հագուա-
զիւտ անձերից մէկն է, որ առանց
դափնիների ետևից ընկնելու, առանց
ռէկլամների և առանց որևէ նիւ-
թական ակնկալութեան քառորդ դար
աւել անընդհատ և յամառութեամբ
շարունակում է իւր սիրած և փայ-
փայած գաղափարի Հաւատարիմ ան-
կեղծ մշակը մնալ:

Գիտաւորութիւն չունենալով քըն-
նադատական մի յօդուած տալու նրա
գրուածքների վերաբերմամբ ընդհան-
րապէս և նրա գործունէութեան առ-
թիւ մասնաւորապէս, այնուամենայ-
նիւ, աւելորդ չենք Համարում մի-
քանի կենսագրական տեղեկութիւն-
ներ Հաղորդել «Թատրոն»-ի ընթեր-
ցողներին նրա մասին:

Էմին Տէր-Գրիգորեանը ծնուել է
Երևանում 1855 թուին իւր հօր քա-
Հանայ եղած ժամանակ: Մայրը նրա
ծննդից մի քանի օր անց վախճա-
նուեց և այսպիսով փոքրիկ մանուկը
մնաց նրա Հայր տէր-Յովակիմի խը-
նամատարութեան ներքոյ, որը կու-
սակրօնութիւն ընդունելով 1871
թուականին արժանացաւ եպիսկոպո-
սութեան աստիճանին:

1866 թուակ. Էմին Տէր-Գրիգո-
րեանը մտնում է Լազարեան ճեմա-
րան և այնտեղ առաջին անգամն
է իմանում թատրոնի գոյութիւնը:
Տպաւորութիւնը այնչափ մեծ էր, որ
նրա ընկերների վկայութեամբ, պա-
տանի Էմինը կատարելապէս անձ-
նատուր էր եղել բեմին: Ճեմարա-
նում նա կազմում է աշակերտախան
ներկայացումներ, նկարում է դիօր-
ներ և կատարում ամեն տեսակ դե-
րեր. Հետևանքն այն եղաւ որ նա
որոշեց թողնել ուսումը և մտնել բե-
մը. սակայն նրա Հայր Յովակիմ ե-
պիսկոպոսը բոլորովին այլ գաղափար
ունէր բեմի մասին և բնականաբար
ընդդիմացաւ: Հօր և որդւոյ միջև
տեղի ունեցաւ մի այնպիսի սուր ընդ-
Հարումն, որ երիտասարդը ստիպուած
թողեց ճեմարանը և բեմ մտնելու
փոխարէն վերադարձաւ Հայրենիք.

1873 թուին Էմինը առաջին ան-
գամ մասնակցում է Երևանում թա-
տերասիրաց ներկայացման և այն օր-
ուանից դառնում է թատրոնի սիրտն
ու հոգին: Նրա աջակցութեամբ կազ-
մակերպւում է թատերասիրաց խումբ.
նա թարգմանում է պիեսներ, դառ-
նում է ռեժիսսօր, կառավարիչ. դե-
կորատօր և արտիստ, և պարբերա-
բար հրապարակ է հանում մի շարք
ինքնուրոյն թատերական գործեր:

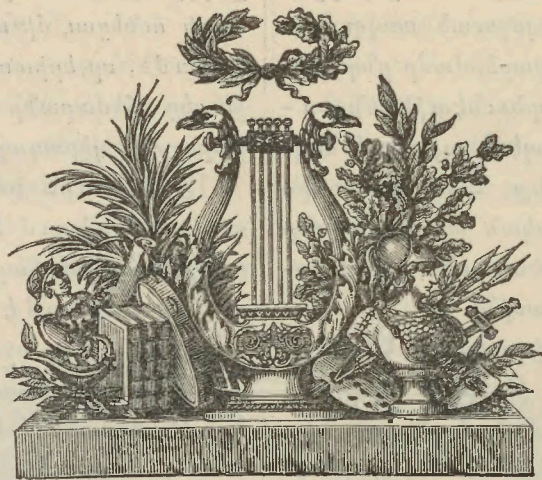
Նրա «Խէչօյի թուզը» «Երկու
սիրահարը» «Կոռւապատճառը ես
էի» «Սէր կամ մահ» «Մօղա»

«Ջրհանքի զոհ» «Հարրը» «Վայրենին» «Բարեգործութեան դիմակի տակ» և «Դամոկլեան սուր» պիեսները քաջ յայտնի են թատրոնի յաճախորդներին և մի քանիսը լոյս են տեսել երկրորդ տպագրութեամբ. իսկ «Խէչօյի թուզը» բեմէ հանուել նոյն իսկ մինչև 200-անգամ:

Վերջացնելով նրա համառօտ կենսագրութիւնը, յիշենք ևս այն՝ որ Էմին Տէր-Գրիգորեանը իբրև գաւառում ապրող գործիչ, առաջինը և նախաձեռնող հանդիսացաւ Թիֆլիսից դուրս մի օրգան ստեղծելու: Նրա խմբագրութեամբ 80-ական թուականներին հրատարակուած էր «Ծրելանի յայտարարութիւններ» անունով կիսաերգիծաբանական թերթը որը վերջը դադարեց...

Սրանից երկու տարի առաջ, այն է 1898 թուին, հայ պարբերական թերթերում յօդուածներ երևացին թէ Երևանի հասարակութիւնը տրամադրութիւն ունէ մի հանդիսաւոր ներկայացումով պատուել յարգելի Էմին Տէր-Գրիգորեանի գործունէութիւնը. բայց դժբաղդաբար այդ ցանկութիւնը չիրագործուեց. սակայն յուսանք որ մօտ ապագայում գէթ նոյն հասարակութիւնը չի զլանալ պատուել այդ անձնագոհ Վործչին վայելուչ, բայց ոչ համեստութեան սահմաններից դուրս չափով, որին նա կատարելապէս արժանի է և որին անկասկած կը ձայնակցեն Կովկասի հայ թատերասէր շրջանները...

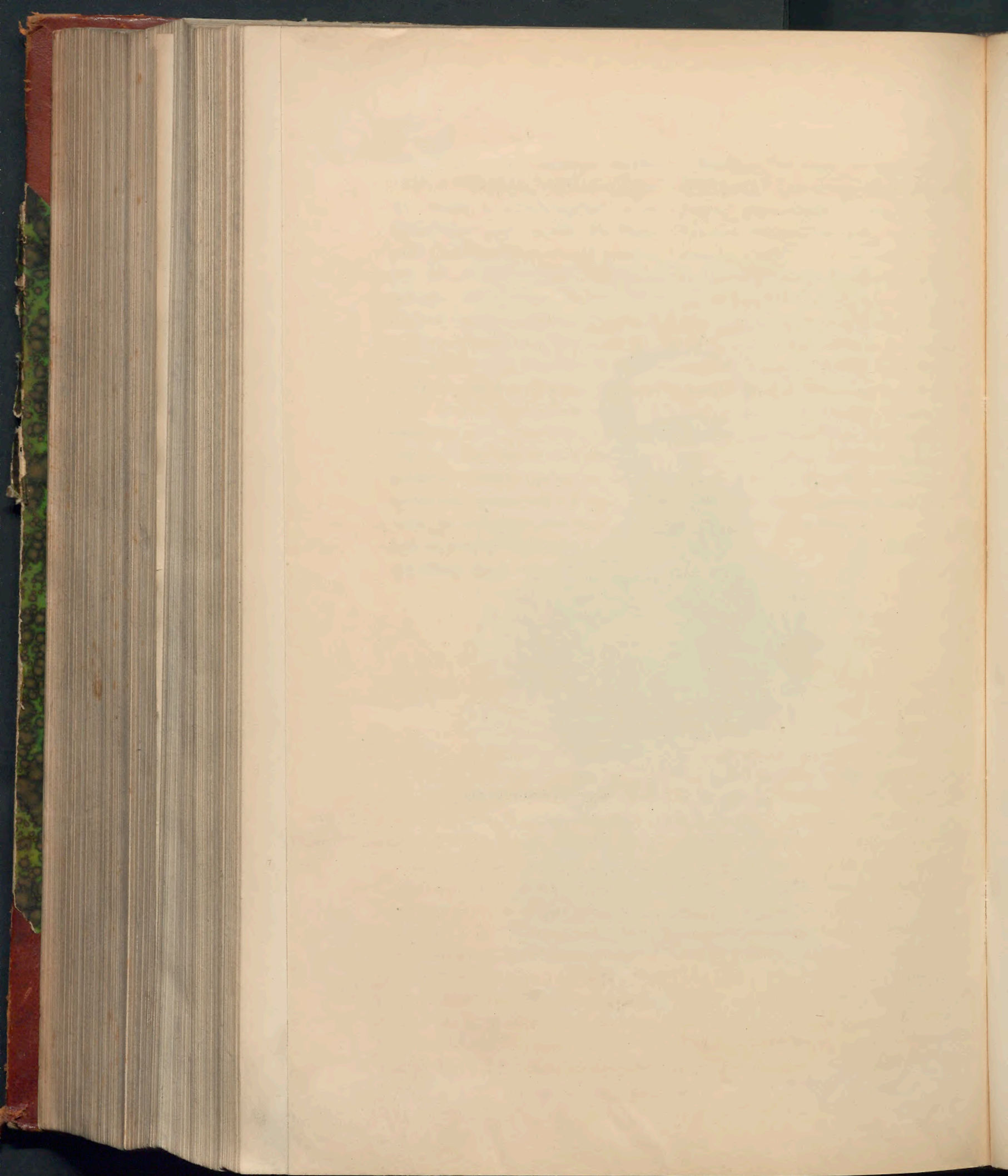
Ա. Թ.

Լուսատիու Մ. Գլուշի եւ ընկ.

ԷՄԻՆ ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆ.

ՄԻ ԷՋ

Վերածնունդեան շրջանից

(Գրական ակնարկ)

Ա.

Զուգընթացաբար զբաղուելով մեր և օտար գրականութիւններով, ես անգաղար հանդիպում եմ տարօրինակ երևոյթի: Ահա ամբողջ մի դար է որ սկիզբն է առել մեր արդի գրականութիւնը: Տարիների ընթացքում շատ բան է գրուել, բաւականին զեղեցիկ ինքնուրոյն երկեր են արտադրուել, շատ գրքեր են թարգմանուել: Օտարի ազդեցութիւնը երբէք պակաս չի եղել մեր դեռափթիթ գրականութիւնից, որ յաճախ իր աւագ ուղեցոյցի կոխած հետքերովն է գնացել: Ի պատիւ մեր գրականութեան պէտք է ասել, որ նա, չնայած իրանից շատ աւելի հին, ուժեղ և ճոխ գրականութեան ազդեցութեան — չի այլասեռուել, չի կորցրել իւր ինքնուրոյնութիւնը, տեղական — ազգային համ ու հոտը: Գուցէ այդ այն պատճառովն է եղիլ, որ մենք երբէք հիմնօրէն, խոր կերպով չենք ենթարկուել օտարի (զլխաւորապէս եւրոպական) գրականութեան ազդեցութեան: Իսկ դա շատ հաւանական է, քանի

որ եւրոպական մի որ և է հայեացքի, կամ ուղղութեան մինչև մեզ հասնելը շատ ժամանակ է անցնում. իրանք այդ ուղղութիւններն և հայեացքներն էլ ենթարկում են նոր, աւելի ուժեղ ազդեցութիւնների: Այսպէս օրինակ XVIII-րդ դարում կենդանացած և XIX-րդ դարու սկզբին զարգացած «Համամարդկային թախիծը» — մեզ մօտ արձագանք է գտնում միայն 50-ական և 60-ական թուականների Հիւսիսափայլի աշխատակիցների շրջանում, մասնաւորապէս Սմբատ-Հակաղի բանաստեղծութեան մէջ: Բայց որքան փոփոխուած և թոյլ է այդ թախիծը համեմատաբար՝ ոչ միայն Բայրընի ուժեղ և սպառնական պօէզիայի, այլ և երկրորդական իտալացի, ֆրանսիացի, գերմանացի կամ ռուս բանաստեղծների արտայայտած թախիծի «Weltschmerz»-ի հետ: Նոյնը կարելի է ասել և ֆրանսիական ռոմանտիզմի և նատուրալիզմի և ռուս հրապարակախօսական կամ ժողովրդասիրական բէլլէտրիստիկայի

ազդեցութեանց մասին: Այս կամ այն ուղղութիւնը իր ծննդավայրում արդէն հնանում է, տարածւած է դառնում, իսկ մեզ մօտ նոր է սկսում բուն դնել ու տարածուել: Բացի դրանից՝ մի որ և է ուղղութիւն զարգանում է-օրինակ Անգլիայում, բայց Պօլէս է հասնում Ֆրանսիական զրականութեան միջոցով, իսկ Թիֆլիս—դերմանական կամ ռուս զրականութիւնների միջնորդութեամբ: Այսպիսով այդ ուղղութիւնը ճանապարհին որոշ փոփոխութիւններ է կրում և մեզ հասնում է այլակերպուած: Գալով մեր զրականութեան՝ մենք մի այլ երևոյթ էլ ենք տեսնում մեզ մօտ, այդ—այն է, որ մենք ուշ ոտք կոխեցինք եւրոպական մտաւոր ասպարիզի վերայ, ուստի եւրոպական զրական զանձերից շատ շատերը մեզ ծանօթ չեն: Երանի այն հային, որ զիտէ զոնէ մի որ և է օտար լեզու—նա անշուշտ միջոց կունենայ ճաշակել և եւրոպական ճոխ զրական պարտեզից ամենահամեղ պտուղները: Իսկ բացի հայերէնից ուրիշ լեզու չգիտցողին հնար չկայ մտնել երանելի աշխարհը. մեր առաջ փակ են նրա դռները և չենք կարող մենք արտասանել հմայեական խօսքը, որ բացուին նրանք: Եւրոպայի բարի և օգտակար ազդեցութիւնը հայերը միշտ գնահատել են և երբէք չեն խորշել նրանից. ընդհակառակը որոշ դէպքերում երկրպագութիւնը և կոյր հետևողութիւնը մինչև իսկ չափազանցութեան են հասցրել: Եթէ իսլամարամտութիւն է մեծամտօրէն բացականչել՝ «*ինչ որ հային է—այն երկնքից է*», միւս կողմից կարճամտութիւն և շատ անգամ անհեռատեսութեան նշան է

ասել՝ «*ինչ որ եւրոպական է—լաւ է*»: Ինչպէս կեանքի, այնպէս էլ զրականութեան մէջ Եւրոպան արտադրել է դարերի ընթացքում՝ և այնպիսի բաներ, որոնք արժանի են մեր կողմից ամենայն ուշադրութիւն և ընդհակառակը այնպիսի բաներ, որոնցից լաւ է բնաւ օրինակ չվերցնել: Այսպէս, օրինակի համար, մեր հոգեւորականութեանը ամենաին հարկ չկայ կաթօլիկների ֆանատիկոսութիւնով ոգևորուել, և ընդհակառակը նրանց կարգ-կանոնը, դիսցիպլինան վատ չէր լինի, որ մեզ համար օրինակելի դառնալին: Անգլիացիների եսասիրութիւնից օրինակ վերցնել պէտք չէ, բայց նրանց առւտրական ընդունակութիւնները մեզ շատ բան կարող են սովորեցնել: Համաշխարհային կապիտալիզմը ունի և լաւ և վատ կողմեր. պէտք է գիտնալ թէ ո՞րն է հարկաւոր պատուաստել մեր երկրին և ժողովրդին:

Եւրոպական զրականութիւնը անգին գոհարներ ունի իր մտաւոր տուփի մէջ, բայց նրանց կողքին մենք տեսնում ենք և կեղծ քարեր, և անպէտք ապակիներ. վարժ աչքով հարկաւոր է ընտրութիւն անել: Մենք դժբաղդաբար ընտրութիւն անելու հմուտ չենք: Մոռանալով որ ժամանակը սուղ է, մենք այնպիսի երկեր ենք թարգմանում (վէպեր, բանաստեղծութիւններ, զրամաներ ու յօդուածներ) ու տալիս մեր ընթերցողներին, որ երբէք լաւագոյն համարուել կարող չեն եւրոպական հարուստ զրականութեան մէջ: Մենք ամէն տարի թերթերում և ամսագրներում տալիս ենք Կոպպէի, Լօտիի և այլոց զրուածքների թարգմանութիւնները. սա դեռ ոչինչ. բայց տալիս

ենք և բոլորովին աննշան, անյայտ
հեղինակների գրութիւնները, շատ
անգամ առանց հեղինակի անունը յի-
շելու: Թարգմանիչը կորցնում է ժա-
մանակ, ընթերցողը լիզուր ծանրա-
բեռնում է իր ուղիղը. մինչդեռ նշա-
նաւոր երկերը մնում են մեր ընթեր-
ցող հասարակութեան համար բոլորո-
վին անմատչելի: Հոմերոսի ու Վիրգի-
լիոսի վիպասանութիւնների վեցստե-
ցոց թարգմանութիւնը այժմ չի կար-
դացւում. Փ. Վարդանեանի և այլոց
փոխադրութիւնները (գերմաներէնից)
բաւականութիւն չեն տալիս: Վերա-
ծնութեան շրջանը մեզ համար ta-
bula rasa է: Մոլիեռից կիսատ-պը-
ռատ, շատ անգամ անպէտք թարգ-
մանութիւններ ունինք: Ըէքսպիրը
ամբողջովին չունինք: Ամօթ է ասել,
որ Դէօթէի «Վէրտէրը» Մ. Մամու-
րեանի թարգմանութեամբ այնքան
քիչ է տարածուած, որ ամբողջ կով-
կասում հազիւ մի քանի օրինակ
գտնուի, մինչդեռ նոյն այդ վէպը
կարդացւում է ամբողջ աշխարհիս
երեսին: Վալտէր Սկոտին մինք նոր
նոր ենք ճանաչում, իսկ Քայրընի,
Ջօլայի, Հէյնէի անուններն ենք միայն
լսել:

* *

Առանձնապէս հետաքրքրուելով վե-
րածնութեան շքեղ շրջանով վճռեցի
ծանօթացնել հայ ընթերցողներին
այդ շրջանի երեւելի գրողներից մէկի
հետ, որ նոյնպէս անծանօթ է մեր
գրականութեան մէջ, մտածելով, որ
գուցէ իմ այս յօդուածը դրդէ մէկին
թարգմանել հայերէն այդ հեղինակի
գլուխ գործոցը:

Դա հանրահռչակ Դեկամերոնի հե-
ղինակ Դ. Բոկակաչիօն է:

Բ.

Մարդկութիւնը ի սկզբանէ անտի
հետամուտ է երկու բանի՝ բնութիւնը
նուաճելու և իր անձը կատարելագոր-
ծելու: Ընդհանուր պատմութիւնն էլ
իսկապէս մարդկութեան այդ գործու-
նէութիւնն է ուսումնասիրում. այդ
գործունէութեան արդիւնքն է, որ
մենք կոչում ենք *հւշում*: Ամէնքս
էլ պարզ կարող ենք երեւակայիլ ինչ
է նշանակում «նուաճել բնութիւնը»:
Վայրենի մարդկանց գործիքները և
կամ մեր մեքենաները, զիտութեան
առաջին գործնական հետեւանքները
և այժմեան զարմանալի գիտերը—
բոլորը բնութիւնը նուաճելու համար
է: Դարերի ընթացքում մարդս այդ
ասպարիզում յառաջադիմութեան մեծ
քայլ է արել—բայց մնում է դեռ
աւելին անել:

Դուցէ նոյն չափով պարզ չէ, թէ
ինչո՞ւ է կայանում մարդուս գործու-
նէութիւնը իր անձը կատարելագոր-
ծելու համար: Ամէն մի գործունէու-
թիւն, որ նստատակ ունի մարդուս
լաւ յատկութիւնները զարգացնելու,
նրա դիրքը բարձրացնելու, նրա բո-
լոր իրաւացի կարիքները լցուցանելու՝
ինքնակատարելագործութեան է վե-
րաբերում:

Պատմութիւնը, որ յաջորդաբար
ուսումնասիրում է մարդկութեան կամ
մարդկանց այդ երկու տեսակ գործու-
նէութիւնը—ցոյց է տալիս մեզ, որ
մեծամասնութեամբ մարդս այդ աս-
պարիզների վերայ յառաջադիմում է,
բայց լինում են և յետամնացութեան,
նոյն իսկ յետադիմութեան (ռէգ-
րէսի) դէպքեր և շրջաններ: Սակայն
յետոյ իսկոյն տիրում է հակընթացք
և յառաջադիմութիւնը կրկին յաղ-

Թող է հանդիսանում: Ընդհանուր պատմութեան մէջ կան շրջաններ, որոնք առանձնապէս աչքի են ընկնում ժամանակակիցների եռանդուն և բազմակողմանի գործունէութեամբ վերոյիշեալ նպատակներին հասնելու համար: Այսպէս մենք գիտենք յունաց պատմութեան մէջ Պէրիքլէսի շրջանը, իր ճոխ զրական և գեղարուեստական երկերով, մարդկային անձի բազմակողմանի զարգացումով: Յայտնի է Աղէքսանդրեան շրջանը՝ գիտութեան և փիլիսոփայութեան այդ նոր շրջանը: Քրիստոնէութեան քարոզը, որը ընդմիշտ շուռ տուեց մեր հայեացքը մարդու վերայ: Մեծ նշանակութիւն ունին, մարդկային պատմութեան մէջ նաև վերածնութեան, XVIII-րդ դարու փիլիսոփայութեան և այլ շրջանները: Ապագայ պատմաբանը անշուշտ առանձին ուշադրութիւն կը դարձնէ մեր, XIX-րդ դարու վերայ, իբրև մի շրջանի, երբ մարդը չտեսնուած յաղթանակ տարաւ բնութեան վերայ և հրաշալի կերպով զարգացրեց իր անձը: Նրա հետ այդ կողմից կարող է հաւասարուել միայն մեզ հետաքրքրող վերածնութեան շրջանը, որը տեւում է՝ այսինքն սկիզբն է առնում, զարգանում և իր զազաթնակէտին է հասնում մի քանի դար: Վերածնութիւնը ընդկրկում է XIV-րդ, XV-րդ և XVI-րդ դարերը:

Արեւմտեան հռովմէական կայսերութեան աւերակների վերայ տեղաւորուեցան ու հետզհետէ պետութիւններ ու ազգութիւններ կազմեցին զանազան բարբարոս ցեղեր, որոնցից մի մասը առաջ էլ բնակւում էր արեւմտեան Եւրոպայում, իսկ միւրը եկել էր Ասիայի խորքերից: Քրիստոնէութիւնը այդ ժամանակ արդէն մուտք էր գործել Եւրոպա, բայց ամուր ոտք էր կոխել միմիայն Բալկանեան և Ալբանիեան թերակղզիների վերայ: Սակայն կարճ ժամանակուայ միջոցում հռովմէ քարոզիչները կարողացան քրիստոնէութեան լոյսը սփռել բոլոր նոր ազգութիւնների վերայ: Հոգևորականութիւնը այդ ժամանակ, որքան էլ ինքը տղէտ լինէր՝ ընդհանուր առմամբ մի գլուխ բարձր էր կանգնած աշխարհական կոպիտ, բարբարոս դասից: Այդ հոգևորականութիւնը ունէր բազմաթիւ առաւելութիւններ՝ նա հոգևոր հովիւ էր, նա գիտութեան միակ ներկայացուցիչն էր, նա ունէր որոշ նպատակ և այդ նպատակին ձգտելու համար լաւ կազմակերպուած էր, նա կուլտուրայի ներկայացուցիչ էր, մինչդեռ Քրիստոնէական գերմանացիները, Անգլիկոս, Սակոնք և այլք դեռ բարբարոս էին, եթէ վարենի չէին: Առանձնապէս այստեղ չենք ուզում կանգ առնել Ազգութիւնների, Բէռնարդի և կամ կաթոլիկութեան այլ նշանաւոր ներկայացուցիչների գործունէութեան վերայ: Մեզ հարկաւոր է միայն արձանագրել, որ գլխաւորապէս գրանց քարոզների ու գրուածքների շնորհիւն էր, որ միջին դարերը մի կողմից մի տեսակ քաւարան էին դարձել, ուր ամէն ոք աշխատում էր (և կամ պէտք է աշխատէր) հրաժարուել աշխարհից, նրա բարիքներից, որպէս ունայնութիւնից, իր անձից և այլն, քաւէր իր մեղքերը և պատրաստուէր հոսդելու՝ ձեռն կեանքի համար: Միւս կողմից դա մի մեծ ասպարէզ էր, որի վերայ կռիւ էին մղում գերակշռութեան համար երկու մեծ ոյժեր՝ հոգևոր և մարմնաւոր իշխանութիւնները: «Ամե-

թիւնը այդ ժամանակ արդէն մուտք էր գործել Եւրոպա, բայց ամուր ոտք էր կոխել միմիայն Բալկանեան և Ալբանիեան թերակղզիների վերայ: Սակայն կարճ ժամանակուայ միջոցում հռովմէ քարոզիչները կարողացան քրիստոնէութեան լոյսը սփռել բոլոր նոր ազգութիւնների վերայ: Հոգևորականութիւնը այդ ժամանակ, որքան էլ ինքը տղէտ լինէր՝ ընդհանուր առմամբ մի գլուխ բարձր էր կանգնած աշխարհական կոպիտ, բարբարոս դասից: Այդ հոգևորականութիւնը ունէր բազմաթիւ առաւելութիւններ՝ նա հոգևոր հովիւ էր, նա գիտութեան միակ ներկայացուցիչն էր, նա ունէր որոշ նպատակ և այդ նպատակին ձգտելու համար լաւ կազմակերպուած էր, նա կուլտուրայի ներկայացուցիչ էր, մինչդեռ Քրիստոնէական գերմանացիները, Անգլիկոս, Սակոնք և այլք դեռ բարբարոս էին, եթէ վարենի չէին: Առանձնապէս այստեղ չենք ուզում կանգ առնել Ազգութիւնների, Բէռնարդի և կամ կաթոլիկութեան այլ նշանաւոր ներկայացուցիչների գործունէութեան վերայ: Մեզ հարկաւոր է միայն արձանագրել, որ գլխաւորապէս գրանց քարոզների ու գրուածքների շնորհիւն էր, որ միջին դարերը մի կողմից մի տեսակ քաւարան էին դարձել, ուր ամէն ոք աշխատում էր (և կամ պէտք է աշխատէր) հրաժարուել աշխարհից, նրա բարիքներից, որպէս ունայնութիւնից, իր անձից և այլն, քաւէր իր մեղքերը և պատրաստուէր հոսդելու՝ ձեռն կեանքի համար: Միւս կողմից դա մի մեծ ասպարէզ էր, որի վերայ կռիւ էին մղում գերակշռութեան համար երկու մեծ ոյժեր՝ հոգևոր և մարմնաւոր իշխանութիւնները: «Ամե-

նայն ինչ այս աշխարհիս երեսին սատանայի հիմնածն է» ասում էր կաթօլիկ հոգևորականութիւնը. աշխարհական հաստատութիւնները — մեղսական են. պէտք է որ հոգևոր պետը իշխէ ամէնքի վերայ — այն ժամանակ միայն մարդկութիւնը կարող է ազատուել իւր մեղքերից և արժանաւ Աստուծոյ պարգևին: Հոգևորականութիւնը իսկապէս յաղթող էր. նրա ազդեցութիւնը մարմնաւոր իշխանների ազդեցութիւնից մեծ էր: Նրա ձեւքն էր բացի դրանից զրպրոցը, զրականութիւնը և գիտութիւնը: Բայց որովհետև ամէն ինչ պէտք է համաձայն լինէր Սուրբ Գրոց-ուստի չէին ծաղկում ոչ զրականութիւնը, ոչ գեղարուեստը, ոչ գիտութիւնները, մանաւանդ որ կաթօլիկ հոգևորականութիւնը շատ տարօրինակ էր բացատրում Սուրբ Գիրքը և նրա իմաստները ու քարոզները: Մեծ նշանակութիւն ունէր և այն հանգամանքը, որ երևելի կաթօլիկ հարց բացատրութիւնները իբրև անհրաժեշտ ճշմարտութիւններ էին ընդունուած և վնչ այն ազատամիտներին, որոնք քաջութիւն կունենային չհամաձայնիլ հեղինակների հետ:

Աշխարհս — ունայն է, մարդս — մեղսական է, նրա նպատակն է հրաժարուել իրանից և աշխարհից՝ Քրիստոսի սիրոյն, գիտութիւնը և զրականութիւնը — Սուրբ Գիրքն է. մի խօսքով «հեռի» կեանքի մէջ, «սուր» գիտութեան մէջ. — ահա ինչ էին ներկայացնում միջնադարեան մարդկութեան ամբողջ մտաւոր կեանքն ու աշխարհը, նրա աշխարհայեցողութիւնները:

Աւանձին ուժեղ անհատներ հենց սկզբից ընդգիմացել են կաթօլիկու-

թեան-այս խաւարաւոր բռնապետութեան. բայց նրանք միշտ զոհ են գնացել իրանց քաջութեան. ուժեղ հոսանքի առաջ նրանք չեն կարողացել դիմանալ: Սյնուամենայնիւ XIII-րդ դարում կաթօլիկութեան վարկը ընկնում է. մի կողմից ասպարէզ են դուրս գալիս մարդիկ, որոնք քննադատում են կաթօլիկութիւնը իբրև կազմակերպութիւն և դաւանաբանութիւն, միւս կողմից սակաւ առ սակաւ ահագին շրջան է կազմում աշխարհականներից, որոնք ուզում են ազատուել հոգևորականների ընդհանուր խնամակալութիւնից:

Գ.

Հոգևորականները միջին դարերում իշխում էին և գիտութեան և գեղարուեստի և զրականութեան մէջ. նրանք ուղղութիւն էին տալիս ժողովրդի բոլոր ձգտումներին և ամբողջ կենցաղավարութեանը. նրանք էին մտաւոր կեանքի միակ դատաւորները: Հոգևորականութիւնից դուրս գոյութիւն ունէր ժողովրդական զրաւանութիւնը, որ սակայն կարող չէր բաւականութիւն տալ հասարակութեան մտաւոր պահանջներին ոչ իր բովանդակութեամբ ոչ էլ իր ճոխութեամբ: Միջնադարեան զրաւոր զրականութիւնը՝ հոգեշահ ընթերցանութիւն էր՝ սուրբերի վարքազրութիւններ կամ ուխտագնացութիւններ: Յոյն և լատին գրական ճոխ և գեղեցիկ երկերը — մոռացուած էին է որ կամայ, է որ ակամայ. ինչ որ դասական գրականութիւնից յայտնի էր հասարակութեանը, այն էլ շատ անգամ փոփոխուած և աղաւաղուած էր: Լատին լեզուն գիտէին բոլոր հոգևոր-

րականները, աշխարհականներից էլ շատերը (իրաւաբանները, դեսպանները և այլք), բայց յունարէնը չգիտէին և չէին էլ սովորում: Գեղարուեստի մի մասը—նկարչութիւնը—գոյութիւն ունէր միմիայն եկեղեցու համար՝ սրբերի պատկերներ զրելու: Փիլիսոփայութիւնը — միակողմանի մեկնաբանութիւն էր Սուրբ Գրոց. գործնական գիտութիւնները անարգի էին և կղերականների ասելով—անպէտք և անօգուտ. նրանք աշխարհի բաներ էին, որոնցով զբաղուելը զուր ժամավաճառութիւն էր համարում, իսկ շատերի կարծիքով՝ աւետարանի տեսակէտից՝ վնասակար գործունէութիւն (օր. բժշկութիւնը): Մարդկային յառաջդիմութեան ինքնագործունէութեան այդ կաշկանդման դէմ զինուեց աշխարհական յառաջադէմ և տաղանդաւոր մարդկանց մի ոտուար խումբ, որ գնալով աճեց, տարածուեց, ուժեղացաւ և վերջ ի վերջոյ հաստատեց նոր, աշխարհական աշխարհայեցողութիւն: Այդ առաջին ինտէլիգէնտները կոչուում են հումանիստներ, լատինական humanus (մարդկային) խօսքից, և կոչուում են այդպէս այն պատճառով, որ իրանց բազմակողմանի գործունէութեամբը նպաստում էին մարդուս, իբրեւ աշխարհային անհատի, բազմակողմանի զարգացմանը: Յանձին այդ ինտէլիգէնտների հասունացած, զարգացած եւրոպական հասարակութիւնը առաջին անգամը գիտակցօրէն և հրգօրագոյն կուլտուրական պատերազմ հրատարակեց միջնադարեան կղերականութեան, միջնադարեան միակողմանի և կորստաբեր աշխարհայեցողութեան դէմ: Առաջուայ հեղինակութեանը հումանիստները հակադրում

էին քննադատութիւն. առաջուայ սքօլաստիկային—նոր դպրոց և նոր գիտութիւն. առաջուայ մտաւոր անշարժութեանը—մտաւոր ձգտումն և հարցասիրութիւն. առաջուայ ասկէտիզմին—մարդկային բոլոր լաւ յատկութիւնների զարգացումն, մարդկային բնութեան բոլոր արդարացի պահանջների լրացման անհրաժեշտութիւնը: Դա մի սարսափելի կուլտուրական կռիւ էր հնի ու նորի միջև: Կեանքը եռէր գալիս. կարճես մտաւոր զարուն էր բացուել՝ լեռնային դազածներից հալուող ձիւնը առուններ կազմելով, հորձան տալով—թափուում էր վայր՝ ճանապարհին ամէն մի արգելք քար ու քանդ անելով: Աւետում էր նոր կեանք. սակայն կեանք, որ իր շատ կողմերով արմատ ձգած ունէր հին Դարի մէջ: Սկզբից լատին, ապա յոյն հեղինակները, ճարտարապետները, քանդակագործները, գիտնականները և այլք՝ հումանիստների առաջին և գլխաւոր ուսուցիչներն էին:

Ներկայից անբաւականութիւնը շատ անգամ ստիպում է մեզ դառնալ անցած-գնացած ժամանակներին և այնտեղ փնտրել սփոփանք և միւսնոյն ժամանակ ոյժ-փոխելու ներկայ անտանելի կացութիւնը: Իտալացիների համար անցեալը—մի ժամանակուայ համաշխարհային հռովմն էր: Դիմեցին նախնեաց զրականութեան և տեսան, որ իրանց պապերը երջանկութիւնը գտնում էին ոչ թէ հանդերձեալ աշխարհի համար պատրաստուելով այլ իրանց բոլոր մարդկային յատկութիւնները զարգացնելով: Թէպէտ և հին հռովմայեցիների և XIV-րդ դարի իտալացիների մէջ մեծ զանազանութիւն կար (ցեղի, կրօնի, պաշ-

մանների և այլն). այնուամենայնիւ լատին հեղինակների քարոզը այն աստիճանի համապատասխան էր հայ հայրերի ցանկութիւններին, որ նրանք ողևորուած սկսեցին ուսումնասիրել լատին, իսկ յետոյ յոյն հեղինակների գրուածքները՝ յատկապէս գեղարուեստական և փիլիսոփայական երկերը: Ուսումնասիրութեանը յաջորդեց այդ հեղինակների գաղափարների քարոզը: Զատ կարճ ժամանակուայ ընթացքում փնտրեցին և գտան բազմաթիւ Հին ձեռագիրներ, արտադրեցին, քրննեցին, և բացատրեցին նրանց միտքը և այլն: Գրականութեանը և փիլիսոփայութեանը իսկոյն հետեւեց Հին գեղարուեստը, որի նմուշները տարածուած էին ամբողջ Իտալիայում: Կարծես Հռովմը և Յելլադան վերածնունդին, ուստի և այդ շրջանը կոչուում է վերածնութեան շրջան: Այդպէս է կոչուում և այն պատճառով, որ երկար միջնադարեան քնից յետոյ վերածնունդին՝ գրականութիւնը, գեղարուեստը, գիտութիւնը և կեանքը:

Վերածնութեան շրջանի գործունէութիւնը մեծ է և բազմակողմանի: Այդ միջոցին է, որ ծնուեց և ծաղկեցաւ իտալական, անգլիական և ֆրանսիական գրականութիւնը. կարծես ոչնչից ստեղծուեց և իսկոյն հրաշալի կերպով ճոխացաւ նկարչութիւնը, քանդակագործութիւնը, երաժշտութիւնը և ճարտարապետութիւնը: Այդ ժամանակն էր, որ հնարուեց կողմնացոյցը և նրա շնորհիւ նոր երկիրների, ապա և Ամերիկայի, գիւտը տեղի ունեցաւ. հնարեցին վառօդը, որ բազմազան հետեւանքներ ունեցաւ: Կատարելագործուեց տպագրական մեքենան, որ հազարապատիկ աւելի հեշտացրեց մտքերի փոխանականու-

թիւնը և լուսաւորութեան տարածումը: Այս և այլ բազմաթիւ նոր գիւտերի շնորհիւ ծաղկեց և մարդկային տրնտեսական կեանքը: Մեր արդի աշխարհայեցողութեան արմատը և կեանքի գրեթէ բոլոր ճիւղաւորութիւնների սկիզբը—պէտք է որոնել այդ եռուն և հարուստ շրջանի մէջ:

Գ.

Թէպէտ և վերածնութեան շրջանում բոլոր ասպարէզների վերայ երեւացող հայ գործիչներին հումանիստ էին անուանում, բայց յատկապէս տալիս էին այդ անունը զրական-հասարակական գործիչներին, զուցէ այն պատճառով, որ սրանց թիւը աւելի մեծ էր և գործունէութիւնը աւելի բազմակողմանի. զուցէ և այն պատճառով, որ սրանք ոչ միայն նոր սկզբունքներ էին աւետում, այլ և կուում էին Հին աշխարհահայեցողութեան հետ:

XIV-րդ դարում նրանք ճանապարհ հարթողներ են. այդ դարու վերջին թուերին նրանք նոր շրջանի հիմնաքարերն են տնում. յետոյ առաջ են գալիս պիտէրսք բառիս բուն նշանակութեամբ: XIV-րդ դարում տեղի է ունենում շարժման և հոսանքի սկիզբը, գործիչների թիւը ստուարանում է, իսկ մի դար անցած նրանց քարոզը հաստատուում է ոչ միայն իր ծննդավայրում՝ Իտալիայում, այլ և օտար երկիրներում՝ Գերմանիայում, Անգլիայում, Ֆրանսիայում, Լեհաստանում:

Իտալական առաջին հումանիստների մէջ երեք մարդ է աչքի ընկնում առանձնապէս՝ Գանտէ Ալիգիէրի (1265—1321), Պետրարկա (1304—

1374) և Ճիօվանի Բոկկաչիօ (1313—1375), որոնք մի գլուխ բարձր են իրանց շրջապատողներին և որոնք կարող են հիմնադիրներ համարուել հումանիստական ուղղութեան և շարժման: Հայ գրականութեան այդ երկու մարդիկը ծանօթ չեն. ոչ վերածնութեան մասին ընդհանրապէս մենք ունենք ուսումնասիրութիւններ, ոչ էլ այդ կամ ուրիշ հումանիստների մասին. նրանց գրութեանքներն էլ մեզ հայերիս յայտնի չեն: Եթէ չեմ սխալուում պէտք է անել միայն չնչին բացառութիւններ, ինչպէս օրինակ այն, որ վենետիկի Միլիթարեանները այժմ երկրորդ անգամը թարգմանում են Գանտէի «Աստուածային կատակերգութիւնը» (առաջին թարգմանութիւնը գրաբառ էր և հատուածական), որ Մ. Բարխուդարեանի հրատարակած հանդէսներից մէկի մէջ թարգմանուած է ռուս պրոֆէսսոր Ստօրօժէնկօյի մի յօդուածը հումանիստների դպրոցի վերաբերեալ. և որ ընդհանուր պատմութեան ձեռնարկներում գրտնում են տեղեկութիւններ (ուղիղն ու սխալը մէջ է մէջ խառնուած) այս շրջանի մասին:

Մինչդեռ թէ Գանտէի, Պէտրարկայի ու Բոկկաչիօյի կեանքի ու գործունէութեան ուսումնասիրութիւնը, թէ նրանց գրութեանքների ընթերցանութիւնը, թէ այդ լուսատու շրջանի հետ ծանօթութիւնը ընդհանրապէս — կարող էին մեզ շատ բան պարզել, հենց ներկայից, որովհետև ներկայ մտաւոր, հասարակական, քաղաքական և տնտեսական կեանքի արմատները այդ հեռավոր շրջանի մէջ է հարկաւոր որոնել:

Ծանօթացնենք ընդհանուր գծերով Գանտէի և Պէտրարկայի հետ, որ

անցնենք Բոկկաչիօյին և նրա գրութեանքին: Գանտէն դեռ միջնադարեան մարդ է և գրող. բայց նրա հանճարը զուրս է ցայտում իր նեղ կեղևից և գուցէ Գանտէյի կամքին հակառակ նրան՝ հումանիստների նախորդ է հանդիսացնում: Նրա կեանքի և գրութեանքի մէջ երևում են արդէն այնպիսի նշաններ, որ յատուկ են բոլոր յետագայ հումանիստներին. միայն Գանտէի գրութեանքների մէջ նրանք — իբրև նոր երևույթի առաջին նմուշներ — դեռ աղօտ են ու թույլ... Այնուամենայնիւ մի ինչ որ հոգ բան կարելի չէ չտեսնել Գանտէյի անձնաւորութեան, թէ գործունէութեան և հայեացքների մէջ: Նա անկախ գրական գործիչ է և աշխարհական է: Միջին դարերի համար դա հագուածութեան երևույթ է: Միջին դարերում միայն ժողովրդական երգիչներն ու պատմիչներն էին աշխարհական. մնացեալները հոգևորականներ էին, մեծաւ մասամբ վանականներ: Գանտէն մեծ նշանակութիւն է տալիս իր «էս»-ին, իր անձով է զբաղուած, իր սէրն ու սիրոյ առարկան է ոգրում. նա չի թագցնում, որ իր անձնականը նրա համար մեծ նշանակութիւն ունի: Նա չի թագցնում իր հայեացքները, որով մենք առաջին անգամ ծանօթանում ենք միջնադարեան բանաստեղծի աշխարհայեցողութեան հետ: Ճիշտ է նա դեռ մեծ նշանակութիւն է տալիս Հռոմին, պապականութեանը, եկեղեցուն, կաթօլիկութեանը — բայց միևնույն ժամանակ չի քաշում քննադատել հոգևորականների արարքները և կամ նրանց պահանջները: Նա անկեղծ քրիստոնեայ է, բայց հակառակ միջնադարեան կաթօլիկի աշխարհայե-

ցողութեան՝ նա սիրում է այս աշխարհը և մարդկային կեանքը: Գալիք սերունդների մէջ լիշուելու ցանկութիւնը առաջին անգամը պարզապէս յայտնուած է նրա երկերի մէջ: Նրա ամբողջ ուսումը սքօլաստիքական էր. լատին գրականութեան հետ ծանօթ է նա, որպէս մի միջնադարեան ուսեալ կղեր: Կրկերոնը ու Վիրգիլիոսը ոգևորում են նրան իրանց արտաքին ձևով, ոճով, ճարտասանութեամբ, փլիսոփայական մտքերով. ներքին գեղեցկութիւնները, զասական գրուածքների ուրոյն յատկութիւնները — նա դեռ չի ըմբռնում: Նոյնպէս նրա հանճարին է հարկաւոր վերագրել այն, որ նա առաջինը գործածեց գրականութեան մէջ իտալական ազգային-ժողովրդական լեզուն և այսպիսով իտալական գրականութեան հիմնադիր հանդիսացաւ:

Դանտէն թէ ժամանակակիցների և թէ մանաւանդ յետագայ սերունդների մէջ մեծ յարգանք էր վայելում: Կարծես ժողովուրդը, կամ լաւ է ասել հասարակութիւնը, վաղուց սպասում էր Դանտէյի Vita Nuova'ն, Convivio, De Monarchia, Divina Comedia'ն *), որոնցով յաիշտակում էին ամէն ուրէք, ուր հասնում էին այդ ձեռագրների ընդօրինակումները: Ինչպէս երևում է ժողովրդի մէջ արդէն պահանջ կար նոր տեսակի գրուածքներ կարգալ, նոր խօսք լսել, նոր ուղիով ընթանալ: Դանտէն որոշ կենդանութիւն և շարժում առաջ բերեց իտալիայում: Նոյն գործին նպաստեցին նաև Դանտէի մի քանի ժամանակակիցները՝

*) «Նոր կեանք», «Խնջոյք», «Միապետութեան մասին» և «Աստուածային կատակերգութիւն»:

Ի. Լատինի, Ալբերտինօ Մուսսատօ, Վիչէնցի և այլք: Բայց իսկական հումանիստները սկսում են Պետրարկայից, Դանտէյի յաջորդից: Այն ամէնը, ինչ որ ծնունդ է առնում Դանտէյի մէջ՝ յանձին Պետրարկայի ասպարէզ է գալիս զարգացած, հաստատ քայլերով: Նա եղաւ նոր կեանքի առաջին հրապարակախօսը, ինչ մրտքով որ հասկանում ենք այդ խօսքը այժմ: Նա այն մտաւոր գործիչներիցն էր, որոնք անհրաժեշտ են հնի հետ կռուելու և նոր հոսանք առաջացնելու համար: Միջնադարեան աշխարհայեցողութեան անպէտքութիւնը, ասկէտիզմի անբնականութիւնը, միջնադարեան գիտնականների տղիտութիւնը — և ընդհակառակը՝ նոր կեանքով ապրելու անհրաժեշտութիւնը, դասական գրուածքների նշանակութիւնը, նոր աշխարհայեցողութեան առաւելութիւնները և այլն Պետրարկան ապացուցանում էր ամէն տեղ և ամէն կերպ: Նոր շփոթի զինուոր էր նա, մարտնչող, կռիւ մղող, կենդանութիւն մտցնող: Նրա վայելած փառքը, նրա ստացած նշանակութիւնը ոչ մի բանի հետ չի կարելի համեմատել. յետագայ դարերի գրողներից միայն Վօլտէրը այդպիսի նշանակութիւն ունեցաւ և միայն Գէօթէն այդպիսի փառք և պատիւ վաստակեց:

Պետրարկային անհրաժեշտ էին փառքը և պատիւը, թէ անձնական փառասիրութիւնը յագեցնելու թէ իր գործը, քարոզը տարածելու համար: Եւ այդ նրան յաջողուեց: Նա ոյժ տուեց իտալացի բազմաթիւ ինտելլիգենտ տարրերին, որոնք սկսում են այնուհետև նուիրուել «մարդկային գիտութիւնների» ուսումնասիրութեան, այդ բառերի տակ

Հասկանալով գեղարուեստական գրականութիւնը, փիլիսոփայութիւնը, քաղաքական գիտութիւնները, գեղարուեստը, բնական գիտութիւնները և այլն: Այն ժամանակ ոչ տպագրական խօսք կար, ոչ էլ լրագիր. Պետրարկան ստիպուած էր բոլորի հետ նամակազրուութիւն ունենալ. նամակազրուութիւնը՝ Պետրարկայի օրգանն էր, նրա սեպհական, զարմանալի բաղմազան բովանդակութիւն ունեցող, պարբերական մամուլը: Այն հարցին, թէ «դու ինչով ես պարապում» առաջինը Պետրարկան էր, որ իրաւունք ունեցաւ պատասխանելու «գրականութեամբ»:

Նրա բաղմաթիւ գրուածքներից այժմ նշանակութիւն ունին, գեղարուեստական տեսակէտից, գլխաւորապէս լատերային նուիրուած հիւանալի սօնէտները: Որքան գեղեցկութիւն ամէն մի նախադասութեան մէջ, որպիսի սէր զգացմունքների մէջ, որպիսի անկեղծ տրտմութիւն — տրամադրութեան մէջ: Այդ սօնէտներում Պետրարկան ներկայանում է մեզ որպէս նոր ժամանակի «—» արտայայտիչ: Իր ժամանակի և իր բարենորոգչական գործի համար մեծ նշանակութիւն են ունեցել նրա լատիներէն լեզուով արձակ և ոտանաւոր գրուածքները, նրա նամակները և պօլէմիքական իրկերը, որոնք այժմ միայն պատմական նշանակութիւն ունին:

Ե.

Ճիշտ է, որ Բոկակաչիօն այդ երրորդութեան կրտսեր անդամն էր: Նրա ծննդեան տարին հաստատուած է, որ 1313-ն է. բայց թէ ո՞ր է աշխարհ

եկել նա և ո՞վ էր նրա մայրը — տեղեակ կարելի չէ ասել: Հաւանական է, որ նա ապօրինի զաւակ էր, և ծնուել էր Փարիզում մի ֆրանսուհուց, որի հետ նրա հայրը երևի գաղտնի կապակցութիւն է ունեցել: Մօր անունը Բոկակաչիօն ոչ մի տեղ չի յիշատակուի. իսկ հօր մասին երբէք չի կարողանում սառնասիրտ կերպով խօսել: Նրա հայրը Ֆլորէնցիացի վաճառական էր, իր հաշիւները և գործերը լաւ ճանաչող մի ժլատ մարդ. փողից դուրս, ինչպէս երևում է, նրան ոչինչ չէր հետաքրքրում:

Այդպիսի փողասիրութիւնը անշուշտ կարող չէր դուր գալ անշահասէր և գաղափարական Բոկակաչիօյին, որ և բաւական խիստ լեզու է բանեցնում իր հօր և նրա նմանների մասին «Amorosa Visione»-ի ոտանաւորներից մէկում: Ուրիշ գրուածքներից էլ, նամակներից էլ մենք տեսնում ենք որ Բոկակաչիօն հօր հետ երբէք հաշտ չեն ապրել, և հայրենի օջախից հեռու ապրելը կարճես նրա համար պահանջ էր դարձել: Անբաւական էր նա իր ծնողից և նրա համար, որ հօր պատճառով ստիպուած է եղել իր ոսկի տարիները սպանել՝ սկզբից առեւտրական դպրոցում, յետոյ մի ինչ որ վաճառականի զրասենեակում և, վերջապէս, եկեղեցական իրաւագիտութեան չոր ու ցամաք օրէնքների ուսումնասիրութեան վերայ: Բոկակաչիօն եօթը տարեկանից սկսել է ոտանաւորներ գրել, նրա խելքը միտքը ըզբաղուած է եղել գրականութիւնով, Վիրգիլիոսներով, Վիկերոններով, բանաստեղծութիւններով — այն ինչ նրան ստիպում են փողի ետեւից ընկնել, անպէտք հաշիւների վերայ գլուխ մաշել, ապրանքներ տեղափոխել, փո

ղեր հաւաքել և այլն: Մի բան միայն այդ կեանքից անօգուտ չանցաւ — դա Բոկկաչիօյի ճանապարհորդութիւններն էին առևտրական գործերի համար, որի պատճառով նա այցելեց բազմաթիւ նոր տեղեր, տեսակ-տեսակ մարդկանց հետ շփուեցաւ, նոր բարքերի և սովորութիւնների հետ ծանօթացաւ: Ապագայում նա օգտուեց իր այդ փորձերից «Կեկամբորոնի» տիպերի համար: Երբ հայրը տեսաւ, որ որդին վաճառական դառնալու չէ, ուղարկեց նրան Նապօլի եկեղեցական իրաւագիտութիւն ուսումնասիրելու, որ գոնէ ապագայում լաւ պաշտօններ կարողանայ ձեռք բերել: Սակայն այս ասպարէզն էլ դուր չեկաւ հասարակական երիտասարդ Բոկկաչիօյին: Նապօլիում նա մնաց երկար ժամանակ (մօտաւորապէս 1330—1340 թ.), բայց հազիւ թէ իրաւագիտութիւնից մի բան սովորեց: Սակայն Նապօլիում, Իտալիայի այն ժամանակուայ փայլուն, հարուստ և ազդեցիկ քաղաքում, նա ի մօտոյ ծանօթացաւ թէ բարձր արքունական և թէ ստորին՝ ռամկական բոլոր խաւերի հետ: Նա ունէր այստեղ բազմաթիւ ծանօթներ և ընկերներ, որոնց շնորհիւ մօտք ունէր նաև թաղաւորական պալատում: Նապօլիի իշխանն էր այդ ժամանակ Ռոբէրտը, որ սիրում էր շրջապատել իրան նշանաւոր մարդկանցով և տաղանդաւոր գրողներով: Նա ինքն էլ անմաս չէր գրականութեան, թէպէտ և բաւական միջակ բանաստեղծ էր: Յայտնի է, որ Ռոբէրտ թաղաւորը մասնաւորապէս հովանաւորում էր Պետրարկային, վերջինս էլ պատասխանում էր նրան իրեն յատուկ շողոքորթութեամբ, որ, ի հարկէ,

պատիւ չի կարող բերել Պետրարկայի նման հսկայ-գրականի: Այդ յատկութիւնից զուրկ էր Բոկկաչիօն. նա շողոքորթել չգիտէր, բայց չգիտէր էլ պէտք եղած տեղը շանթեր արձակել ոլիմպիական բարձրութիւնից. նա հասարակ, բուրժուազական հակումներով, ծանրաշարժ, ուրախ, մի քիչ թույլ դէպի կանանց սեռը, բայց ազնիւ, խելացի և տաղանդաւոր մարդ էր: Նապօլիում նա յայտնի էր իբրեւ լաւ գրույց անող, կատակասէր, գեղեցիկ բանաստեղծութիւնների և վէպերի հեղինակ: Ապրում էր նա այնտեղ, իբրեւ ուսանող, հօր ուղարկած համեստ ամսականներով:

1338 թ. ապրիլի 12-ին Բոկկաչիօն եկեղեցում պատահում է մի կնոջ, որ առաջին անգամից անբացատրելի տպաւորութիւն է թողնում նրա վերայ: Մի քանի ժամանակ անցնելուց յետոյ՝ Բոկկաչիօն ծանօթանում է այդ կնոջ հետ, որի անունը Մարիամ էր, և խելագարի նման սիրահարում է նրա վերայ: Բոկկաչիօն իր սիրոյ առարկային *Քիսմէպպա* *) է անուանում, և նրան է նուիրում իր բոլոր այդ ժամանակուայ արձակ և չափաբերական գրուածքները: Մի քանի վէպերի հերոսուհիները նկարուած են Ֆիամետտայից: Յայտնի չէ սիրում էր արդեօք Ֆիամետտային էլ Բոկկաչիօյին, բայց որ նրանք երկար ժամանակ մտերիմ բարեկամներ էին — այդ ստույգ է: Բոկկաչիօն երկրպագում էր իր գեղեցկուհուն «ոսկեհեր, վարդ ու շուշանի գոյն թշերով, փայլուն աչերով» աստուածուհուն: Ֆիամետտայի այդ տեսնում էր և իր մտերմութիւնով աւելի ևս վառում էր՝ իր սիրահարի խոցոտուած սիրտը և նրա բա-

*) Հուրիկ — հուր (կրակ) խօսքերից:

նաստեղծական երևակայութիւնը: Ինչպէս որ Դանտէյին ոգևորում էր Բէատրիչէն, իսկ Պետրարկային—Լաուրան, այնպէս էլ Ֆիամէտտան եղաւ Բոկկաչիօյի ոգևորիչ—մուսան:

Բայց այդ շրջանի Բոկկաչիօյի գրական երկերը (Filicopo, Filostrato, Fiametta, Ameto, և այլք) առանձին գրական նշանակութիւն չունին. նրանք եւրոպական վէպերի առաջին փորձերն են միայն: Նրանք վարժեցրին «Դեկամերոն»-ի հեղինակի գրելը:

Հօր հրաւերը մի առ ժամանակ հեռացնում է Բոկկաչիօյին Նապօլիից, ուր նա կրկին վերադառնում է մի քանի տարի անցած: Սակայն 1348 թ. հօր մահուան բռնի առնելով նա շտապում է տուն և այսուհետև ընդմիշտ հաստատուում է իր հայրենիքում՝ Ֆլորէնցիայում: Նա իր հօրից ստանում է փոքրիկ, բայց իր և եղբոր համար բաւականաչափ ժառանգութիւն՝ մի տուն քաղաքում, փոքրիկ տնտեսութիւն Չերտալդօ մօտակայ գիւղում և երեւի մի քիչ էլ փող: Սրանով էլ նա ապրում է առանց նեղուելու. միայն կենաց վերջին տարիներում նա ստիպուած է լինում ուրիշների օգնութեան դիմելու, ինչպէս օրինակ Պետրարկայի, նրա փեսի, և իր այլ ծանօթների: Իր ծննդավայրը տեղափոխուելուց յետոյ Բոկկաչիօն սկսում է ուրիշ կեանք վարել: Նապօլիի մի քիչ թեթեւամիտ կենցաղավարութիւնը էլ չի երևում. ընդհակառակը նա լուրջ և ծանրաբարոյ քաղաքացի է դառնում: Նա վարում է զանազան պատուաւոր պաշտօններ, կատարում է շատ լուրջ և փափուկ քաղաքական յանձնարարութիւններ: Այսպէս նա, իբրև դեսպան, այցելում է պապին—թէ Ալբի-

նիօնում և թէ Հռովմում, Պետրարկային, Դանտէյի կուսակիւնութիւն ընդունած աղջկանը և այլոց:

1350 թ. Բոկկաչիօյի կեանքի մէջ մի նշանաւոր դէպք է պատահում: Այդ թուականին նա ծանօթանում է Պետրարկայի հետ և հիւրասիրում է նրան իր տանը: Պետրարկան այդ ժամանակ հռչակուած էր ամբողջ Իտալիայում. Ֆլորէնցիան հպարտանում էր, որ Իտալիայի առաջին մարդը—Պետրարկան—Ֆլորէնցիացի է: Իսկ Բոկկաչիօն դեռ Պետրարկային չտեսած՝ յափշտակուած պաշտում էր նրան, կարգացած լինելով նրա շնորհալի սօնէտները և զանազան լատիներէն գրուածքները: Իր այդ համակրութիւնը Բոկկաչիօն յայտնում է լատիներէն ոտանաւորով գրած ուղերձի մէջ, որով ընդ առաջ էր եկել Պետրարկային, երբ մեծ Ֆլորէնցիացին առաջին անգամը այց էր եկել իր ծննդավայրին:

Երկու գրող՝ մէկը հանրահռչակ, մեծամիտ, փառասէր, գիտուն և տաղանդաւոր. միւսը՝ համեստ, յայտնի միայն որոշ շրջաններին, բայց ոչ պակաս տաղանդաւոր—հանդիպում են միմեանց և մտերմանում են մինչև ի մահ: Բոկկաչիօյի և Պետրարկայի միջև սյդ ծանօթութիւնից յետոյ սկսւում է մշտական նշանաւոր նամակագրութիւն: Այդ նամակներից մենք տեսնում ենք, որ աստիճանի էր հասնում Բոկկաչիօյի հիացումը այդ մարդու առաջ: Բոկկաչիօն անուն և ածական չի գտնում Պետրարկային տալու. նա նրան մերթ ուսուցիչ է կոչում, մերթ տէր, մերթ հայր: Բոկկաչիօյի սէրը և երկրպագութիւնը անչափ է եղել. և եթէ Պետրարկան ունեցել է մի անկեղծ բարեկամ, ըն-

կեր, կամ աշակերտ—դա անշուշտ
 Բոկկաչիօն է եղել, որին ինքը Պետ-
 րարկան էլ, ինչպէս երևում է, սի-
 րում էր և յարգում: Բոկկաչիօյի
 խօսքը երևի նշանակութիւն ունէր
 այդ հպարտ, ոչ ոքին չհաւանող,
 հռչակաւոր հումանիստի համար:
 Թէպէտ և ինքը Բոկկաչիօն առանց
 Պետրարկային էլ պարագլուխ էր
 Հին-լատին գրականութիւնով, բայց
 Պետրարկան իր քննական դիտողու-
 թիւններով, խելացի խորհուրդներով,
 իր զարգացած ճաշակով—իսկական
 ուսուցիչ եղաւ Բոկկաչիօյի համար:
 Բոկկաչիօն՝ Պետրարկայի հետ մտեր-
 մանալուց յետոյ՝ աւելի ևս խորասուզ-
 ւում է Հին ձեռագիրների ուսումնա-
 սիրութեան մէջ և նոյն այդ սէրը
 դէպի լատին գրականութեան գեղե-
 ցիկ արտադրութիւնները տարածում
 է և իր շուրջը: Ի միջի այլոց Բոկ-
 կաչիօն մի մեծ ծառայութիւն է մա-
 տուցանում դասական գրականութեան
 ուսումնասիրութեան գործին: Մինչև
 այդ ժամանակ մի քանի ինտէլի-
 գէնտներ, ինչպէս Պետրարկան, ինքը
 Բոկկաչիօն և ուրիշները ուսումնասի-
 րում էին բացառապէս լատին հեղի-
 նակներին (Վիրգիլիոսին, Վիկերոնին,
 Օվիդիոսին, Տոկիդոսին և այլոց). իսկ
 յոյն հեղինակներին դիտէին միմիայն
 ի լրոյ, որովհետև յունարէն կարդալ
 չէին իմանում: Պետրարկան մի
 փորձ արաւ յունարէն սովորելու,
 բայց այդ նրան չյաջողուեց: Առա-
 ջինը այդ լեզուն սովորեց Բոկկա-
 չիօն: Այդ նպատակով նա համո-
 զեց իր հայրենակիցներին Փլօրէն-
 ցիայի համալսարանում յունարէն լե-
 ղուի ամբիոն աւելացնելու և, իբրև
 դասախօս, հրաւիրելու մի յոյն բանա-
 սէր մարդու՝ Դևոնդիանիոս Պիղատո-

սին: Այդ նրան յաջողուեց: Պիղատո-
 սը եկաւ Փլօրէնցիայ և որովհետև
 նրա ռոճիկը փոքր էր—Բոկկաչիօն
 տեղաւորեց նրան իր մօտ: Այդ յոյնին
 յանձնեց նա որոշ վարձատրութեամբ
 թարգմանել Հոմերոսը: 1367 թ. Բոկ-
 կաչիօյի շնորհիւ երևեցաւ Հոմերոսի
 առաջի թարգմանութիւնը, որը Բոկ-
 կաչիօն ուղարկեց նուէր Պետրարկա-
 յին: Բացի դրանից, նա մեծ ծառա-
 յութիւն մատուց և լատին գրակա-
 նութեան վերածնութեան իր ուսում-
 նասիրութիւններովը դիւցաբանու-
 թեան վերաբերեալ, իր Հին գրքերի
 խուզարկութիւններովը, իր Հին ձե-
 ռագրներ արտագրելովն և մի լաւ մա-
 տենադարան կազմելովը: Բոկկաչիօյի
 մէջ մենք տեսնում ենք առաջին ան-
 դամը իսկական՝ Գրք. և այդ կող-
 մից նա իրաւամբ կարող է արդի
 գրասէր ինտէլիգէնտների նախահայր
 համարուել: Նա իր նօտարական կր-
 տակի մէջ մատենադարանը թողնում
 է մի վանքի, այն պայմանով, որ
 ցանկացողները իրաւունք ունենան
 օգտուելու նրա թողած գրքերից: Ար-
 դեօք դա մեր հասարակական մատե-
 նադարանների առաջին նմուշը չէ:
 Վերջապէս Բոկկաչիօն եղաւ Դան-
 տէյի առաջին ուսումնասիրողը և
 բացատրողը: 1373 թ. ից մինչև 1375
 թ. նա կարդում էր դասախօսութիւն-
 ներ Դանտէի մասին, բայց հիւան-
 դութիւնը, ապա և մահը արգելք
 եղան նրան իր սիրած գործը շարու-
 նակելու: Մեզ հասած այդ դասախօ-
 սութիւններից երևում է թէ՛ ճիշտի-
 ճանի աշխատասէր, բազմակողմանի
 գրական պաշար ունեցող և լաւ դա-
 սախօս է եղել Բոկկաչիօն: Նրան է
 պատկանում նոյնպէս «Դանտէյի կեան-
 քը» — անունով առաջին, օրինաւոր

քննական կենսագրութիւնը: Ֆլորէն-
ցիայումն է գրել, նաև, իր երգիծա-
բանական երկը «Corbaccio», որի
առիթը տուել է Հեղինակի մի անյա-
շող սէրը:

Ռոկկաչիոյի կեանքի վերջին տասն
և չորս տարին ամենևին նման չէ
նրա առաջուայ կեանքին: Ուրախ և
զուարճախօս, մի քիչ անհոգ, մի քիչ
ծաղրող, կրօնական Համոզմունքների
կողմից ազատամիտ Ռոկկաչիօն 1361
թուից փոխում է իր կենցաղավարու-
թիւնը այն աստիճան, որ մինչև իսկ
անբաւականութիւն է յայտնում իր
անցկացրած թեթեամիտ կեանքից և
ղղջում է իր գրուածքներով շատե-
րին գայթաղեցնելուն Համար: Վեր-
ջինս վերաբերում է նրա «Դեկամէ-
րօն» գրուածքին, որ այդ ժամանակ-
ները բաւականին տարածուած մի
գիրք էր: Ռոկկաչիօյի այդ «գարձը»
տեղի է ունենում Զիանի անունով մի
աբեղայի յորդորով, որ կարողանում է
Հաւատացնել Ռոկկաչիօյին, թէ Սիէնի
վանքում վախճանուած Պիետրօ Պետ-
րոնի սրբակեաց վարդապետը մեռնե-
լուց առաջ իբր թէ խնդրել է Զիա-
նիին գնալ ասել Ռոկկաչիօյին, որ
եթէ նա չղաղարէ այդպիսի կեանք
վարելուց և այդպիսի բաներ գրելուց—
միւս աշխարհում չարաչար պիտի
տուժի, և որ ինքը Պետրոնին մեռ-
նելուց առաջ ի վերուստ արժանացել
է այդ աստուածային յայտնութեանը:
Այդ դէպքից յետոյ Ռոկկաչիօն աշխա-
տում է մէկուսանալ, սկսում է ըզբա-
ղուել կրօնական Հարցերով, գրում է
մի բարոյագիտական վէպիկ և վա-
րում է բոլորովին Համեստ կեանք:
Ռուռն երիտասարդութիւնը, կեանքի
տեսակ—տեսակ ձախորդութիւնները,
Զիանիի քարոզը,—այս բոլորը ժա-

մանակից առաջ ծերացրեց Ռոկկա-
չիօյին: Վերջապէս Պետրարկայի մահը
բոլորովին թուլացրեց արդէն Հիւանդ
Ռոկկաչիօյին, որ բաւական երկար
ծառայեց անկողնին և երկար տան-
ջուեց: Հիւանդութեան ժամանակ մեծ
մխիթարութիւն էր նրա Համար Հա-
տարակութեան ցոյց տուած ուշադրու-
թիւնը և բարեկամների Համակրու-
թիւնը, որը ոչ միայն բարոյապէս,
այլ նիւթականապէս էլ յայտնուեց:

1375 թ. դեկտեմբերի 21-ին Ռոկ-
կաչիօն վախճանուեց Զերտալօյում,
ուր և թաղուեց: Դժբաղդաբար մի
քանի տարի անցնելուց յետոյ այդ
գերեզմանատունը վերացուել է, և
Ռոկկաչիօյի գերեզմանը Հաւասարեց-
րել են Հողի Հետ. այդ պատճառով
յետագայում անբաղդ Հեղինակի ոս-
կորներն անգամ կարողացած չեն
գտնելու:

Հինգ Հարիւր տարի անցնելուց յետոյ
Զերտալօյում Համեստ գիւղաքաղա-
քի Սօլֆերինօ Հրապարակում երախ-
տապարտ Հայրենակիցները, իսկ նրանց
Հետ միասին և ամբողջ Եւրոպան,
կանգնեցրին Ռոկկաչիօյին մի գեղեցիկ
յուշ արձան:

2.

Ընդհանրապէս Ռոկկաչիօյի մասին
մեզ շատ քիչ տեղեկութիւններ են
Հասել. եղածներն էլ վերաբերում են
նրա կեանքի արտաքին կողմին, որ
և աշխատեցանք մենք այստեղ ամ-
փոփել: Նրա կեանքի շատ Հետա-
քրքրական մանրամասնութիւնները,
մանաւանդ նրա ներքին կեանքը—
անյայտ են մնում: Սակայն կենսա-
գրական տեղեկութիւնների պակասը
կարելի է լրացնել նրա գրուածքնե-

րովը և մասնաւորապէս հռչակաւոր «Գեկամբերոն»-ով:

Բոկկաչիօն ըստ երևոյթին միշտ բռնաբեղծ է եղել՝ թէ իր գիտնական աշխատութիւնների մէջ, թէ իր քաղաքական գործերում, թէ իր մասնաւոր յարաբերութիւններում (կանանց հետ, Պետրարկայի, ընկերների) և այլն: Նա ուրախ բնաւորութեան տէր, բայց ծանրաշարժ է մեզ թւում: Նա միշտ գերադասում է ծիծաղել քան բարկանալ՝ հեզնել քան հայհոյել: Երբ սիրոյ մէջ անյաջողութիւն է կրում — նա երգիծաբանութիւն է գրում. երբ Աշխալօյան *) նրան անպատու է — Բոկկաչիօն նրան սարսափելի կծու նամակ է գրում: Նա միշտ համեստ է եղել թէ իբրեւ գործիչ և թէ իբրեւ մարդ. նրա համեստութիւնը Պետրարկային գրած նամակների մէջ միամտութեան է հասնում: Նա ազատասէր, ազնիւ և շիտակ մարդ է եղել. ուստի երբ տեղեկանում է, որ Պետրարկան գնացել է Միլանի բռնապետի մօտ ապրելու, Բոկկաչիօն — չնայած որ Պետրարկան նրա աստուծն էր — գրում է ընկերոջ յանդիմանական նամակ: Մի ուրիշ դէպք՝ Աշխալօյան խնդրում է նրան իր գովաբանական կենսագրութիւնը գրել, խոստանալով այդ աշխատութեան համար Բոկկաչիօյին լաւ պաշտօն և վարձատրութիւն. Բոկկաչիօն մերժելով մերժում է, չկամենալով ծախել իր սիրած ազատութիւնը և համոզմունքները:

Բոկկաչիօն նոր մարդ էր. բայց դեռ պէտք եղածին չափ զարգացած չէր. դրանով պէտք է բացատրել այն,

*) Նապօլիի իշխանի ամենաազդեցիկ պալատականը, որ հարուստ և խելացի սնծնաւորութիւն էր:

որ նա չէր հաւատում բժիշկների զիտութեան և ընդհակառակը մեծ համարում ունէր քաղցեանների (աստրոլօգ), միջնադարեան այդ բնորոշ տղէտ գիտնականների մասին: Պակասում էր նրան և քննադատական հոտառութիւնը, բայց ոչ գեղարուեստական, այլ հնագիտական և գիտնական հարցերում: Նա անընդհատ գնում էր առաջ և ծաղրի առարկայ էր շինում անցեալը, միջնադարեանը ոչ այնքան խելքի թելագրութեամբ, դատողութեամբ, որքան բնագիտմով, զգացմունքով: Վերջինս նրա մէջ, իբրեւ բանաստեղծի մէջ, միշտ գերակշռող էր հանդիսանում: Ծիծաղելու և հեղնելու ընդունակութիւնը յատուկ էր այն ժամանակուայ բոլոր ֆլօրէնցիացիներին: Բոկկաչիօյի մէջ այդ ընդունակութիւնը յատուկ էր դառնում և բնածին, զրական տաղանդի օգնութեամբ՝ մարմնանում է նրա զուլի գործոցի, Դեկամերոնի մէջ: Նրան մենք բանաստեղծ ենք կոչում, ոչ թէ յաջող լատիներէն ոտանաւորների կամ զեղեցիկ, շատ անգամ մեծ զգացմունքով գրուած, սօնէտների համար, որոնք այժմ ոչ ոքին յայտնի չեն, այլ նրա արձակ գրուածքների համար, որոնց մէջ նա իսկական և մեծ բանաստեղծ է: Սակայն ինքը Բոկկաչիօն այդ չէր ըմբռնում և աւելի մեծ նշանակութիւն էր տալիս իր չափաքերական, քան արձակ գրուածքներին, ինչպէս որ Պետրարկան գերադասում էր իր լատիներէն երկերը՝ իտալական լեզուով գրածներին: Սակայն մենք չենք կարող Բոկկաչիօյի նման սխալուել և չտեսնել թէ՛ ինչո՞ւմ է կայանում նրա զրական գործունէութեան զրլխաւոր արժէքը: Մեզ համար այժմ պարզ է, որ Բոկկաչիօյի գլխաւոր

արժանաւորութիւնը նրանումն է, որ նա «...» Եւրոպայի մէջ ազգային ժողովրդական լեզուով գրեց առաջին վիպական գրուածքները: Այդպիսով ուրեմն նա առաջին վիպասանն է, ինչպէս Դանտէն և Պետրարկան առաջին բանաստեղծներն են: Թէպէտ և Բոկկասիոն դեռ Նապոլիում գրել է «Փիամէտտա» վէպը իտալերէն լեզուով և բաւական ժողովրդականութիւն է այդ վէպի շնորհիւ ստացել, բայց բէլլետրիստիկայի հայր նա համարւում է ոչ այնքան իր առաջի վէպի համար, որքան «Դեկամերոն» կոչուող վէպիկների ժողովածուի համար: Չպէտք է մոռանալ, որ հին դարերը չունէին վէպ (բէլլետրիստիկայ) — ինչպէս մենք ենք հասկանում այդ: Միջնադարեան հոգեւորականութիւնը նմանապէս հեռու էր վէպ ստեղծելու ընդունակութիւնից և ցանկութիւնից:

Նա գերադասում էր տալ ժողովրդին հոգեկան կերակուր և ոչ թէ լեռնային ընթերցանութիւն: Սակայն միջին դարերումն էլ գոյութիւն ունէր աշխարհական գրականութիւնը ի դէմս՝ ասպետական երգերի և զանազան հէքիաթների, առակների, անէկդոտների, ճանապարհորդական նկարագրութիւնների և այլ այս տեսակ պարզ գրուածքների: Այդ գրականութիւնը տարածւում էր մեծաւ մասամբ բերնէ-բերան, շատ անգամ առանց հեղինակի անունն անգամ չի շուելու: Պատահում էր նոյնպէս, որ այս կամ այն հէքիաթը գրւում էր, արտագրւում էր, թարգմանւում էր, փոփոխութիւնների էր ենթարկւում և տարածւում Անգլիայից սկսած մինչև Ռուսիա, Սկանդինավիայից մինչև Իտալիա. օրինակ Ռէյնէկէ աղուէսի՝

պատմութիւնը *), որը այլաբանօրէն դուրս էր բերում միջնադարեան կարգ ու սարքը, մասնաւորապէս հոգեւորականութիւնը: Տարածուած ընթերցանութեան նիւթ էին ներկայացնում նաև «Հռովմի գործօրը», «Տրոյեայի պատերազմը» և այլն: Առանձնապէս տարածուած էին՝ Հարաւային Ֆրանսիայում և Հիւսիսային Իտալիայում «Փաբլիօ» (Fabliaux) կոչուած վէպիկները, իսկ Գերմանիայում — «Չվէնք» (schwank) կոչուած ծիծաղաշարժ պատմութիւնները: Բէլլետրիստիկայի այդ երկու տեսակներն էլ միմեանց շատ նման են: Մասնագէտները գտնում են, նաև, որ «Չվէնքները» մեծ մասը ֆաբլիօների նմանողութիւն են: Այս պարզ և միշտ հումօրով գրուած, սրամիտ և հետաքրքրական պատմութիւնները ծնունդ են առնում յատկապէս երրորդ (միջին) դասակարգի շրջաններում այն է՝ քաղաքացիների և գիւղացիների մէջ: Մինչդեռ կղերը և ասպետը ունէին իրանց գրականութիւնը, քաղաքացիի և գիւղացիի դարերի ընթացքում զրկուած են եղել այդպիսի մտաւոր սնունդից: Բայց երբ XI-րդ դարից՝ նախ քաղաքացիք և ապա գիւղացիք սակաւ առ սակաւ սկսում են ազատ շունչ քաշել և փոքր ի շատէ ինքնագլուխ ապրել — նրանց մէջ ևս ծագում է մտաւոր սնունդի պահանջը, որի յագեցնողները եղան «Ժօնգլէրները» — այսինքն շրջիկ երգիչներն ու «ասողները»: Սրանք քաղաքէ-քաղաք, գիւղէ-գիւղ ման գալով պատմում էին փոքրիկ վէպիկներ, որոնց բովանդակութիւնը մեծաւ մասամբ վերցրած էր լինում արևելեան (օրինակ հնդկական) զրոյցնե-

*) Դա մեր Աղուէսագիրքն է:

րից, բայց յարմարեցրած միջնադարեան Եւրոպայի միջին դասակարգի հասկացողութեանը և պահանջներին: Փարլիոնների ամենաճոխ և զարգացած ժամանակը պէտք է հաշուել XIII-րդ դարը, իսկ շվեդները երևան եկան միայն հետեւեալ դարում:

Փարլիոնների, ինչպէս և շվեդների բուլանդակութիւնը, նիւթը վերին աստիճանի բազմազան է՝ արեւելք և արեւմուտք, իրականութիւն և հրաշք, ողբերգութիւն և ծիծաղաշարժ դէպք, սիրային արկածներ և լուրջ քարոզներ, կին և տղամարդ, գիւղացի և հոգեւորական—ամէն ինչ և ամէն ոք թողել է իր հետքը այս հետաքրքրական գրական յիշատակարանների մէջ: Վ. Կորշի ընդհանուր գրականութեան պատմութեան մէջ գետեղուած մի քանի Փարլիոններից կարելի է պարզ տեսնել, որ նրանց հեղինակները այնքան էլ անտարբեր զրոգներ չեն: Ընդհակառակը—նրանք աշխատում էին առաջ քաշել քաղաքացուն ու գիւղացուն և ծաղրի առարկայ շինել ասպետներին և հոգեւորականներին: Բայց ընդհանրապէս նրանք չեն դիպչում բարձրաստիճան մարդկանց, լինի նա աշխարհական թէ հոգեւորական: Նկատելի է և այն, որ ամէն անգամ, երբ քաղաքացու ու գիւղացու դրութիւնը Փարլիոնի ընթերցողի մէջ ծիծաղ է յարուցանում—այդ ծիծաղը միշտ բարի, պարզ, բնական հումոր է լինում, որովհետեւ այդ մարդիկը գրեթէ միշտ զոհ են գնում իրանց պարզամտութեանը ու բարեսրտութեանը, որոնցով օգտւում են խորամանկ և ճարպիկ կանայք իրանց ամուսինների գլխին խաղ խաղալու համար... Գիւղի քահանան այդ վէպիկների մէջ առաջի գործող

անձերից է: Ի՞նչ օյլին ասես չեն բերում հունարչի հեղինակները տգէտ քահանայի գլխին: Իրանք միջին դասակարգին պատկանելով և այդ դասակարգի համար էլ գրելով—հեղինակները ազնուականների ջլրու դուրս են բերում քաղաքացու հարստութիւնը, նրա առատաձեռնութիւնը, գիւղացու սրամիտ դատողութիւնները և այլն:

Չատ գեղեցիկ Փարլիոններ կան նաև ժոնդլէրների մասին, որոնք փայլում են իրանց սրախօսութիւններով, հանաքներով և համարձակութիւնով: Այսպէս Փարլիոններից մէկը պատմում է թէ՛ ինչպէ՞ս «սատանաների գլխաւորը մարդկային հողիներ որսալու գնալիս» թողնում է ժոնդլէրին դժոխքի պահապան, որ սա հսկէ նրա բնակիչներին, այսինքն հողիներին: Չատ չի անցնում, գալիս է Պետրոս առաքեալը և առաջարկում է ժոնդլէրին իր հետ ոսկրախաղ խաղալ: Ժոնդլէրը սաստիկ խաղամոլ է, բայց փող չունենալուն պատճառով տանուլ է տալիս Պետրոս առաքեալին մէկը միւսի ետեւից իր հսկողութեանը յանձնուած բոլոր հողիները, որոնց և հանում տանում է իր հետ արքայութիւն Պետրոս առաքեալը: Երբ սատանան գալիս է և տեսնում է որ դժոխքը բոլորովին դատարկուել է—սաստիկ զայրանում է և ընդմիշտ քշում է ժոնդլէրին դժոխքից. և դեռ երգւում է չընդունել այլ ևս ոչ մի ժոնդլէրի հողի: Վաճառուած ժոնդլէրին սիրով ընդունում է Պետրոս առաքեալը, իսկ բանաստեղծը հանաքով նկատում է՝ «թող ուրախանան բոլոր ժոնդլէրները, որովհետեւ այլ ևս հարկ չկայ նրանց վախենալ դժոխքի չարչարանքներից: Ժոնդլէրներից մէկը խաղի ժամանակ

տանուլ տուեց բոլոր հոգիները և այդ-
պիսով յաւիտեանս յաւիտենից ազա-
տեց իր արհեստակիցներին այդ սար-
սափներից» *):

Փարլիոնների մէջ կան բաւական
թեթեամիտ, մեր տեսակէտից չա-
փից դուրս «բաց» գրուածներ: Կան
և կրօնական-խրատական բնաւորու-
թիւն ունեցողներ:

Փարլիոնները ամէնուրեք մեծ ժո-
ղովրդականութիւն էին վայելում և
շատ սիրով կարդացւում: Նրանց մէջ
դուրս բերուած անձնաւորութիւննե-
րը, տիպերը, բնաւորութիւնները չե-
տազայում աւելի վարժ և տաղան-
դաւոր հեղինակների գրչի տակ քա-
նիցս յայտնւում են եւրոպական գրա-
կանութեան հորիզոնի վերայ: Նոր
դարերի եւրոպական հեղինակներից
շատերը իրանց գրուածքների համար
նիւթեր վերցրել են այդ Փարլիոնե-
րից, որոնք ինչպէս նկատել էինք մի
քիչ առաջ, իրանք էլ արեւելեան
գրոյցների փոխադրութիւններ և նմա-
նողութիւններ են եղել: Փարլիոններից
օգտուողների՝ Մուխոմի, Սերվանտէսի,
Չէքսպիրի, Ռոմարշէի և այլ հեղի-
նակների երկար շարքը սկսւում է
Գեկամերոնի հեղինակով:

Է.

Ռոկկաչիօն իր «Գեկամերոն» երկը
գրել է 1348—1353 թուականների
ընթացքում:

Յառաջաբանում նա ուղղակի ա-
սում է, որ գրում է այս գիրքը
կանանց համար՝ «ես մտադիր եմ,
ասում է նա, պատմել հարիւր նո-
վէլլա, այսինքն առաւելներ, պատ-

*) Վ. Կորշի մէջ բերած Փարլիոնի բովան-
դակութեան թարգմանութիւնն է:

մութիւններ, անէկզոտներ և այլն...
Եթէ կանայք կարդան այդ նովէլ-
լաները, նրանք անշուշտ բաւականու-
թիւն կը ստանան հետաքրքրաշարժ և
ծիծաղաշարժ պատմութիւններից և
միւսնոյն ժամանակ, օգտակար խոր-
հուրդներ կը լսեն թէ ո՞ր բանին պէտք
է հետեւել և ո՞ր բանից պէտք է
խոյս տալ»: Այսպիսով հեղինակը իր
գրուածքին լիովին իրաւունք նշանա-
կութիւն է տալիս: Մինչդեռ ամէն-
քին յայտնի է, որ Գեկամերոնը լոյս
տեսնելու օրից ի վեր, համարուել է
և համարւում է կանանց ընթերցա-
նութեան «սպասարկ» մի գիրք: Ինչո՞վ
բացատրել այդ հակասութիւնը: Ճշ-
մարտութիւնը միջին տեղն է բռնում:
Գեկամերոնի մէջ կան գլուխներ, որոնք
այնքան ազատ են գրուած, այնպիսի
սիրային յարաբերութիւններ են առաջ
բերուած, այնպիսի մանրամասնու-
թիւններ են նկարագրուած — որ խրա-
տելու փոխարէն կարող են ընթերցո-
ղի մէջ բոլորովին ուրիշ զգացմունք-
ներ առաջ բերել: Ահա ինչու թարգ-
մանելիս՝ այդ գլուխները կամ բոլո-
րովին բաց են թողնւում, կամ մեղ-
մացնում են նրանց գոյները: Հակա-
ռակ դէպքում Գեկամերոնը անյար-
մար է տալ երիտասարդ աղջիկների
և տղայոց ձեռքը, մանաւանդ որ ընդ-
հանրապէս էլ, առանց այդ բացառիկ
գլուխների էլ, Գեկամերոնում շատ
տեղ է նուիրուած սիրոյ տենչանքնե-
րին ու հեշտութիւններին: Արդարու-
թիւնը, սակայն, պահանջում է ասել
որ Ռոկկաչիօն մինչև իսկ իր ամէնա-
ազատ նովէլլայի մէջ — երբէք անբա-
րոյական գրող չէ: Նա երբէք չի աշ-
խատում — մի քանի այժմեան Փրան-
սիացի նատուրալիստ — վիպասանների
նման — ընթերցողի ուշադրութիւնը

գրաւել այնպիսի նկարագրութիւններով, որոնք կարող են ընթերցողի վատ, անասնական հակումները զըրգրել: ամենաշատը, ինչ որ նա անում է—դա այն է, որ նկարագրում է մի պատկեր, կամ պատմում է մի եղելութիւն—ինչպէս որ է և կամ տեղի է ունեցել: Վերջ ի վերջոյ—նա կամ ընթերցողի ծիծաղն է շարժում և կամ գութը՝ դէպի խաբուած կամ անբաղդ կիներ:

Ինչպէս որ XIX-րդ դարու ամենալաւ նովէլիստ Գիւլի-գը—Մօպսանսին, այնպէս էլ ձ. Բոկկաչիօն կարող չենք մենք պորնոգրաֆ անուանել, թող որ այդ անում են չափից դաւրս «մղղըսի» գրողները ու ընթերցողները:

Եթէ Գեկամերոնի մէջ կարելի է գտնել մի քանի «անյարմար» նովէլիւններ—նոյն Գեկամերոնի մէջ կան բազմաթիւ վերին աստիճանի բարոյական, խորիմաստ, խրատական, կըրթիչ, նուրբ ճաշակ զարգացնող նովէլիւններ, որոնց ընթերցումը մեծ բաւականութիւն է տալիս ամէն մէկին:

Յառաջաբանից յետոյ գրքի մէջ զետեղուած է «նախաբան» (պրոլոգ), որը մեզ պատմում է «Գեկամերոնի» ծագումը: Այստեղ Բոկկաչիօն 1348 թուականի ժանտախտի գեղարուեստական և վերին աստիճանի ընթացական նկարագրութիւնը տալուց յետոյ պատմում է իբր թէ տեղի ունեցած մի դէպք: Երբ ժանտախտը սարսափելի զոհեր էր տանում Ֆլորէնցիայում՝ եօթը օրիորդ և երեք երիտասարդ պատահում են միմեանց սուրբ Մարիամու եկեղեցում և վճռում են ժանտախտից ազատուելու համար մէկուսանալ շրջակայ ամառանոցներից:

մէկում: Խօսքից գործի անցնելով՝ նրանք գնում են մի գեղեցիկ ամառանոց, ուր մնում են տասն օր ու տասը գիշեր: Այստեղ փոքրիկ երիտասարդ շրջանը ապահով է զգում իրան ժանտախտի ճիրաններից և ուրախ ու անհոգ ժամանակ է անց կացնում գուարճանալով, երգելով, նուագելով, զբօսնելով, կարդալով, խնջոյքներ սարքելով և այլն: Նրանք ընտրում են իրանց միջից զանազան պաշտօնական անձեր և որպէս զի կարգ ու կանոն լինի իրանց մէջ՝ վճռում են ամէն օր ընտրել մի-մի «գլխաւոր», թագաւոր կամ թագուհի: Առաջինը ընտրւում է Պամպինէյեան, այդ մտքի ձեռներեցը, որ և առաջարկում է միմեանց զբաղեցնելու համար ամէն օր հերթով մի մի բան պատմել: Ամէնքը սիրով ընդունում են այդ առաջարկութիւնը և շրջանի տասն անդամներ ամէն օր մի մի նովէլլայ (նորա վէպ) են պատմում և այդպէս շարունակ տասն օր: Այսպիսով ուրեմն պատմում են հարիւր նովէլլայ, որոնք և կազմում են Գեկամերոնի բովանդակութիւնը: Նովէլլայ բառը ֆլորէնցիացիք գործածում էին նոյն մտքով, ինչ մտքով որ Ֆրանսիացիք գործածում են Փաբլիօ խօսքը: Գեկամերոն-երկու յունարէն խօսքերից է կազմուած՝ դեկա (տասը) հեմերայ (օրեր) և կարելի է թարգմանեալ «տասնօրեան» բառով:

Առաջին օրուայ նովէլլաները խօսում են զանազան նիւթերի և հարցերի մասին. նրանց մէջ մեծ դեր է խաղում սուր և տեղն ու տեղը արտասանուած խօսքը, նախադասութիւնը: Երկրորդ օրուայ նովէլլաներում պատմում է այն մարդկանց մասին, որոնք անսպասելի կերպով աղատուում են ճախրուլութիւն:

ներից և երջանկութեան են արժանանում: Երրորդ օրը պատմում են նովելլաներ, ուր խօսւում է թէ ինչպէս մարդիկ ճարպիկութեամբ իրանց ասածն են կատարում, կամ վերստին գտնում են ինչ որ կորցրել էին: Չորրորդ օրը պատմում են անբաղդ սիրոյ մասին: Հինգերորդ օրը պատմում են ինչպէս սիրահարները զանազան անբաղդութիւններ տեսնելուց յետոյ վերջ ի վերջոյ հասնում են իրանց նպատակին: Վեցերորդ օրուայ նովելլաները նուիրուած են զանազան ճարպիկ և օյինբաղ մարդկանց արարքներին: Եօթներորդ օրուայ նովելլաներում պատմում է, բաւականի իրական կերպով, ինչպէս կանայք խաբւում են իրանց ամուսիններին: Ութերորդ օրը պատմում են ամուսինների փոխադարձ արարքների մասին: Իններորդ օրը պատմում է ով ինչ որ ուզում է. այստեղ խօսւում է զանազան ծիծաղաշարժ դէպքերի, պատահական սիրալին արկածների մասին և այլն: Եւ վերջապէս տասներորդ օրը պատմում են աղնիւ և մեծահոգի մարդկանց և նրանց զործերի մասին: Վերջաբանում Բոկկաչիօն դառնում է ընթերցողներին, պաշտպանում է իրան դոնազան յարձակումներից և պատասխանում լինելիք քննադատական նրկատողութիւններին:

Մինչդեռ նովելլաների մեծամասնութիւնը գրած է ուրախ և զուարթ գրչով, այն աստիճանի որ ընթերցողը գրեթէ բոլոր ժամանակ թերթում է գրքի երեսները ժպիտը շրթունքներին — նախաբանը գրուած է բոլորովին ուրիշ լեզուով, ուրիշ ոճով և ուրիշ տրամադրութեան ներքոյ: Ինչպէս ասացինք մի քիչ առաջ, նախաբանում նա նկարագրում է Ֆլօրէն-

ցիայի ժանտախտը: Արդէն այս նկարագրութեան մէջ երևում է հեղինակի մեծ տաղանդը, ընտելան կեանքը ուսումնասիրելու, նրա ամէն տեսակ երևոյթները դիտելու և այդ բոլորը վարպետի վրձինով նկարելու բազմակողմանի ընդունակութիւնը:

Ժանտախտի այս տաղանդաւոր նրկարագրութիւնը կարգալիս, մարդուս վերայ սարսուռ է գալիս, սկսում եւ մտածել ոչ այնքան ժանտախտի հրնձած զոհերի մասին, որքան այն սոսկալի երևոյթին, երբ հայրը և մայրը թողնում են իրանց զաւակներին, քոյրը — եղբօրը. երբ սէր, համակրանք, մարդկային յարաբերութիւն — ամէն ինչ թուլանում — կորչում է եսականութեան անձնական ինքնապաշտպանութեան զգացմունքի առաջ: Եւ այս նկարագրութիւնը չբացատրէ է չափազանցութիւն համարենք, քանի որ մենք ունինք մի կողմից Թուկիտիդէսի նկարագրութիւնը 430 թ. Աթէնքի ժանտախտի և միւս կողմից անգլիական թերթերի նկարագրութիւնները Հնդկաստանի այժմեան ժանտախտի մասին: Զանազան ժամանակ, զանազան միջավայրերում, տարբեր ցեղեր և ազգեր, տարբեր կրօնի և կուլտուրայի ներկայացուցիչներ՝ յոյներ 430 թուականի, իտալացիք 1348 թուականի և հնդիկներ (ինդուսներ) 1900 թ., իբրեւ մարդիկ չեն զանազանում միմեանցից ընդհանուր սոսկալի աղէտի՝ ժանտախտի ժամանակ:

Ը.

Դեկամերոնը ամենայն դրամբ նոր գեղարուեստական գրականութեան, յատկապէս իրական բէլլետրիստի-

կայի, հայր է անուանում: Բոկկաչիօն առաջինը եղաւ որ իր Դեկամերոնի մէջ պատկերացրեց իրական կեանքը այնպէս՝ ինչպէս որ նա է: Այստեղ ընթերցողի առաջ անցնում են ֆլօրէնցիացիք իրանց ուրախ, շարժուն բնավորութեամբ և գործնական հայեացքներով. իտալացիք, ֆրանսիացիք և ուրիշ եւրոպական և, նոյն իսկ, արևելեան ազգերի ներկայացուցիչներ՝ ինչպէս արաբացիք, հրէաներ և այլք: Բոլոր դասակարգերը անխտիր դուրս են բերուած այստեղ իրանց նիստ ու կացով, համոզմունքներով, թոյլ և ուժեղ կողմերով, սովորութիւններով, իրէականերով և այլն:

Հարիւր նովելայի մէջ Բոկկաչիօն կարողացել է մաս հանել թագաւորներին, իշխաններին, եպիսկոպոսներին, արքայներին, քահանաներին, ասպետներին, գեղացիներին, արհեստաւորներին, գիտնականներին, գեղարուեստագէտներին, իշխանուհիներին, գեղջկուհիներին, միանձնուհիներին և այլն և այլն: Եթէ մէկը ուզենար միջին դարերի վերջին շրջանի հասարակութեան առտնին կենցաղավարութեան գեղեցիկ, ճշգրիտ և մանրամասն նկարագիրը տալու՝ նա անշուշտ կարող էր առանց տատանուելու օգտուել 'Դեկամերոնի նովելաներից' որպէս հարուստ աղբիւրից:

Չմոռանանք, որ այսպիսի ծառայութիւն է մատուցանում մի գեղարուեստական գրուածք, որի ամէն մի գլուխը վարպետ վրձինով նկարուած ամբողջ պատկեր է. իսկ պատկերներէից շատերը խոր, հոգեբանական ուսումնասիրութիւն է ներկայացնում: Օրինակի համար բաւական է յիշել՝ «Սիրոյ զոհերը», «Անգութ ամուսինը», «Բագէ», «Սէրը — լաւագոյն

դաստիարակն է» և այլ խորիմաստ նովելաները: Սրանց և այլ այսպիսի նովելաների մէջ հեղինակը ներկայանում է զիտող—հոգեբան և ցոյց է տալիս իր հոգու ամենավսեմ կողմերը:

Բոկկաչիօյին անծանօթ չէին, ինչպէս կարծում են շատերը, իդէալական սէրը, նրա բարձրացնող և բարոյականացնող ոյժը, նրա մաքուր և ազնիւ լարերը. ոչ: Բայց եթէ նա աւելի յաճախ կանգ էր առնում մարմնական, շատ անգամ անբարոյական սիրոյ վերայ, այդ նրանից էր, որ Բոկկաչիօն կամենում էր հաւատարիմ մնալ իրականութեանը. չէ որ մեր շուրջը աւելի շուտ տեսնում ենք սեռական սիրոյ զեղխութիւններ, քան իդէալական սիրոյ հրապոյրներ:

Իրականութիւն, հոգեբանութիւն և հումօր՝ ահա Դեկամերոնի գլխաւոր յատկանիշները: Թէ գեղարուեստական այդ առանձնայատկութիւնները և թէ նովելաների բովանդակութիւնը—շատ է մօտեցնում է Դեկամերոնը, ինչպէս վերեն էլ ասացինք, Փաբլիօներին: Կարելի է առանց սխալուելու ասել, որ Բոկկաչիօյի նովելաները մի մի Փաբլիօներ են, բայց անհամեմատ աւելի մեծ արուեստով և տաղանդով գրուած, քան ուրիշները: Փաբլիօների ձևն էր ընտրել Բոկկաչիօն և այն պատճառով, որ դա ընթերցող հասարակութեան մէջ աւելի ընդունուած ձև էր այդ ժամանակ. և այն պատճառով, որ Փաբլիօն ինքն ըստ ինքեան օպոզիցիայ էր ներկայացնում միջին դարերի: Իսկ Բոկկաչիօյի միտումական դիտաւորութիւնն էլ հէնց այն էր, որ ծաղրի առարկայ շինէ միջնադարեան հասարակութեան անձոնի, փտած,

անպիտան կողմերը, եւ ցոյց տայ միջնադարեան աշխարհայեցողութեան անպէտքութիւնը:

Ուրեմն Բոկկաչիօն իր Դեկամերոնի մէջ իսկական հումանիստ, վերածընութեան շրջանի մարտնչող ինտելլիգէնտ է ներկայանում մեզ:

Տեսնենք ուրեմն ինչպէս է վերաբերում նա դէպի միջնադարեան հասարակութեան զանազան դասակարգերը և նրանց համոզմունքներն ու գործերը: Ծանօթանանք Բոկկաչիօյի դուրս բերած բացասական — ապա, եթէ կան — և դրական տիպերի հետ. տեսնենք, նա ի՞նչ է ծաղրում, հարուածում և ի՞նչ քարոզում:

Մինչդեռ ինքը Բոկկաչիօն ամենայնիւ աշխարհական էր և թէ իր աշխարհայեցողութեամբ, թէ իր կենցաղավարութեամբ պատկանում էր նոր ժամանակին — այն ինչ՝ հասարակութիւնը, որի մէջ նա ապրում էր, ժողովուրդը, որին նա պատկանում էր — դեռ չէր ազատուել միջնադարեան խաւարից: Այդ խաւարը իշխում էր թէ մտաւոր, թէ բարոյական և թէ տնտեսական կեանքի մէջ:

Միջնադարեան կղերը այդ խաւարի պահապան հրեշտակն էր — կարծես՝ կոչուած պահպանելու և պաշտպանելու այդ խաւարը:

Ուստի հասկանալի է, որ նոր մարդու սլաքները — ինչպիսին էր Բոկկաչիօն — պէտք է ուղղուած լինէր նախ և առաջ կաթօլիկ կղերին: Միջնադարեան կղերականներից մէկը բացարձակապէս ասում է՝ «կինը — չարիքի պատճառն է, սխալմունքի արմատը, մեղքի անօթ է և այլն»: Կաթօլիկ հայրերից մի ուրիշը — գրում է՝ «սէրը ինքն ըստ ինքեան զգուելի և պախարակելի մի բան է.

նա արգիլք է հանդիսանում դէպի Աստուած ունեցած մեր սիրոյն, որը միակ օրինական սէրն է. ամուսնութիւնը չի օրինականացնում կնոջ և տղամարդու միջև եղած սէրը, այլ միմիայն արգարացնում է այն»: Սրանք ընդհանրացած կարծիքներ էին միջին դարում: Եթէ ամուսնական սիրոյ մասին այսպէս էին դրում և խօսում, ի՞նչ կարող էին ասել «պատիւ» սիրոյ մասին...

Սակայն աշխարհիս երեսին շատ սակաւ անգամ մարդուս արածը ասածին է յարմարում: Այդպէս էլ միջնադարեան կղերականները: Նրանք շատ լաւ էին քարոզում սիրոյ մեղաւկանութեան մասին, և միևնույն ժամանակ իրանց անսանձ հակումներին յագուրդ տալու համար չէին քաշում օգտուելու կանանց միամտութիւնից, ամուսինների լիմարութիւնից, հասարակութեան տգիտութիւնից և այլն: Բոկկաչիօն այդ բոլորի մասին, ինչպէս ներում է, շատ լաւ էր տեղեկացած, որովհետև կեղծաւոր և խաբեբայ կղերականների մի ահագին կոլլէկցիայ է տալիս մեզ Դեկամերոնի մէջ: Ահա ձեզ առաջին օրուան չորրորդ նորավէպը, ուր պատմում է մի աբեղայի մասին, որ բռնում է վանահօրը նոյն յանցանքի մէջ, որի համար մեղադրում էին իրան: Յանցանքը հասկանալի է թէ ի՞նչ տեսակի է: Երրորդ օրուայ առաջին նորավէպը նուիրուած է միանձնուհիներին, որոնք «միանձնացած» բաւական լաւ ժամանակ են անցկացնում մի երիտասարդ պարտիզպանի հետ: Մի խայտառակ դէպք պատմում է Բոկկաչիօն ութերորդ օրուայ չորրորդ նորավէպի մէջ: Չբաւականանալով հոգևորականներին այսքան

և այսպէս խայտառակելուց—Յոկկա-
չիօն նրանց ուրիշ վատթար կողմերի
վերայ էլ է մատնանիշ անում և այն
եզրակացութեանն է գալիս, որ հո-
գևորականները իրանց իդէալներն՝ ս.
Դոմինիկոսի ու ս. Փրանցիսկի քա-
րոզները և օրինակները վաղուց է
մոռացել են: Գոնէ, ասում է Յոկկա-
չիօն, եթէ դուք ընդդիմանում էք
բնական կենցաղավարութեան, հե-
տևեցէք և նմանուեցէք այն սուրբ
հարց, որոնք գիտէին համեստ և մա-
քուր կեանք վարել և ոչ թէ ձեզ
պէս զարդարուել ու պաճուճուել ու
զաղտնի կերպով սիրուհիների հետ
ժամադիր լինել:

Սէրը, ասում է Յոկկաչիօն, առողջ
և բնական զգացմունք է և միջնա-
դարեան կեղծաւորութիւնն է, որ շի-
նել է նրանից մեղսական կամ ամօ-
թալի մի բան: Սէրը Յոկկաչիօյի հա-
մար ամէն բանից բարձր է և ուժեղ.
նա իշխող է և ուղղութիւն տուող:
Նա կարող է մարդուս ստորացնել,
անասուն դարձնել և ընդհակառակը
բարձրացնել, մաքրել: Եւ ահա պատ-
մում է նա մի գեղեցիկ, կարելի է
ասել, ֆանտաստիքական նորավէպ,
ինչպէս մի կիպրոսացի երիտասարդ
հարուստ, բայց ապուշ—Չիմօնէ—
տեսնում է մի գեղեցկուհի և այնպէս
է սիրահարւում, որ լիովին անձնատուր
է լինում իր սիրոյն և սիրոյ առար-
կային: Սակաւ առ սակաւ այդ երի-
տասարդը սիրահարութեան ազդեցու-
թեան ներքոյ սկսում է բարձրանալ
իր կէս-անատնական, ապուշային գրու-
թիւնից և վերջ ի վերջոյ օրինաւոր
խելացի և առաքելի երիտասարդ է
դառնում: Ահա, ասում է Յոկկաչիօն,
որքան մեծ է սիրոյ ոյժը և որքան
վսեմ նրա ազդեցութիւնը:

Դեկամերոնի քննադատներից մէկը՝
Ուդէնօ Նիչիէլլի-ասում է՝ «Յոկկա-
չիօյի բոլոր անմահ նորավէպերի մէջ,
որոնց հետ կարող չեն համեմատուել ոչ
մի վէպիկ, ոչ արդի և ոչ հին գրողների,
«Կիմօն (Չիմօնէ) կիպրոսացի նորա-
վէպը—ամենայաջողն է»: Վերին աս-
տիճանի սրտաշարժ նորավէպ է նաև
Ճիրօլամօյի և Սալվէստրայի սիրոյ
պատմութիւնը, և յիշեցնում է այն
նովելլաները, որոնք ներշնչեցին ձէք-
սպիլին նրա չքնաղ «Ռոմէօ և Ջու-
լիետ» ողբերգութիւնը:

Սիրոյ համար մարդ ամէն ինչ պատ-
րաստ է անելու. նա պատրաստ է Ճիրօ-
լամօյի նման մեռնելու իր սիրոյ ա-
ռարկայի համար. նա պատրաստ է
Ֆէդէրիգօյի նման ամէն ինչ, իր ա-
մենասիրելի ընկերոջն անգամ զոհելու
սիրած կնոջ համար: Կարգացէք ու
տեսէք ինչպիսի գեղեցիկ, պարզ և
իրական պատմութիւն է հինգերորդ
օրուան իններորդ նորավէպը, ուր
պատմում է թէ ինչպէս Ֆէդէրիգօն
իր սիրած կնոջ ուշադրութիւնը դրա-
ւելու համար ամէն ինչ ծախսում է,
աղքատանում և այնուամենայնիւ չի
կարողանում սիրած կնոջ գութը շար-
ժել և սիրեցնել իրան: Ճովաննան
ամուսնանում է ուրիշի հետ, յետոյ
այրիանում և մի օր անտառում պըտը-
տելիս վճռում է Ֆէդէրիգօյին հիւր
գնալ: Վերջինս շփոթուած անսպա-
սելի այցելութիւնից չգիտէ ինչով
հիւրասիրէ Ճովաննային, որովհետև
բացի բազէից-որին Ֆէդէրիգօն ըն-
կերոջ պէս սիրում էր—տանը ոչինչ
չունի. խեղճը սնանկացել է: Առանց
դէս ու դէն ման գալու ու երկար
մտածելու Ֆէդէրիգօն մորթում է իր
սիրեցեալ բազէին ու իր սիրած կնոջ
համար խորոված պատրաստում: Երբ

Ճովաննան պատահմամբ իմանում է Ֆէդէրիգօյի այդ զոհաբերութեան մասին—այն ժամանակ հասկանում է թէ ո՞րքան նա իրան սիրելիս է եղել և սիրում այժմ իսկ. այդպիսի սէրը պէտք է որ գնահատուի և նա վրձնում է Ֆէդէրիգօյի կինը դառնալ: «Ես գերադասում եմ, ասում է նա, մարդը առանց հարստութեան, քան հարստութիւնը առանց մարդու»:

Դէպի հոգևորական դասը, մանաւանդ վանականները, Բոկկաչիօն միշտ բացասական է վերաբերում. նրանց ծաղրելը, ծիծաղելի դրութեան մէջ նկարագրելը, հեզնելը — հասարակ երևոյթ է Դեկամերոնի մէջ: Մի քանի տեղ—ինչպէս օրինակ «Թիւրիմացութիւն» նորավէպի մէջ (երրորդ օրուայ, VII-րդ նորավէպը)—Բոկկաչիօն յանկարծ կրօնական քարոզիչ է դառնում և մինչ այն աստիճանի տաքացած է խօսում վանականների պակասութիւնների մասին, որ կարծես խօսողը ուրախակեաց ֆլօրէնցիացին չէ, այլ մռայլոտ Սափօնարոլլայի աշակերտը և հետևողը:

Աւելի մեղմ է Բոկկաչիօն դէպի միջնադարեան միւս տիրապետող դասակարգը՝ ասպետութիւնը: Նա գնահատում է ասպետների քաջութիւնն ու վեհանձնութիւնը, առատաձեռնութիւնն ու քաղաքավարութիւնը—բայց ծաղրում է նրանց մեծամտութիւնը և բողոքում նրանց խստասրտութեան դէմ: Որքան խրատական է՝ իրանց ծագումով և ազգատոհմով պարծեցողների համար վեցերորդ օրուայ, VI-րդ նորավէպը, նոյնպիսի նշանակութիւն ունի և չորրորդ օրուայ առաջին նորավէպը, որի հերոսուհին սիրելիս է լինում մի ազնիւ երիտասարդի, ոչ-ասպետի: Աղջիկը հօր

կշտամբանքներին, թէ ինչու նա, ազնուականի դուստր, այդպիսի մի ընտրութիւն է արել—քաջաբար պատասխանում է՝ մօտաւորապէս այս խօսքերով՝ «Իմ ընտրածը—ազնիւ մարդ է, որովհետև նրա վարք ու բարքը, կենցաղավարութիւնը և գործերը ազնիւ են. ես չգիտեմ ինչու նա չի կոչւում «ազնուական», քանի որ իրաւունք ունի կրելու այդ անունը աւելի նա, քան թէ նրանք՝ որոնք ազնիւներից են սիրում, բայց իրանց գործերով հեռու են ազնիւ լինելուց»:

Բոկկաչիօն ուրեմն ընդունում էր, ասպետութիւնը լոկ իբրև աւելի զարգացած, կրթուած, ազնուաբարոյ և գործով իր բարոյական ոյժը ցոյց տուող մարդիկ. միևնեռը ասպետներ չեն և իրաւունք չունին պարծենալ իրանց տոհմի հնութիւնով, պապերի քաջութիւններով և այլն: Ասպետութիւնը իր անելիքն արել էր և Բոկկաչիօն իրաւունք ունէր իր ուշքն ու միտքը դարձնելու հաղիւ ասպալէզ դուրս եկած, բայց արդէն շատ բան խոստացող նոր դասակարգերի վերայ:

Թ.

Ժողովուրդը, նոր-նոր կազմակերպուող բուրժուազիան, դեռ բոլորովին մատաղ ինտէլլիգէնցիան—ահա այն դասակարգերը, որոնց պատկանում էր ապագան և որոնք Բոկկաչիօյի ժամանակ արդէն բաւականի մեծ ոյժ էին ձեռք բերել:

Ժողովուրդը տղէտ էր և նիւթականասէս ճնշուած, այնուամենայնիւ արդէն սկսել էր իր գլուխը բարձրացնել և նոյն իսկ՝ կղերականութեան ու ֆէօդալականութեան լուծը թօթափելու փորձեր անել: Բուրժուա-

զիւան սկիզբն առաւ քաղաքներում, համքարների (ցեխերի) մէջ, որոնք միջին դարերի երկրորդ կիսաշրջանում մեծ դեր էին խաղում: Նրանք քաջ առ քաջ ձեռք բերին քաղաքներում գուգընթացաբար՝ թէ իշխանութիւն և թէ հարստութիւն: Խոշոր արհեստաւորները, վաճառականները, իսկ մի քիչ յետոյ գործարանատէրերը և բանկիրները կապուած էին միմիանց հետ ընդհանուր շահերով: Նրանք իրանց տնտեսական ազատութիւնը, զանազան մենաշնորհները և այլ առաւելութիւնները թագաւորների ու իշխանների կամայականութիւնից պաշտպանելով — անսկատելի կերպով կապուեցան իրար հետ և ուժեղ դասակարգ կազմեցին արդէն Բոկկաչիոյի ժամանակները: Հարուստ վաճառականների, կապիտալիստների նշանակութիւնը, դերը և ոյժն այնքան մեծ էր, որ հիւսիսային Իտալիայի շատ քաղաքների կառավարութեան ղեկը XIV-րդ, XV-րդ և XVI-րդ դարերում անցել էր հարուստ վաճառականների ձեռքը: Հարուստ բանկիր-Մէդիչիները, որոնք իշխում էին Փլօրէնցիայում և ազդեցութիւն ունէին ամբողջ Իտալիայի վերայ ու նրանից դուրս էլ — բացառութիւն չէին կազմում:

Բոկկաչիոյի ժամանակ այդ դասակարգը դեռ նոր էր կազմակերպւում: Ասպետները բարձրից էին նայում արհեստաւորների ու վաճառականների վերայ, շատ անգամ ծաղրում և ի հարկէ իրանցից ստոր էին համարում մի որ և է հացթուխի կամ գինեւաճառի: Բոկկաչիոյի համակրութիւնը ընդհակառակը վերջիններիս կողմն է: Մի քանի նորավէպերի մէջ նա ցոյց է տալիս արհեստաւորների ու վաճա-

ռականների խելացիութիւնը և հեռատեսութիւնը. միևնույն ժամանակ և խոհեմութիւնը՝ յատկութիւններ, որոնք չէին կարող ասպետների ուշադրութիւնը չգրաւել: Եթէ սրա վերայ աւելացնենք նրանց աշխատասիրութիւնը և հարստութիւնը, այն ժամանակ հասկանալի կը լինի, որ ասպետները շատ անգամ ստիպուած էին լինում յաւամալից ղլմել նրանց աջակցութեանը և հակառակ իրանց համոզմունքների և ցանկութեան՝ հաւասարանալ նրանց: Նոյն պատճառով բուրժուաների հետ ստիպուած են հաշտ ապրելու և կղերականները, որոնք ընդհանրապէս հասարակ ժողովրդի, — արհեստաւորի կամ վաճառականի վերաբերմամբ երբէք առանձին սէր ցոյց տուած չեն:

Հասարակ ժողովուրդն էլ իր կողմից աշխատում էր պատասխանել ասպետներին ու հոգեւորականներին նոյն ձևով՝ տեղն եկած տեղը սուր խօսքերով, կծու պատասխաններով և հանաքներով լաւ հարուածում էր նրանց: Բայց իր տգիտութեան պատճառով, իր պարզամտութեան շնորհիւ նա մեծ մասամբ զոհ էր գնում ճարպիկ ասպետի կամ խորամանկ վարդապետների արարքներին: Քանի-քանի անգամ պատմում է Բոկկաչիօն պարզամիտ գիւղացու չարաճճի կնոջ մասին, որը դաւաճանում է իր ամուսնուն՝ խոտտովանահօր, հրաշագործ վարդապետի, իշխան-ասպետի և այլոց համար: (Տես 8-րդ օրուայ II-րդ նորավէպը, 9-րդ օրուայ X-րդ նորավէպը և այլք): Մի քանի նորավէպներ Բոկկաչիօն նուիրում է ազատ պրոֆէսիաների տէր մարդկանց: Այստեղ հեղինակը չարաչար ծաղրում է միջնադարեան բժիշկներին, դատա-

ւորներին, զիտնականներին և ալոց ըստ կարգին: Հատ ծիծաղելի նորավէպ է Ց-րդ օրուայ V-րդ նորավէպը, ուր պատմվում է բաց բերան և լիմար դատաւորի մասին—երկու ճարպիկ գողեր հէնց դատաստանում հանում են նրա վերայից վարդիքը և լիմարս չի զգում այդ... Տգիտութեան ներկայացուցիչն է «բժշկապիտ Սիմօնէ դա-Վիլլա» որի գլխին լինջ չեն բերում երկու Ֆլօրէնցիացի օլինբաղներ՝ Բրունօ և Բուֆալմակկօ:

Իբրև հակապատկեր միջնադարեան սքոլաստիկ «զիտնականներին» — Բոկկաչիօն տալիս է «նոր ժամանակի» ինտելլիգէնտի պատկերը յանձին երիտասարդ Ռինիէրիի: Վերջինս Դեկամերոնի դրական տիպերից մէկն է. նա ներկայացուցիչ է այն դեռ փոքրիկ, բայց օրէցօր զարգացող շրջանի, որին պատկանում էր և ինքը հեղինակը: Բնական խելքով օժտուած, Փարիզում սովորած, հարցասէր և աշխատասէր—նա իր բնաւորութիւնով, հայացքներով և ուղղութիւնով իսկական հումանիստ էր: Մեծամիտ, իր արժէքը ճանաչող Ռինիէրին լիշեցնում է Պետրարկային, իսկ խաբեբայ կնոջ ուղղուած նրա սպառնալիքները — լիշեցնում են Բոկկաչիօյին, որը, ինչպէս յայտնի է, մի կնոջից վրէժը հանելու նպատակով գրել է խիստ կծու շարադրութիւն կանանց դէմ: (Ազուա կամ սիրոյ լաբիրինթոս):

Բոկկաչիօյի համակրութիւնն են վայելում նոյնպէս բոլոր թույլ և հարստահարուած մարդիկ, որոնց հալածում է բազմա և տանջում են ոյժ ունեցողները: Այդպիսի բովանդակութիւն ունեցող նովելլաները շատ անգամ չափազանցած են, պատմութիւններն էլ թէպէտ հետաքրքրա-

կան են, բայց յաճախ անբնական: Սակայն այդ նորավէպերը ամէնից աւելի լիշեցնում են մեզ արդի վէպերը և միևնոյն ժամանակը ցոյց են տալիս հեղինակի փափուկ սիրտը և մարդասիրութիւնը. այդ կողմից էլ Բոկկաչիօն իր ժամանակից—խոտափրտ միջին դարերից—շատ առաջ էր դնացել: Քրիստոսի աւետած մարդասիրութիւնը միջին դարերում բոլորովին չքացել էր ձևական բարեպաշտութեան կեղեի տակ. և եթէ այժմ մարդասիրութիւնը ընդհանրացած գաղափար է դառել—դրա սկիզբը հարկաւոր է որոնել վերածնութեան շրջանում, հումանիստների գրուածքների և գործունէութեան մէջ *):

Ժ.

Ճ. Բոկկաչիօյի կեանքի նկարագրութիւնից, գրուածքների կարճառօտ տեսութիւնից ու նրա դրական «դլուի գործոց»-ի բովանդակութիւնից—մեր ընթերցողը առանց կողմնակի ցուցմունքների կարող է եզրակացնել, որ «Դեկամերոնի» հեղինակը մեծ և անջնջելի հետք է թողել պատմութեան և գրականութեան մէջ:

Բոկկաչիօյի պատմական նշանակութիւնը կայանում է նրանում, որ նա Դանտէի ու Պետրարկայի հետ միասին սկսում է նոր պատմական շրջան, որ կուչում է վերածնութիւն, որ նա Պետրարկայի նման առաջիններից մէկն եղաւ լատին լեզուն և գրականութիւնը ուսումնասիրողներից. իսկ յոյն լեզուն և գրականու-

*) Հարկւր նորավէպերից մենք հազիւ լիշեցինք տասը հատը, ուստի հարցասէր ընթերցողին մնում է ուղղակի ամբողջութիւն կարդալ «Դեկամերոնը»:

թիւնը ուսումնասիրողներին առաջինն եղաւ: Չբաւականանալով դրանով նա աշխատում էր տարածել Հասարակութեան մէջ կլասիք զրականութեան ուսումնասիրութեան անհրաժեշտութեան գաղափարը: Նա սիրում էր կլասիք զրականութիւնը, ըմբռնում էր նրա արտաքին և ներքին գեղեցիկ կողմերը: Նա սիրում էր և հին կլասիք ազգերի կեանքն ու աշխարհայեցողութիւնը և նրանց վերայ է հիմնում իր աշխարհայեցողութիւնը, որ բոլորովին հակապատկեր էր ներկայացնում միջնադարեան ասկետական իդէալին: Դանտէի և մանաւանդ Պետրարկայի ու Բոկակաչիօյի շնորհիւն է, որ սակաւ առ սակաւ Հաստատւում է ամէն բանի վերաբերմամբ նոր Հայեացք ու գաղափար, նոր աշխարհայեցողութիւն: Բոկակաչիօն իր կեանքի օրինակով և գրուածքներով — մանաւանդ Դեկամերոնով — բողոքում է միջնադարեան Հայեացքների դէմ՝ սիրոյ, Հասարակակեցութեան, նիւթական միջոցների, մտաւոր աշխատանքի, մարդկային ընդունակութիւնների ու հակումների գործադրութեան մասին տիւրապետող յետամնաց գաղափարների դէմ: Մանաւանդ յարձակում էր նա կղերականների յետադիմութեան ու կեղծաւորութեան վրա և բողոքում էր հոգևորականների, «աշխարհական» գործերի մէջ խառնուելներուն դէմ: Ծագւում էր նա և հոգևորականների ոտնդած միջնադարեան կեղծ — գիտութիւնը «սքոլաստիկան», որը փլիւսոփայութեան վերայ նայում էր իբրև «եկեղեցու սպասուհու վերայ» և որը գիտութիւնը առաջ մղելու փոխարէն սպանել էր այն բոլորովին: Բողոքում էր Բոկակաչիօն և միջնա-

դարեան նիստ ու կացի, դասակարգային յարաբերութիւնների, կնոջ դրութեան, բարբարոսութեան դէմ և այլն:

Եւ այդ բոլորի փոխարէն քարոզում էր մարդկային բոլոր բնական պաշանջների և ընդունակութիւնների ազատ գործադրութիւն և զարգացում, մեծ նշանակութիւն էր տալիս ոչ թէ մարդու ծագումին, արտաքին բարեսլաշտութեան, խօսքերին — այլ բանականութեանը, գիտութեանը և գործերին: Նոր կեանքի զաւակ էր նա և աշխարհ էր եկած այն միջոցին երբ մէկ աշխարհայեցողութիւն արդէն բոլորովին մաշուել, հնացել էր, փոքր էր դառել Հասունացած Հասարակութեան Համար, ինչպէս փոքր էր զալիս մեծացող տղային սնցեալ տարուայ զգեստը: Երբ հին աշխարհայեցողութեան փոխարէն սկսւում էր կազմակերպուել նորը, որի գործադրութիւնը կեանքի մէջ ի հարկէ մեծամեծ և ուժեղ ընդդիմադրութիւն էր գտնում հնի ներկայացուցիչների կողմից — ուսկից և գաղափարական կռիւ էր առաջանում: Բոկակաչիօն այդ կռոււմ մասնակցում էր գլխաւորապէս իր սուր, ծիծաղաշարժ և հանճարեղ գրչով. և պէտք է ասել որ այդ սպարիզում նա առաջինն էր ամէն կողմից: Բոկակաչիօյի ժամանակ արդէն դոյութիւն ունէին հումանիստների շրջաններ, որոնք գալով աճեցան և սուելի տարածուեցին, այնպէս որ մի քիչ յետոյ ոչ միայն Իտալիայում, այլ և ամբողջ Եւրոպայում նրանք Համամիտ հումանիստական շրջաններ ունէին:

Հումանիզմն էր, որ ամէն ուրեք կոտրեց նախ կաթօլիկ հոգևորականութեան թւերը և գաղափարական

Հող պատրաստեց «Եկեղեցական վերանորոգութեան» (Ռէֆորմասիօնի) համար:

Այդ զաղափարական շարժման — վերածնութեան պատմութեան — մէջ առաջին տեղերից մէկը պատկանում է անշուշտ Ճ. Բոկկաչիօյին, որը համարձակ և տաղանդաւոր քննադատութեան ենթարկեց գրեթէ ամբողջ միջնադարեան կենցաղավարութիւնը, ընտանեկան կեանքը և դասակարգերի փոխադարձ յարաբերութիւնները:

Դրանք պատմութեան տեսակէտից էլ մեծ նշանակութիւն ունին Բոկկաչիօն: Այստեղ նախ և առաջ ուշադրութեան արժանի են նրա լատիներէն ուսումնասիրութիւնները, որոնցով նա ժողովրդականացնում է դասական Հեղինակների գրութեանքները և կենդանի նկարագիրներով վերածնեցնում է յոյների և հռոմայեցիների կեանքը: Այս ղեպքում Բոկկաչիօյի նշանակութիւնը նոյնն է, ինչ որ և ամէն մի հումանիստի, որ դասական գրականութեան մէջն էր դտնում իրան տանջող և զբաղեցնող հարցերի և զաղափարների լուծումը: Դասական երկերի շնորհիւ հումանիստները կազմակերպեցին իրանց աշխարհայեցողութիւնը. նոյն երկերի ուսումնասիրութիւնը դրդեց նրանց փնտրել գեղարուեստի համար նոր ճանապարհներ՝ թէ ձևի և թէ բովանդակութեան կողմից: Միջնադարեան գրականութիւնը, ինչպէս վերը քննարկեց, շեղուել էր դասական գրականութեան բռնած ուղիից և պատկերացնում էր մի տեսակ երեխայական թոթովանք: Նա բաւականացնում էր միջնադարեան հասարակութեանը: Բայց երբ վերջինս մի քիչ հասունացաւ, զարգացաւ, յառաջագիւծեց և միևնույն

ժամանակ յետ նայելով՝ ծանօթացաւ դասական գրականութեան հետ — այն ժամանակ միջնադարեան գլխաւոր գրական պաշարը՝ եկեղեցական գրքերը, սրբոց վարքագրութիւնները, վերացական և այլաբանական գրութեանքները, ռոմանները և հէքիաթները — այլ ևս չէին կարող բաւականութիւն տալ նրան:

Սկսեց նոր ձևի և նոր բովանդակութեան ընթերցանութեան որոնումն: Առաջին հաստատ քայլն անում է Գանտէն, որ իր «Աստուածային կատակերգութիւնով» տալիս է ընթերցանելի և հետաքրքրաշարժ մի գրութեանք: Այդ երկի բազմաթիւ արժանաւորութիւններից առաջինն այն է, որ գրութեան ազգային իտալական լեզուով, որով և հիմք է դրում իտալական բանաստեղծական լեզուի. երկրորդը այն, որ չնայած իր այլաբանութեան «կատակերգութիւնը» անտես չի առնում իրականութիւնը՝ թէ պատմական և թէ ժամանակակից իրականութիւնը:

Գեղարուեստական գրականութեան զարգացման պատմութեան մէջ երկրորդ նշանաւոր քայլն իտալիայում պատկանում է Պետրարկային, որ իր անկեղծ, բանաստեղծական գեղեցկութիւններով առլցեալ սօսէտներով զարգացնում է իտալական գրական լեզուն և հարստացնում է ազգային գեղարուեստական գրականութիւնը «նկատ» պօէզիայով, ստեղծագործութիւնով:

Այս երկու հոկաներից առաջ էլ, յետոյ էլ, նրանց շուրջն էլ նոյն ասպարիզում դործել են և ուրիշ բազմաթիւ Հեղինակներ. սակայն նրանց հետ հաւասար կանգնելու իրաւունք ունի միայն Բոկկաչիօն:

Սա նախ փորձեր է անում իրական վէպեր գրելու և զրուս է բալականին յաջող՝ Փաբուլայի և ձևի կողմից. բայց չի կարողանում դեռ լիովին ազատուել իր ժամանակի գրողների վատ սովորութիւնից և մտցնում է իր վէպերի մէջ այլաբանութիւններ, լատինական անուններ, միստիքական խորհրդածութիւններ և այլն: Այդպիսով նրա վէպերը կորցնում են և իրանց գեղարուեստական գեղեցկութիւնը և իրական աստառը. դուրս բերուած տիպերն էլ ֆանտաստիքական փալ են ստանում: Միայն Ֆիամէտտան է, որ շատ յաջող է դուրս բերուած և ամենայն իրաւամբ կարող է համարուել նոր ժամանակի բէլլէտրիստիկայի առաջին իրական հերոսուհի: Ֆիամէտտայի տիպը հետաքրքրական է շատ կողմից: Եթէ մենք համեմատելու լինենք Բէատրիչէի և Լաուրայի հետ, կը տեսնենք, որ Բէատրիչէն հրեշտակացեալ կին է, մի դաղափարական էակ. Լաուրան — նազելի և սիրասուն, գեղեցիկ և առաքինի՝ հաղուագիւտ բայց աշխարհային արարած է. Ֆիամէտտոն — հուր է և ամենայնիւ իրական արարած:

Այդ կին հերոսուհիների տիպերը լաբնորոշում են երեք հեղինակների՝ բնասովորութիւնը, աշխարհայեցողութիւնը և տաղանդի յատկութիւնը:

Բոկկաչիօն՝ Դանտէի և Պետրարկայի հետ համեմատելով աւելի զուարճասէր և ուրախակեաց էր, կանանց վերաբերմամբ բաւականին «բնապաշտ», իսկ զրուածքների մէջ իր նախորդներից աւելի ուշալիստ: Որքան աւելի Բոկկաչիօն հաւատարիմ էր մնում իրականութեան, այնքան աւելի յաջող էին դուրս գալիս նրա զրուածքները: Ահա թէ ինչու և Դե-

կամերոնը առաջին գեղարուեստական գլուխ գործոց է համարուում: Զնորհիւ այն հանգամանքին, որ այս զրուածքի մէջ Բոկկաչիօն գրեթէ միշտ հաւատարիմ է մնում իրականութեան, շրջապատող կեանքին — բոլոր նկարագրութիւնները կենդանի պատկերներ են ներկայացնում, բոլոր գործող անձինք — ապրում, շնչում, իսկական կեանք են վարում:

Դեկամերոնի մէջ Բոկկաչիօն թուրափում է միջնադարեան հակադեղարուեստական անբնականութիւնը և վերացականութիւնը և հիմք է դնում նոր, երբեք չէր եղածի (նշանակում է)՝

Դեկամերոնի նորավէպերի հետաքրքրաշարժ Փաբուլաները. հեղինակի պատմելու, ծաղրելու և ծիծաղեցնելու շնորհալի տաղանդը, վերջապէս ամէն երեսից բղիտող առօրեայ, իրական կեանքը — կարճ ժամանակուայ ընթացքում ստեղծեցին ընթերցողների, համակրողների և հետևողների մի ահադին շարք: Ընթերցողների ստեղծելու ասպարիդումն էլ Բոկկաչիօն նախորդներ ունէր, յանձին Դանտէի և Պետրարկայի. սակայն Բոկկաչիօն իր Դեկամերոնով ընթերցողների շրջանը լայնացրեց և կարելի է ասել աւելի ընդհանուր և ռամկական դարձրեց:

Ինչ կը վերաբերի հետևողներին — այստեղ Բոկկաչիօն մեծ յաջողութիւն և լայնատարած ժողովրդականութիւն ունեցաւ: Հետևողների շարքն ենք դասում մենք, թէ այն հեղինակներին, որոնք Բոկկաչիօյին նմանեցնելով նրա նորավէպերի նման նորավէպեր էին զրուում, թէ այն հեղի-

*) Մինչդեռ իրական վէպը ծնուեց XIV-րդ դարում — հասունացաւ նա միմիայն XIX-րդ դարում:

նակներին, որոնք սկսել են գրել նրա ազդեցութեան տակ և հետևել են, կամ նրա գրելու ձևին, կամ արտայայտած գաղափարներին. և թէ վերջապէս այն յետագայ ժամանակների հեղինակներին, որոնք Բոկկաչիօյի նորավէպերը իրանց բանաստեղծութիւնների, ողբերգութիւնների, կօմեդեաների և վէպերի նիւթ են շինել:

Անհրաժեշտ է այստեղ միջանկեալ նկատել, որ Բոկկաչիօն ստեղծեց իտալական արձակ-գրական լեզուն. ճշիւացրեց և գեղեցկացրեց այն և օրինակ տուեց ժամանակակից և յետագայ իտալացի գրողներին: Ինչպէս ինքը հումանիզմը նախ ծնաւ իտալիայում, ապա տարածուեց և ամբողջ Եւրոպայում, այնպէս էլ գրականութեան մէջ ազգային լեզու գործածելու առաջին օրինակը տուին իտալացի հումանիստները, որոնց օրինակին հետևեցին գերմանացի, անգլիացի, ֆրանսիացի և այլ ազգերի հեղինակները:

Բոկկաչիօյի առաջին «նմանող—հետևողները» երևեցան իտալիայում: XIV-րդ դարից սկսած մինչև XVII-րդ դարու սկիզբն այստեղ երևան են գալիս բազմաթիւ նովելիստներ, որոնք աշխատում են իրանց գրուածքների թէ ձևով, թէ սիւժէներով և թէ երգիծաբանական բնավորութեամբ նմանել Բոկկաչիօյին, որի Դեկամերոնը նրանց համար անհասանելի իդէալ էր: Այդ նովելիստներից կարելի է յիշել՝ իբրև տաղանդաւորների և յայտնիների ճիւղանիւն, որի նորավէպերի ժողովածուն «Տիւմար» (Jl. Pecorone) է կոչւում (XIV-րդ դարում). Մատ. Բանդելլօյին (XV-րդ դար), որը սակայն սարսափելի «փիսրերան» էր. Զինցեօյին և Գրացցի-

նիին (XVI-րդ դարում): Իտալիայից դուրս էլ Բոկկաչիօն ընթերցողներ ունէր, որովհետև նրա Դեկամերոնը շատ շուտ տարածուեց և թարգմանուեց մի քանի լեզուներով: Օտարազգի ընթերցողուհիներից մէկը՝ Նավարայի Թագուհի Մարգրիտը (Փրանսիայի Փրանսիսկ I թագաւորի քույրը) Բոկկաչիօյի նմանողութեամբ դրում է «Հէպտամերօն—ը (Ութնօրեակ), որ նովելլաների ժողովածու է: Այս նորավէպերը գրուած են բաւականին յաջող և Դեկամերոնի նովելլաների նման ճշգրիտ պատկեր են տալիս ժամանակակից կեանքի, բայց ի հարկէ ոչ թէ իտալիայի, այլ Փրանսիայի:

Բոկկաչիօյի ուրիշ տեսակի հետևողներից անհրաժեշտ է յիշել անգլիացի երևելի գրող ձ. Չոսէրին: Տաղանդաւոր գրող, ամէն տեսակ հարցերում ազատամիտ և յառաջադէմ—անգլիացի հեղինակը համարւում է անգլիական գրականութեան հայր, որովհետև գրականութեան մէջ առաջինը մտքեց անգլիերէն լեզուն, մաքրեց և գեղեցկացրեց և դործածելի դարձրեց և այլն: Ովիդիոսինն, միջնագարեան ֆաբլիօները և Բոկկաչիօյի Դեկամերոնը օրինակ առնելով իրեն՝ Չոսէրը ստեղծում է իր նշանաւոր «Կէնտերբերիերեան պատմութիւնները» երգիծաբանական պօէման (կամ լաւ է ասել «նովելլաների ժողովածուն»): Սրանց մէջ անգլիացի հեղինակը տալիս է միջնագարեան, իր ժամանակակից կեանքի տաղանդաւոր նկարագրութիւնը և զանազան դասակարգերի և խաւերի ներկայացուցիչների տիպերը:

Չոսերը, Բոկկաչիօյի նման, ծաղրում է միջնագարեան հասարակութիւնը և նրա աղքատ հայեցողութիւն-

նր և, ընդհակառակը, համակրութեամբ է վերաբերվում «կանաչ ծիւերին» — հումանիստներին: Չուէրը աւելի քան նրա նախորդը ուշադրութիւն է դարձնում քաղաքական, հասարակական և կրօնական հարցերի վերայ և տալիս է գիւղի քահանայի հիւանալի մի տիպ, որը իր անձի մէջ պահում է ապագայ եկեղեցական բարեփոխութիւնների առողջ սերմերը *):

Վերջապէս կան մի շարք գրողներ Իտալիայի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Գերմանիայի, Սպանիայի և այլք, որոնք չեն կարող Բոկլիաչիօյի Հետեոդ կամ նմանող կոչուել, բայց իրանց այս կամ այն գրութեամբ համար նիւթ են վերցրել նրա Դեկամերոնից: Այդ «օգտուողները» թիւը մեծ է, մենք չենք միայն ամենանշանաւորներին՝ տաղանդաւոր սպանացի թատերագրող Լօպէ Դը-Վէլա. գերմանացի թատերադրող և քննադատ Լէսսինգ (նրա հռչակաւոր «Նաթան Իմաստուն»-ի նիւթը վերցրած է Դեկամերոնից): Ֆրանսիացի գրողներից՝ Մոլիէռը և Լաֆօնտէնը. վերջապէս Զէքսպիրը: Զէքսպիրի «Վենետիկ վաճառական», «Յիմբէլին», «Ակն ընդ ական», «Աստուած վերջը բարի անէ», «Տրօիլ և Կրէօստա» «Տասն և երկրորդ զիշերը», «Ռօմէօ և Դիւլիէտ» և այլ մի քանի գրութեամբների նիւթը (Փարուլան) վերցրած է կամ Բոկլիաչիօյից և կամ

նրա «Նմանող—Հետեոդ» նովէլիստներից՝ (Բանդէլլօ, Չինցիօ և ուրիշներէն):

Հնդկական առակազիրք «Հիտօպադէսի», արեւելեան ծագում ունեցող «Եօթն իմաստունների պատմութեան» «Gesta Romanorum»-ի ազդեցութեան ներքոյ ստեղծուած են միջնադարեան ժողովրդական Փարիօները: Սրանք հիմք և նիւթ են դառնում XIV-րդ դարու Դեկամերոնի բազմաթիւ և բազմազան նովէլաների համար, որոնք յետոյ Եւրոպայի բոլոր կողմերը տարածուելով առաջ են բերում բազմաթիւ նմանողներ, Հետեոդներ և օղտուղներ, էլ չենք խօսում ընթերցողների և թարգմանիչների մասին:

Այսպէս տարէց տարի կատարուած է մտքերի գաղափարների, գեղարուեստական երկերի մշտական միջազգային փոխարինութիւնը, որը սակաւ առ սակաւ ազդ ու ազդութիւնների մէջ, փոխադարձ սէր ու յարգանք է մտցնում և անտեսանելի կերպով հիմք է պատրաստում ընդհանուր՝ մարդկային համերաշխութեան համար: Եւ եթէ մարդկութիւնը մի վերջնական նպատակ ունի — համերաշխութիւնն է, ընդհանուր եղբայրութիւնն է դա անշուշտ, զի՝ «ընդաստեղօք ինչ կայ սիրուն քան զանձկալի եղբայր անուն»:

Մինաս Բերրերիան

Նոր. Նախիջևան 1903 թ. 30 Ապրիլ:

*) Արժանի է ուշադրութեան, որ Չօսերի դուրս բերած քահանան շատ մօտ է Ուկլէֆի իդէալին:

ԹՈՎՄԱՍ ՍԱԼՎԻՆԻ ԻՆՔՆԱԿՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻՑ

(Վերջ *)

Ք Ը Ղ Ը Ք Ը Կ Ը Ն Մ Ը Հ

1863 թուակ. բազմը կրկին ձգեց ինձ Նապօլի: Մի շարք ներկայացումներից յետոյ, որոնք առանց բացառութեան յաջող էին, ինձ վիճակուեց խաղալ «Կօրրադօ»: Ահա այն փոքրիկ, անմոռանալի տոմսակը, որ մինչև օրս էլ պահում եմ «Քաղաքական մահ» պիեսի հեղինակ Զակօմետտիից:

Գացցուօլ, 1864, դեկտեմբերի 3.

Անդին Թովմաս,

«Թոյլ տուեցէք սեղմել ձեր ձեռքը, որպէս զի յայտնեմ իմ անհուն շնորհակալութիւնս ձեր ունեցած արտաքոյ կարգի յաջողութեան համար իմ հեղինակած «Քաղաքական մահ» պիեսի մէջ, որի հռչակը անշուշտ ձեր տաղանդին է պարտական, մանաւանդ այն անյաջող փորձերից յետոյ, որին ենթարկուեց իմ զրաման Ֆօնդօ թատրոնում: Այն բարձր գուհունակութիւնը որ դուք պատճառեցիք գեղարուեստին ձեր ընտիր խաղով, միաժամանակ մեծ պարծանք է ինձ համար, այն տարբերութեամբ միայն՝ որ ես միշտ պարտական պիտի մնամ ձեր հանճարին»:

Պաօլօ Զակօմետտի.

Պէտք է նաև ի նկատի առնել և

հեղինակի ուրախութիւնը, որը առաջին անգամ ծափահարութիւններին արժանացաւ: Նոյնպէս յիշատակելու է և այն անհերքելի փաստը՝ որ յընթացս երեք տարուան - Նապօլի եղածս ժամանակամիջոցին - «Քաղաքական մահը» իմ շաբաթական ռեպերտուարի վստահելի և անհրաժեշտ լրացուցիչ մասն էր:

ՕՏԵԼԼՕԻ ՆԵՍԵՏԻՊԸ

Ես Գիբրալտար էի և զրադուած էի մաւրների ուսումնասիրութեամբ: Մի անգամ պատահում եմ մի անձնաւորութեան հետ, որի վեհ քայլուածքը, հռովմէական կլասիկ դէմքի զծագրութիւնը ինձ ապշեցրին և հիացրին: Անձանօթը իսպառ էլ սև չէր. նրա երեսի գոյնը պղնձեայ էր կամ այրած սուրճի. նա ունէր բարակ բեխեր, նօսը, գանգուր, փոքրիկ մօրուսը ծածկում էր նրա դէմքի ստորին մասը: Մինչև այդ հանդիպումն «Օտելլօ»-ին ես պատկերացնում էի միայն բեխերով, բայց տեսնելով այդ սիրունատես անձանօթին, ես որոշեցի կզակիս վրայ մի քանի հատ մագեր աւելացնել և աշխատում էի իմ շաբաթականներով, ձեւերով նմանուել մաւրի-

*) Տես «Թատրոն» № 2. 1899 թուակ.

տանացուն: Եթէ ես կարող լինէի նոյն իսկ կը նմանեցնէի ձայնս, այն առտիճան նրա փարթամ արտաքինը հրապուրել էր ինձ իբրեւ կատարելատիպ ձէքսպիրի հերոսի:

Ի Ր Ն Ե Ս Տ Օ Ռ Օ Ս Ս Ի

Հարաւային Ամերիկայում կատարած ճանապարհորդութիւնիցս յետոյ ես վերադարձայ Իտալիա և բարեկենդանի թատերաշրջանի համար պայմանաւորուեցի Հռոմի Valle-թատրոնի վարչութեան հետ: Մի քանի ազատ օրեր ունենալով, նախ քան Հռոմ մեկնելը, մնացի Նապօլիում ներկայացումն տալու դիտաւորութեամբ: Ահա այդ ժամանակամիջոցին ինձ առաջարկուեց ստանձնել Պիլադի դերը Ալֆիելիի «Օրեստ» պիեսայի մէջ, որը պիտի ներկայացնէին Էրնեստօ Ռօսսիի մասնակցութեամբ:

Ես միշտ հիացմամբ եմ պատրաստականութիւն յայտնում բեմ դուրս գալ հռչակաւոր արտիստների հետ. ուստի մեծ գոհութեամբ ընդունեցի այդ առաջարկը, մանաւանդ որ Պիլադի դերը այն հազուադիւտ տիպերից է, որը միջոց է տալիս արտիստին մեծ էֆֆէքտներ արտայայտել առանց արտաքոյ կարգի ոյժերի սպառման: Անհրաժեշտ է լաւ զիտենալ դերը, խնայողաբար միսել ձայնդ, ըմբռնել բեմական նրա զիրքը, չափաւորութեամբ արտասանել, լինել բեմի վրայ պարզ և բնական՝ իրական աստիճանի համաձայն և միաժամանակ պահպանել ողբերգութեան ոճը և ողբերգական օրէնքները:

Դեռ այդ հանդիպումից առաջ ես տեսել էի Ռօսսիին, ինչպէս Պաօլօ

(Ֆրանչիսկա-դա Ռիմինի) Ռօմէօ, Համլէտ» և ուրիշ շատ դժուար պիեսաների մէջ: Էր մի ժամանակ, որ վերջին պիեսի մէջ իտալական հասարակութիւնը Ռօսսիին գերադանց էր համարում բոլոր այն արտիստներից, որոնք փորձ էին արել Համլէտ խաղալ: Արդեօք ճիշդ է այդ հայեացքը թէ ոչ— չեմ վիճում. բայց անհերքելի փաստ է, որ Ռօսսիի «Համլէտ»ը աւելի գեղարուեստական գոհութիւն էր պատճառում իտալացիների ճաշակին, քան թէ անդիօ-սաքսերի պահանջներին:

Մինչդեռ Ռօսսին երիտասարդ էր, նրա համակրելի դէմքը, թաւշեայ ձայնը շատ էին համապատասխանում ձէքսպիրի փիլիսոփայ հերոսին, ինչպէս նաև բոլոր այն տիպերին՝ որոնք սիրոյ զգացումներից և կրքերից էին հիւսուած: Չեմ կարող երևակայել, որ աշխարհիս երեսին ապրած լինէր մի այլ արտիստ, որը Էրնեստօ Ռօսսիի նման ընդունակ լինէր արտասանելու՝ «ես ձեզ սիրում եմ» բառերը: «Սէր» բառը արտասովոր կերպով էր հնչում նրա բերսնից, մինչդեռ «կատաղութիւն» խօսքը կարճեւ օտարօտի լինէր նրա շրթունքների համար: Արրքոտ, զգայուն ընաւորութիւնները բացատրելու, պատկերացնելու՝ նրա բնածին ընդունակութիւնն էր, մինչդեռ հղօր և վեհ անձնաւորութիւնները նրա արտիստիքական տաղանդի հետ հաշտ չէին: Նա ի բնէ հակումն չուներ դէպի այս դերերը. չէ թէ այդ նրա տաղանդի պակասաւոր կողմը լինէր: Նրա ներկայացրած դերերից շատերը, շնորհիւ նրա տոկուն աշխատութեան, խորիմաստ խելքի և նուրբ բեմական տաղանդի՝ ուսումնասիրուած էին. մաքրած և ողորկած

աղամանտի պէս: Գոհարի անկիւնա-
գիծերը անթերի էին, ճառագայթ-
ները փայլում էին բիւրաւոր գոյնե-
րով, բայց պնդել թէ՛ քարը կատա-
րեալ անբիծ, առաջնակարգ է—դա
սխալ կը լինէր: Նրա մէջ նշմարելի է
մի գունատ բծաւոր շողք—մի ցոլումն՝
որը աննկատելի է սովորական հան-
դիսականների համար, բայց չի կա-
րող վրիպել սուր քննադատի աչքից:
Այդ պակասութիւնը ոչ թէ տաղանդի
թույլութիւնն է, այլ՝ ըստ իս, գեղար-
ուեստը չէ կարողացել կատարելապէս
իշխել մարդու վրայ: Ռոսսիի այդ միակ
պակասութիւնը միւսնոյնն է ինչ որ
գեղեցիկ կնոջ երեսի վրայ եղած խալը,
որը աւելի գրաւիչ է դարձնում ի բնէ
սիրուն էակին *):

Թարգմ. Վեսելովսկիից

Ա. Թ.

*) Ծանօթութիւն. Այստեղ ընդհատում
ենք Սալվինիի ինքնակենսագրութիւնը,
ըստ որում յետագայում նրա չիշողու-
թիւնները վերաբերում են իւր ունեցած
յաջողութեան, կամ հանդիսանում են
իբրեւ քննադատութիւն այս կամ այն
բեմական յայտնի աստղերի: Ի լրումն բո-
լորի աւելացնենք և այն որ սկսած 1870-
ական թուականներից նա իբրեւ հռչակա-
ւոր արտիստ, կլասսիք շփոխի, հրաւե-
րներ է ստանում Եւրոպայի բոլոր մայրա-
քաղաքներից: Նա մի քանի անգամ աչ-
ցելում է Փարիզ. Լսնդօն Վիեննա, իսկ
1880 ական թուականներին Եգիպտոս և
Ռուսսիա: Նրա խաղով միատեսակ ոգևոր-

ւում են թէ ամբոխը, թէ ինտելլիգէնցի
ան և թէ երիտասարդութիւնը: Թագա-
կիր անձինք մշտական հանդիսականների
շարքն են մտնում նրա ներկայացումնե-
րին և պատում «բեմի արքային» շքա-
նշաններով և իրենց մտերմութեամբ:

Չնայած իւր խորին ծերութեան՝ Սալ-
վինին այսօր իսկ մնում է եզակի մի ոչ
և նոյն իսկ անցած ձմեռ նա Պետերս-
բուրգում խաղում էր «Օտէլլօ», պահպա-
նած լինելով և երիտասարդական զգա-
նութիւնը և ձայնի ոյժը և խաղի նրբու-
թիւնը: Բայց թէ որ աստիճանի նա խիստ
քննադատ է եղել դէպի ինքը, վկայում են
նրա հետեւեալ խօսքերը՝ «ես միշտ նպա-
տակ եմ ունեցել չաղթել իմ արհեստի
խոչընդոտները: Որքան պատասխանատու
է եղել ինձ յանձնուած դերը, ես առաւել
յամառութեամբ եմ անձնատուր եղել նրա
ուսումնասիրութեան: Յաճախ իմ ներկա-
յացրած բնաւորութիւնները կատաղի
քննադատութեան են ենթարկուել, բայց
ես չեմ ընկճուել: Արդեօք դրամատիքա-
կան գեղարուեստի լաւագոյն ստեղծա-
գործութիւնները, որոնց ես բեմ եմ հա-
նել իմ դերակատարութեան ժամանակ
գտել են ճշգրիտ բացատրութիւն թէ ոչ. —
ոչ. կը պատասխանեմ ես. Ես միշտ փորձել
եմ և ճգնել եմ ըմբռնել հեղինակի ի-
դեալը, բայց բարեխղճութիւնը ստիպում
է ինձ խոստովանուել, որ ես շատ ան-
գամ անկարող եմ եղել բարձրանալ իմ
մտածած նախագծին: Իմ ասպարիզի վը-
րայ ես ինձանից խիստ քննադատ չեմ
ունեցել: Երբ ես մտաբերում եմ իմ ան-
ցած շրջանը, դժգոհութեան զգացմունքը
իմ մէջ գերադանց է բաւարարութեան
մտքից...

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԵՐԱԺՋՏՈՒԹԻՒՆ.

«Ինչպէս է անուանվում երկնքի այն չքնաղ դուռտըրը, որը իրարից բոլորովին տարբեր ազգերի մէջ ունի միատեսակ հրապուրիչ ոյժ, խօսում է մի լեզուով, որը կարիք չունի բանաստեղծի արտադրածի նման թարգմանուելու, և որը սակայն հասկանալի է դառնում աշխարհի բոլոր ծայրերում: Երկնքի այդ չքնաղ դուռեր անունն է երաժշտութիւն»:

Այսպէս է ասում հուշակաւոր պրօֆեսսոր Էմ. Նաուման իր *Երաժշտութեան ընդհանուր պարմութեան* յայտնի աշխատութեան նախաբանի մէջ:

Երաժշտութիւնը, ասում է Նաուման, գեղարուեստի բազմազան ճիւղերի մէջ միակն է, որ զարգացել ու հասունացել է ժամանակակից զգացմունքների և հոգեկան տրամադրութիւնների համեմատ և որն իր զարթեցրած զգացմունքներով տարբերվում է գեղարուեստական միւս արտադրութիւններից նրանով, որ գոգընելով մեր էստետիքական ճաշակը, ներգործում է մեր նեարդերի վերայ և գոգընում է մեզ նաև ֆիզիքայիս: Բայց այս անգամ մեր նպատակը այդ գեղեցիկ հրատարակութեան հետ ծանօթացնելը չէ: Մենք ապագայում քաղուածօրէն մի ընդարձակ յօդուած կը տպադրենք հայ ընթերցողին մի գաղափար տալու երաժշտական ստեղծագործութիւնների անցելի և զարգացման մասին: Աւելի երկար կանգ կառնենք այն ազգերի վերայ, որոնք ապրել են հայ ազգի հետ միասին պատմական որոշ շրջաններում, հասունացել են սեպհական կուլտուրաների փոխադարձ շփումից և ձուլուել ու միացել են իրար հետ, ստեղծելով տարբեր սրտե-

րի և տարբեր զգացմունքների մի ահաւոր զանգուած:

Սակայն մեզ համար ցաւալին այն է, որ պր. Նաումանի աշխատութեան մէջ մենք և ոչ մի խօսք չգտանք հայ ազգի երաժշտութեան անցելի մասին. այն ազգի, որի զաւակներին Հերոդոտ Քրիստոսից 2000 տարի առաջ տեսել է Բաբելոնում և որի երկրով անցել է Քսէնոֆոնը:

Բայց հարկաւ այս դեռ չի նշանակում թէ հայ ազգը իր պատմական նախկին դարերում չէ ունեցել իր երաժշտութիւնը ինչքան էլ հասարակ, ինչքան էլ պարզ ու անպաճոյճ լինէր նա:

Երբ մենք հետաքրքրուում ենք ազգերի երաժշտական ստեղծագործութիւններով և սկսում ենք թափանցել մի ըոպէ դարերի խորքերը ու լսել մարդու առաջին թոթովանքը, մենք տեսնում ենք, որ երաժշտութիւնը ամեն տեղ և ամեն ժամանակ արտացոլումն է եղել ազգերի մը տաւոր զարգացման և հասունութեան: Մտքի որոշ պաշարը առաջ է բերել համապատասխան գեղարուեստական ճաշակ և հասկացողութիւն և մարդը անընդհատ կատարելագործելով իր միտքը, ձգտել է կատարելագործել նաև իր զգացմունքները, իր սիրտը: Եւ ինչպէս կարող էր այլ կերպ լինել հայ ազգի վերաբերմամբ, երբ մարդը ամեն տեղ մնում է մարդ, երբ կատարելագործութիւնն ու զարգացումը ունին միմիայն մի ճանապարհ:

Դարեր անցան, երբ աստիճանաբար զարգացող մարդ արարածը լարեց իր սրտի ու հոգու բոլոր ընդունակութիւնները և դարձեալ անկարող մնաց թափանցել այն մութ ու խորհրդաւոր զաղտնիքների մէջ, որոնց շնչում էին իր շրջապատող բնութիւնը, իր գլխի վերև տարա-

Տուած երկինքը և որոնց ստեղծել էին իր ներքին աշխարհի յոյզերը և իր որոնող ու փնտրող հոգու տենչերը:

Այլ կերպէ աչսօր, երբ արդէն անցել են դարեր, երբ մարդկութեան երեւուն կեանքը ճեղքել ու անցել է մտքի լայնատարած հորիզոններ: Աչսօր երաժշտութիւնը մեր հոգեկան յոյզերի և մեր ներքին աշխարհի ուրախութեան ու տանջանքների արտայայտութիւնն է, որը չի դադարում նորանոր թուիչքներ գործելու և որի տաճարը լի է բիւրաւոր երկրպագուներով:

Ազգերի երաժշտական ստեղծագործութիւններով հետաքրքրուողը պարզ նկատում է, այն հանգամանքը, որ առհասարակ ազգերի բնաւորութիւնները իրանց որոշ կնիքն ու զրօշմն են դրել իրանց ցեղի արտայայտման գեղարուեստական երկերի վերայ: Բնութիւնից գուարթ ու անհոգ ծնուած ժողովուրդների մէջ երաժշտութիւնը միայն գուարճութեան և արտայայտման բաւականութիւնների արտայայտումն է եղել: Եւ ազգեր կան, որոնց երաժշտութիւնը, դարերի ընթացքում սրտի յոյզերի և հոգու որոշ տրամադրութիւնների արտայայտիչ երբէք չէ եղել, հետևաբար չէ ունեցել այն կրթիչ նըշանակութիւնը, ինչ որ ունեցել է երաժշտական երկը աւելի զգայուն և կենդանի ազգերի համար:

Իսկ ինչպէս է եղել հայ ազգը իր գոյութեան նախկին դարերում և ի՞նչ նշանակութիւն է ունեցել նրա համար երաժշտական երկը: Այս հարցի պատասխանը մենք մասամբ տուած կը լինէինք, եթէ մի ակնարկ գցենք հայ ազգի ցեղակից ժողովուրդների վերայ, որոնք դարերի ընթացքում աւրել ու զգացել են նրա հետ միասին: Տասնեակ դարերի ընթացքում գաղթական ժողովուրդների ահապին թուեր բռնել են հայաստանի զանազան մասերը և դարերի հետ, կամաց-կամաց ձուլուել ու միաւորուել են տիրապետող տարրի հետ: Այդ գաղթական ժողովուրդների միջ ամենանշանաւորներն էին իրանց թուի վերաբերմամբ և բնաւորութեան ու մտքի առաւելութիւններով մարաց և հրէական վերին աստի-

ճանի աշխոյժ և կենդանի ազգերը, որոնք հայաստան բերին իրանց ցեղական առանձնապատկութիւնների հետ և իրանց կուտուրայի բարիքները...

Հրէական ընդունակ ժողովուրդը, որին վիճակուած էր չաւիտենական դեր կատարել համաշխարհային պատմութեան մէջ, մի շատ զօրեղ և բազմաթիւ տարր էր կազմում հիւրասէր հայաստանում: Եւ կասկած չկայ, որ օտար հողի վերայ հայրենի երկրից հեռացած ժողովուրդը իր վշտի ժամերին, սրտի մըմունջը պէտք է հնչեցնէր և չիշէր իր չաւիտենական Աստծուն: Այն անտեսանելի Արարչին, որը խոստացել էր իր ընտրեալ ժողովուրդին իր ողորմածութիւնն ու օրհնութիւնը, եթէ նա հաւատարիմ կը մնար իր ստեղծողին: «Եւ Նրան էր ուղղուած հրէական ազգը, իր գովաբանական երգերը, տաւաճ էր. Նորոման, Նրան էր յայտնուած իր ոնջը ու դիտար սրտի դանդանկերը, և այս պարծումով երաժշտութիւնը հրէական ազգի մէջ աւելիւր ծառայեց որդէս իշնորդ Աստծո՛ւ և մարդո՛ւ իջնէր ոնջնական յաբաբերութիւնները»: Բաց թէ ի՞նչ չափերով ազգեց հայ ազգի երաժշտութեան զարգացման վերայ այդ հանճարեղ ժողովուրդը, այս մասին մենք ոչինչ չգիտենք: Երաժշտական պատմութեան ուսումնասիրութեան համար անհրաժեշտ է 'ի նրկատի ունենալ ազգերի երևակայութեան աստիճանը և նրանց դէպի բնութիւնն ունեցած սիրոյ չափը: Անուրանալի է այն հանգամանքը, որ շրջապատող բնութիւնը իր սնած զաւակների վերայ դնում է մի խորին կնիք:

Գեղածիծաղ աշխարհը մարդուն դեռ իր որրանի մէջ զգալ է տալիս գեղեցկի ճաշակը: Մարդու հողին, տիեզերական այդ ահաւոր զանգուածի մի կտորը, միշտ ձգտել է աւելի վեհ, աւելի ընդարձակ սահմաններ չափացնել մարդկային մտքի ըմբռնողութեանը, աւելի սլարդ ու որոշ կերպով պատկերացնել իրերն ու գործողութիւնները, և այդպէս մղել մարդուն դէպի կատարելագործութիւն: Ահա այստեղ է մարդը իր մէջ զգացել տիեզերքը և այստեղ է ամփոփում տիեզերքը մարդու մէջ: Եւ այսպէս ուրեմն, միթէ աւելի շուտ կարող էր ստեղծուել մի

որևէ գեղարուեստական երկ, քան այն վայրկեանը, երբ մարդու հոգին առաջին անգամ զգաց իր և բնութեան միջև եղած կապը, մէկը միւսի շարունակութիւն լինելը:

Գալով մեր նախնիքներին, մեզ համար գոնէ այսքանն անվիճելի է, որ մինչև այսօր Վանայ ծովի և Արաքսի ափերից չհեռացող հայը մի գուարթ և ուրախ ժողովուրդ է եղել շնորհիւ իր գեղեցիկ ու չքնաղ հայրենիքին: Պատմութիւնը մեզ հասցնում է մի գաւառի անուն *) , որի բոլոր բնակիչները երգիչներ են եղել, որոնք դարեր շարունակ երգել են արքաների մեծութիւնն ու փառքը, սիրոյ վիշտը, գեղեցիկ երկինքն ու աշխարհը:

Հայոց պատմութեան նախահայր Խորենացին նաւասարդեան տօնի հանդիսի առթիւ, մեր նախնիքներից յօրինում է մի բանաստեղծական կտոր է առաջ բերում, որ երգում էր ժողովուրդը Քրիստոսից դարեր առաջ և տօնում էր իր նոր-տարին, բարիքներով և հրաշալիքներով բեռնաւորուած Հայոց աշխարհի նոր-տարին:

Եւ ինչպէս բաներ են ասում մեզ այս հինաւուրց խօսքերը—

Ո՛ տալը ինձ զճուխ ծխանի

Եւ զառաւօտն նաւասարդի:

Զվազեն եղանց և զվաջելն եղջերուաց,

Մեք փող հարուաք և թմբկի հարկանէաք:

Ուրախ ու անհոգ ժողովուրդը, խըռնում է իր աստուածների մեհեանների շուրջը, փող էր ածում և թմբուկ էր խփում... բայց նրա երգերի նիւթը և ձայնի ել և էջը չհասան մեզ և չեն հասնելու երբէք...

Լինելով այսպիսի մի գեղեցիկ բնութեան զաւակ, և ունենալով յարատեւ շփում իր դրացի ընդունակ ու խելահաս ազգերի հետ, որոնց գեղարուեստական արտադրութիւնները մինչև այսօր էլ հիացմունք են պատճառում ամենքին, հայ ժողովուրդը չէր կարող մնալ մի վայրենացած տարր, որին անհասկանալի լի-

նէին գեղարուեստի բարիքները: Անշուշտ նա ունեցել է իր ազգային յատուկ դրօշմ կրող երաժշտութիւնը և նրանով է գովել բնութիւնը, նրա միջոցով է մեղմացրել իր աստուածների սրտերը, վերառաքելով դէպի երկինք իր երախտապարտ սրտի օրհնութիւնը: Եւ միթէ կարելի է երևակայել մի կրօն, աներևոյթ էակների և երկիւղի, յարգանքի և ակնկալութեան զգացմունքներով լցուած երկրպագողի մէջ տեղի ունեցող մի յարաբերութիւն. առանց աղօթքների, առանց փառք ու երկրպագութիւն բովանդակող մեղեդիների: Երբէք:

Մարդը միշտ ու ամենկերպ ձգտել է կատարեալ երևալ իրեն ստեղծող աներևոյթ էակին: Նա իր այս յարաբերութիւնների ժամանակ միշտ աշխատել է երևան հանել իր սրտի ու մտքի բոլոր կարողութիւնները, իր ամբողջ ներքին աւիւնն ու խանդը... և խօսքի հետ խառնել է կամ լացի հեկեկանքը, կամ ուրախութեան աղմուկը:

Այսպիսի անորոշ, մութ ու խորհրդաւոր ձայներ են հասնում մեզ հայկական կեանքի փլատակների տակից, երբ մենք մտքով մի բոլէ կտրում ենք ժամանակը, զգում ենք մեզ անդարձ դարերի թանձր մթնոլորտի մէջ և լսում ենք Ուրարդուի զաւակների աղօթքի ու երկրպագութեան երկիւղած շշուկը:

Այո, Հայոց հեթանոսական կրօնը դարերի ընթացքում ունէր իր երգն ու մեղեդին, իր ինքնուրոյն երաժշտութիւնը, որի մէջ մենք պէտք է որոնենք և քրիստոնեական այժմեան մեղեդիների ըսկիզբն ու աղբիւրը: Այն գողթր ու հմայիչ մեղեդիների, որոնք այնքան անհամար են, այնքան քաղցր ու աստուածանշին, և որոնք շատ քիչ փոփոխութիւններով հասել են մեզ

Տապալել մի կրօն կամ մի գաղափար և նրա տեղը բազմեցնել մի ուրիշը, այդ կարող է անել մարդը իր սրտի ու հոգու մի թռիչքով: Բայց ասել մարդուն, որ նա մի վայրկեանում տապալ է իր ճաշակը, իր գեղարուեստական հասկացողութիւնը, և դրա տեղ իւրանցնէ իր դրացունը կամ օտարինը, այդ անհնար է:

*) Գողթան.

Տարիներ և երբեմն դարեր են հարկաւոր մի ժողովրդի սրտից արմատախիլ անել իր ճաշակը, գեղեցկի մասին ունեցած հասկացողութիւնը և նրա տեղ արմատացնել մի ուրիշը:

Չորրորդ դարում, քրիստոնէութիւն ընդունող հայ ազգը չէր կարող նոր կրօնի հետ ընդունել և Եհովային երկրապագող ժողովրդի կրօնական երաժշտութիւնը: Ամենայն հաւանականութեամբ նոր Աստուծոյ ուղղուած աղօթքն ու երգը երգուել են հեթանոսական դարերի եղանակներով, կամ ամենաաննշան փոփոխութիւններով:

Մեր այս ենթադրութիւնը մի աւելի լուրջ հաւանականութիւն է ստանում, երբ ուշադրութիւն ենք դարձնում այն հանգամանքի վերայ, որ հենց չորրորդ դարում, հայերի քրիստոնէութիւնն ընդունելու առաջին տարիներում սկսուեց մեր մտաւոր կեանքի ոսկէ դարը, և ինչպէս աւանդում է պատմութիւնը, եկեղեցու մի նշանաւոր ներկայացուցիչ, ս. Սահակ Նաւրապետի ձեռքով չափի ու կանոնի են վերածուել մեր կրօնական բազմաբովանդակ մեղեդիները:

Ի նկատի պէտք է ունենալ, որ մեր ուսումնասիրութեան նիւթ կազմող արեւելեան երկու ամենահին ազգերի երաժշտական պատմութիւնը վերաբերվում է գլխաւորապէս այն դարերին, երբ մէկ մէկից յետոյ գոյութիւն էին առնում կրօնները և երբ մարդու հոգեկան աշխարհը ստեղծում էր աւելի ու աւելի ընդարձակ սահմաններ: Այն դարերին, երբ արագացրած կեանքի անիւղ ազգերն ու ժողովուրդերն աւելի արագ ու զիտակցաբար էր մղում զէպի կատարելագործութիւն, ընդհանրացնելով՝ աստուածային գաղափարներ և ձգտելով բարձրացնել մարդուն մինչև աստուածութիւն: Եւ այս ընդարձակ ժամանակներում մարդ արարածի ամբողջ աշխարհայեացքը շրջում էր միայն «Աստուած» գաղափարի շուրջը և ստեղծում էր մի մօտ չարաբերութիւն նրա և իր միջև: Այս է պատճառը, որ մոլեռանդ արեւելքը, դարերի ընթացքում իր բոլոր մտաւոր ոյժն ու կարողութիւնը գործադրում էր միայն իր

ստեղծած գաղափարների վերայ՝ տալով նրան աւելի խոր նշանակութիւն և աւելի մեծ կատարելագործութիւն: Սրա հետեանքն այն եղաւ, որ գեղարուեստը իր բոլոր ճիւղերով գնաց զարդարելու նորաստեղծ Աստուծոյ տաճարը և այնտեղ հնչեցնելու մարդու հոգուց թռչող հաւաքանքների մրմունջն ու աղօթքը: Այսպէս էր կրօնների հայրենիքում, այսպէս էր և այն ազգերի մէջ, որոնք ընդունեցին հպարտ արեւելքի մտքի ահաւոր ծրնունդը...

Դարերի ընթացքում անհատի մէջ կամայ կամաց մեռցվում էր մարդկայինը: Աշխարհային կեանքը իր բոլոր հրապույտներով և արդարացի պահանջներով ըսկսուեց արհամարուել և մարդը զգաց իրեն մենակ կանգնած այն աներևոյթ արարչին դէմ առ դէմ: Ահա թէ ինչի տասից աւելի դարերի ընթացքում արեւելեան բոլոր ազգերը երգեցին միմիայն կրօնական մեղեդիներ և մարդկային սրտի կրակն ու աւիւնը ամբողջապէս զոհ տարան նորաստեղծ գաղափարի փառքին:

Հայ ազգը իբրեւ իր ժամանակի և միջավայրի ծնունդ նոյնն արեց, ինչ որ արին իր դրացիները: Եւ այս է պատճառը, որ հին դարերից ժառանգած մեր փարթամ, շքեղ ու քնքոյշ երաժշտութիւնը յատկացրած է միմիայն կրօնական մեղեդիներին ու աղօթքներին:

Կրեւը ընդարձակ սահմաններով սկսեց տիրապետել ազգերի մտքի վերայ և աստիճանաբար զարգացող սրտի ու մտքի արտադրութիւններն ամբողջապէս գործադրեց մարդու հոգին դրախտ տանելու գաղափարին: Եւ այսպէս արեւելեան մի քանի երկրներում առաջադիմութեան և զարգացման ղեկը մնաց միմիայն կրօնի ներկայացուցիչների ձեռքում, որոնք մի գօրաւոր ոյժով կառավարեցին աշխարհի երկրների ներքին ու շարտաքին քաղաքականութիւնը և ընթացք տուին նրանց պարզացման ու կրթութեան գործին:

Դարերի ընթացքում կաստայական կերպարանք ստացող այս գօրաւոր դասակարգը մի աւելի գորեղ ոյժով սկսեց տիրապետել հայկական աշխարհի մտքին և իր ձեռքն առնելով մեր երկրի կառավա-

րութեան ղեկը, հրատարակեց պատե-
րազմներ, հպատակեցրեց իրան թագա-
ւորներին և իշխաններին, վարեց ար-
տաքին քաղաքականութիւնը և պաշտ-
պան կանգնեց ազգի լաւագոյն զաւակ-
ների գաղափարներին թէ և, դարերի ո-
գու համեմատ, միշտ սահմանափակ, միշտ
նեղ հայեացքներով: Ազգային գրակա-
նութիւնը սեպհականութիւն դարձաւ
կղերին ու վանքին և դարեր շարունակ
«անհեռառես գործիչ» բաւականացաւ մի-
այն շարականներ երգելով պատմական մի-
քանի չոր ու ցամաք տեղեկութիւնների
հետ: Եւ այսպէս հայ կղերը մինչև ան-
գամ արհամարանքով երես դարձրեց ազ-
գային կեանքի թանկագին աւանդու-
թիւններից չլիշատակելով գոնէ մի խօսք,
որ ապացուցանէր մեզ հայ ժողովրդի աշ-
խարհայեացքը, նրա կրթութեան աս-
տիճանը և նրա նիստ ու կացը: Հետեւա-
պէս էլ ի՞նչ խօսք կարողէ լինել միորեւէ
աշխարհական երաժշտական երկի ծնունդ
առնելու կամ պաշտպանութեան մասին,
երբ պարզէ, որ լաւագոյն մտածողի և
զգացողի ոյժերը ուղղուած են եղել մի
այլ հեռաւոր կողմ, մարդուն, աշխարհա-
յին զգացմունքներից և յոյզերից հեռաց-
նող կողմ:

Իսկայ բարեբաղդաբար հայ կղերը գոնէ
քաջութիւն ունեցաւ անխախտ պահել
ու մեզ հասցնել իրեն աւանդ տուած
սրբութիւնները, լինէր նա երգ թէ մե-
ղեղի, աղօթք թէ շարական: Այո, հայ
կղերը այսպէս կատարեց իր գործը: Եւ
միթէ կարող էր այլ կերպ լինել, երբ
ամբողջ աշխարհը իր միացած ոյժով ան-
կարող գտնուեց կոտորելու նրա յամառու-
թիւնը և չկարողացաւ նրան «գնդու հե-
ջուր խառնել արալ» կամ փոխանակ «բռնու-
ի հօրէի» «բռնու-ի հօրէ և ի Որդոյ» ասել
տալ: Ահա թէ ինչու մենք ամենափոքր
կասկած անգամ չենք զոյգում, երբ լսում ենք
որ «Պարզեւատուն ամենեցուն» «Այսօր
կանգնեցաւ» «Նոր սքանչելիք» և այլ
շարականների եղանակը յօրինել է ս. Սա-
հակ հայրապետը և այդ եղանակները հա-
մարեայ ամփոփոխ անցել են դարեր և
հասել մեզ:

IV-րդ դարից սկսած մինչև XIII-րդ

դարը, մեր պատմաբանները, չգիտենք ի՞նչ
բաղդի բերմամբ, թուում են մի քանի ե-
րաժշտագէտների անուններ, որոնք բո-
լորն էլ երգել են կրօնական մեղեղիներ,
բոլորն էլ հարստացրել են մեր եկեղեցա-
կան եղանակները գեղեցիկ ու դիւթիչ
դաշլայներով:

Օրինակ IV-րդ դարում մեր ազգային
երաժշտութեան գործի նախահայր ս.
Սահակ հայրապետից յետոյ, VII-րդ դա-
րում հանդէս է գալիս մի ուրիշ կրօնա-
ւոր, մի ոմն Ստեփաննոս եպիսկոպոս, որը
Օրբէլեան պատմաբանի ասելով յայտնի
դարձաւ իր յօրինած շարականներով և
եկեղեցական երաժշտութեան ձայները
որոշելով: Նոյն պատմաբանի ասելով Ստե-
փաննոս եպիսկոպոսը մի քոյր ունէր Սա-
հակդուխտ անունով, որը իր եղբօր հետ
յօրինել է շարականներ ու մեղեղիներ:
Սրանից յետոյ, հայկական երաժշտու-
թեան զարգացման գործին զարկէ տուել
մի ուրիշ հիմնարկութեւն, XIII-րդ դա-
րում գոյութիւն ունեցող Արքա կաղնի
նշանաւոր վանքը, որը անուանուեց «ե-
րաժշտագէտների» վանք: Այստեղ էլ հայ
կրօնաւորները շատ մեղեղիներ երգեցին,
շատ շարականներ յօրինեցին, բաժանե-
ցին ձայները և կարգի բերին ու դասա-
ւորեցին նրանց:

II.

Ազգերի պատմութեան մէջ միշտ եղել
են և լինում են որոշ դէպքեր, որոնք
ճակատագրական նշանակութիւն են ու-
նենում նրա կեանքի, զարգացման ըն-
թացքի և կուլտուրական առաջադիմու-
թեան հարցերում: Դարեւոր տանջանք-
ների և տառապանքների ենթարկուած
հայ ազգի գլխից շատ անգամ են եկել
ու անցել այդպիսի ահաւոր ժամանակներ,
որոնք իրանց անջնջելի հետքերն են թո-
ղել նրա կեանքի մէջ: Դրանք այն շրջան-
ներն էին, երբ առաջ էր գալիս «Լիւն և
չլիւն» խնդիրը. երբ վտանգը ներկայա-
նում էր իր ամբողջ սարսափով և երբ
հաւաքական գիտակցութիւնը իր ամբողջ
ոյժով դէմ էր դնում փշրող, ոչնչացնող

ոյժին, ստեղծելով մի ահաւոր պայքար մի անխոնջ պատերազմ:

Հայ ազգը չորրորդ դարից սկսած մինչև մեր օրերը շատ անգամ է դէմ առ դէմ կանգնել այդ ահաւոր ոյժին. շատ անգամ է հաւաքել իր գիտակցութեան ամբողջ ոյժը, իր ազգայնութեան վառ կրակը և դէմ է դրել չարիքին, լրբացած և անարգ կրքերով արբեցած չարիքին:

Այսպիսի մի ահաւոր ոյժի առջև նա ինքն իրան կանգնած տեսաւ եօթերորդ դարում: Նրա ազգային գոյութեան վրտանգ սպառնացողը այս անգամ, աւելի քան երբ և է մի վայրագ, չանդուզն և արիւնարբու թշնամի էր: Դարև որ ընդունակութիւնների ամբարած պաշարով, ֆանատիկոսութեան անզուսպ կրակով իր հոգին լցրած արաբական ազգն էր, որ դուրս գալով իր որրանից, իր գէնքի անչաղթ ոյժով նուաճեց նախ Փոքր-Ասիան, Պարսկաստանը և ապա հեռաւոր արևմուտքի երկիրները: Վտանգը այստեղ ահաւոր էր. թշնամին զօրեղ էր ամեն կողմից, իր թէ մտաւոր և թէ փիզիքական ոյժերով: Հայ ազգը դէմ դրեց նրան. վտանգի գոյութիւնը նրան դարձրեց միշտ արթուն և ստրկութեան շղթաների տակ հեծող ազգը վաչելեց լի ու լի անգութ տիրապետողի կուլտուրայի բարիքները, առանց վտանգի ենթարկելու իր ազգային ինքնուրոյնութիւնը, իր կրօնն ու լեզուն: Պրօֆ. Էմ. Նաումանը իւր «Երաժշտութեան ընդհանուր պատմութեան» աշխատութեան մէջ պարսկական երաժշտութեան սկիզբը համարում է եօթերորդ դարը, արաբական տիրապետութեան սկիզբները: Բայց թէ ի՞նչ դրութեան մէջ էր երաժշտութիւնը նրանից առաջ Կիւրոսների և Դարէհների հայրենիքում, այդ մասին չիշեալ հրատարակութեան մէջ ոչ մի խօսք չկայ:

Բայց անհերքելի է այն հանգամանքը, որ արաբական երաժշտութիւնը իր նշանաւոր ազդեցութիւնն ունեցաւ թէ պարսկական և թէ հայկական երաժշտութիւնների վերայ, որը պարզ և որոշ նկատելի է մինչև այսօր: Խիզախ, բուռն իր ժողովրդի նման կրակոտ, բայց վերին աստիճանի գրաւիչ արաբական մեղեդի-

ները իրանց դրօշմը դրին մեր կրօնական եղանակների վերայ: Անգութ ֆանատիկոսութիւնը թէև զայրույթ և ատելութիւն էր ծնեցնում իր ձեռքի տակ տանջուող ազգերի մէջ, բայց նրա տաղանդի արտադրած բարիքները վաչելեցին ամենքը համահաւասար չափով: Ուղիղ է ասած, որ գեղարուեստը հայրենիք չունի: Մարդը լիակատար տէր է այն բոլոր բարիքների ու սքանչելիքների, որոնց ստեղծել են իր նմանները: Եւ հայ մարդը միշտ աշխատել է օգտուել այդ բարիքներից: Զգալով իրան առաջադիմութեան և պրօգրէսսի մի գործոն, նա միշտ ու ամեն ժամանակ կարողացել է օգտուել մինչև իսկ իրան հարստահարող, տանջող ու հալածող ազգերի սրտի ու մտքի ստեղծագործութիւններով:

Այն երկու եղանակները, որոնց մասին մենք այս անգամ կամենում ենք մի քիչ երկար խօսել պարզ ապացոյցներ են այս մեր ասածներին և որոնք միակը չեն, որ այնքան պարզ ցոյց են տալիս արևելեան ազգերի եղանակների մէջ եղած ազգակցական կապեր, փոխադարձ շփման հետևանք և կուլտուրաների միմեանց վերայ գործած ազդեցութիւններ: Նոյն իսկ անցողակի կերպով հետաքրքրուողը պարզ կը նկատէ այն անթիւ նմանութիւններն ու դարձուացքները, որ կան հայկական և պարսկական եղանակների մէջ: Պարսկական կրօնական եղանակների այն մեծ ընտանիքը, որ ամփոփում է իր մէջ «Դու-գեահ», «Սէ-գեահ», «Չար-գեահ» և այլ եղանակներ, ամեն կողմով իր նմանն ունի հայոց կրօնական երաժշտութեան մէջ, որոնք անուանվում են «Երկրորդ ձայն», «Երրորդ ձայն» «Չորրորդ ձայն» որ միևնույն ժամանակ պարսկական անունների բառացի թարգմանութիւնն է: Ժամանակակից պարսկական երգիչների երգած եղանակների մեծագոյն մասը այդ հինաւուրց ազգի կրօնական մեղեդիներն են, որ նախ փոփոխելով նրանց բովանդակութիւնը և ապա անհասկանալի փարսիստանի լեզուի խօսքերի տեղ դնելով նոր խօսքեր, այսօր երգում են անխտիր ամեն տեղ և ամեն ժամանակ: Դեռ մինչև այսօր էլ պարսկական հին եղանակ-

ներից մի քանիսը երգվում են յայտնի բանաստեղծներ Ֆիրդուսիի, Հաֆիզի և Սաադիի խօսքերով, որոնք պարսիկ ամբոխին և ժողովրդի մեծամասնութեանը մնում են անհասկանալի։ Արևելեան եղանակների այս դասակարգին են պատկանում «Չար-գեհան» և «Նուշրու-դ-արաֆե» մեղեդիները, որոնց, վերջին ժամանակներս արևելեան եղանակների յայտնի երաժիշտ, Նիկողայոս Տիգրանեան պատրաստել և նոտերի է վերածել դաշնամուրի համար։ Այս եղանակներից առաջինը հաշկական համանուն (Չորորդ-ձայն) կրօնական եղանակների հետ շատ սերտ կապ, դարձուցքների համեմատություն և միևնույն զամանների վերայ նուազուելու բարեկամական ձևերն ունի, իսկ երկրորդը մի գեղեցիկ խառնուրդ է արաբական և պարսկական երաժշտությունների, որ իր մէջ ամփոփելով արևելքի երկու հինաւուրց ազգերի գեղարուեստական ճաշակի արտադրությունները, առաջ է բերել մի բոլորովին ալլ մեղեդի, համեմուած պարսկական դաշնայների և արաբական հրապուրիչ խանդի և սրտի կրակի հետ։

«Նուշրու-դ-արաֆե» նշանակում է արաբական առաւօտ։ Եղանակը իր անուշ դաշնայներով չիշեցնում է արևելքի փարթամ, չքնաղ և հրապուրիչ առաւօտը, վեհ և խորհրդաւոր իր որդիների պէս, գեղեցիկ ու զրաւիչ իր յաւիտենական երկնքի նման։ Այստեղ ձայներն աւելի պարզ են հնչվում։ Նկարագրուած պատկերները ներկայանում են աւելի թելիէֆ գոյներով, և ունկնդիրը խորասուզուած երաժշտութեան տպաւորութեան մէջ, վայելում է մի ներդաշնակաւոր և լրիւ հոգեկան գուարճութիւն։ Արևելեան եղանակների մէջ քիչ են պատահում այնպիսիները, որոնք այս եղանակի նման կազմէին մի ամբողջութիւն, մի լրիւ ու կատարեալ պատկեր, Բնութեան ձայները նկարուած են այստեղ մի զօրեղ վրձինով և մէկը միւսին յաջորդող պատկերները գնում ու անցնում են առանց իրար նրսեմացնելու։

Երաժշտութիւնը ունկնդրին փոխադրում է խորհրդաւոր արևելքը. դուք

տեսնում էք նրա ջինջ ու պայծառ երկնքի վերայից աստղերի անհետանալը, արեգակի թափանցիկ ճառագայթների տարածումը երկնակամարի հեռաւոր ամպերի վերայ, զգում էք հպարտ բարձրացող Նոճիների և արմաւենիների կատարների լուսաւորութիւնը. և այս խորհրդաւոր վեհութեան մէջ լսվում է թռչունների առաւօտեան քաղցրաձայն դաշնայները. լսվում է խաւարի թագաւորութեան խորհրդաւոր հրաժեշտը։ Չարթող օրուայ աղմուկների անորոշ շշուկի մէջ ջանկարծ լսելի է լինում դէպի ամենակարող Ալլահն ուղղուած մաղթանքներն ու երգերը. դա արաբ կրօնաւորի դաշնայուն ձայնով երգած առաւօտեան «ազամն» է, որ հնչուելով բարձր ու փառահեղ մինարէի դադաթից, մահմետական ժողովրդին չիշեցնում է Ալլահի պարգեւած բարիքները և յորդորում է միշտ երախտապարտ մնալ դէպի անսահման բարիքների Պարգեւիչը։ Վերջանում է կրօնական արարողութիւնը. մտքերի վերայ թագաւորող կրօնապետը վայր է իջնում մինարէի բարձրութիւնից և բարերար Ալլահից օրուան ձեռնարկութիւնների համար աջողութիւն աղբրսելուց յետոյ, մահմետական ամբօխը բաց է անում խանութն ու արհեստանոցը, վայելում է օրուան բարիքները, առաջ բերելով մի աղմուկ, մի իրարանցում, մի շփոթ և մի անպատմելի ժխոր... սրանով և վերջանում է եղանակը։

Սրա հակառակ բոլորովին ալլ բաներ է պատմում մեզ աննման Չար-գեհանը, որն անհամար մտքերի և խորն ու նուրբ զգացմունքների մի խառնուրդ է կազմում։ Անշուշտ ապագայ երաժշտական տաղանդին է վերապահվում այս մեղեդիները անալիզի ենթարկելու պատասխանատու դերը, որը ջոկելով ձայները և դասաւորելով զգացմունքները՝ մեզ համար աւելի պարզ ու որոշ կը դարձնէ արևելեան եղանակների դիւթանքն ու վեհութիւնը։

Բայց ահա թէ ի՞նչ է պատմում տաղանդաւոր երաժիշտ պ. Տիգրանեանի Չար-գեհանը, որը ներդաշնակել է միայն արևելեան չքնաղ մեղեդիի նախնական բնագիւրդ։

Հանդիսաւոր, բայց խիստ նուրբ ու

քնքոյշ ձայները ունկնդրին փոխադրում են մի անձանօթ աշխարհ. մարդ իրան զգում է երևակայութեան թևերի վերայ. կարծես սրտի թռիչքի համար սահմաններ չկան և անհուն աշխարհը իր չափ-տենական գեղեցկութիւններով ստեղծուած է միայն մարդու հաճոյքների և սրտի պահանջներին յագեցումն տալու համար: Երջանկութիւնների մէջ թևարկող սրտի համար կեանքը դառնում է մի խնջոյք, ուրախ ու անհոգ բերկրութեան մի վայր .. Բայց ահա եղանակը տրամաբանում է այլ կերպ. աշխարհի մէջ ոչ մի ուրախութիւն չարտու չէ. զգացմունքների և կրքերի այն ահաւոր կռուի դաշտը, որին անուանում ենք սիրտ, ունի մի երկինք, որի վերայից ոսկեգոյն ճառագայթների հետ միատեղ, այնքան արագ ու անվերջ գնում ու անցնում են մութ ու սև ամպերը: Ո՛ր սև կրքերի սև աշխարհ, որ այդքան արիւն ու արցունք թափել տուիր քո կարմիր ճանապարհի վերայ և տակաւին գալիս ու մթագնում ևս կեանքի լուսաւոր առաւօտը: Ահա այստեղ որոնեցէք արցունքներից ողորդուած տարածութիւնը և այստեղ լսեցէք տանջուող սրտի լուսակտուր հեկեկանքը: Բայց մինչև երբ այսպէս...

Վերջանում է «Չար գեահի», սրան չաջորդում է «Բաստանիգեարին» համանման մեղեդին, աշխոյժ ու քնքոյշ ձայներով: Սա այն յոյսն է, որը գալիս է թեթևացնելու մարդու տանջանքների ծանրութիւնը և սփոփում է հեռաւոր ապագայի անյայտ բարիքներով: Եւ իրեն խաբելու համար ինչեւ չէ երևակայել մարդը. ո՞ր դեռ ևս նրա մէջ որքան վառ ու զօրաւոր է այդ աննման զգացմունքը:

«Բաստանիգեարին» չաջորդում է երրորդ մեղեդին — «Հասարի»: Այս եղանակը չաղթանակին չաջորդող մի խրախճանք է. ուրախութիւնից արփեցած կեանքի հարազատ որդին է, որին բաղդը ժպտացել է անվերջ կերպով և որին դեռ ևս անձանօթ է կեանքի սև գիշերը: Մեղեդին կարծես պատասխանում է «Չար գեահի» յուսահատ լացին ու հեկեկանքին — թէ անվերջ է լացը, անվերջ են մարդու տանջանքները. նրանք չեն վե-

րանայ երբէք, ինչպէս չեն վերջանալու սրտի բաբախն ու խանդը, կամ քանի որ երկնքից լոյս ու յոյս է մաղում աներեւոյթ զօրութիւնը:

Բայց այս բոլորը նա ասում է անհոգ, անփոյթ, առանց թունաւորելու իր ուրախ հանգիստը և առանց անիծելու անյայտ սկզբնապատճառը...

«Հասարին» չաջորդում է «Մահալէ-Քը», որը իր ուրախ ու անփոյթ ձայներով, կարծես, շարունակում է կեանքի չաղթանակի զօրաւոր ու հպարտ երգը: Եղանակը մրմունջների մէջ, կարծես, լռեցնել է տալիս ամեն մի տխուր զգացմունք և մարդ իր շուրջը, իր սրտի մէջ զգում է մի թարմութիւն, մատաղ տարիների մի բուրմունք, որոնք կամաց-կամաց տիրապետելով մարդուն՝ ստիպում են նրան սիրել կեանքը, սիրել աշխարհը, որովհետև մեզ պարզեւուած բարիքների մէջ նա է լաւագոյնը:

Այստեղ վերջանում է բուն եղանակը, որին չաջորդում է ֆինալը. ինչպէս մենք արդէն ասել ենք մեր նախկին յօդուածներում, պարսկական համարեայ բոլոր եղանակներն ունին վերջաբաններ (թաս-նիֆ) որոնք իրանց ուրախ ու թեթև երաժշտութեամբ ունկնդրին սթափեցնում են տխուր և ճնշող տպաւորութիւններից: Նոյնն է ասում և «Չար գեահի» ֆինալը. նոյն թեթև ձայները, նոյն խորութիւնից գուրկ մրմունջների աղաղակը: Բայց այսքանով չի վերջանում արևելեան այս աննման մեղեդին: Ֆինալից յետոյ, ամփոփ կերպով սկսվում են իրար չաջորդող եղանակների յիշողութիւնները, մտքերի կրկնութիւնները: Եղանակի այս վերջին մասերը զարթեցնում են նոր յոյզեր, պատճառում են նոր ու անհամար մտքերի և զգացմունքների մի իրարանցում, և յուզուած ունկնդիրը չի կարող չզգալ մի պատկառանք, մի հիացմունք դէպի արևելքի երաժշտութիւնը. այն արևելքի, որը իր անցեալ կեանքի աննման աւերակների տակից այսօր իր ձեռքն է մեկնում դէպի նոր աշխարհը և ողորմութիւն աղերսում:

Պ. Ն. Տիգրանեանը, այդ վերին աս-

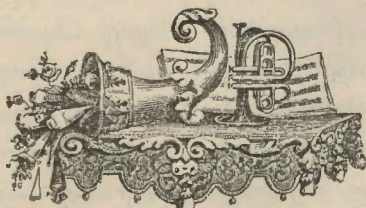
տիճանի լուրջ ու շնորհալի երաժիշտը, արևելեան այս երկու մեղեդիների կանոնաւորութեան համար անշուշտ գործ դրած կը լինի մեծ աշխատանք ու ժամանակ: Նրա մատների տակ այս եղանակները մի առանձին քնքշութեամբ և խորութեամբ են հնչվում: Նրա կանոնաւորած մեղեդիների ակօմպանիմէնտը ինչքան որ համապատասխանէ եղանակների ոգուն, նոյնքան էլ փարթամ և հարուստ է, որը ցոյց է տալիս հայ երաժշտագէտի երաժշտական ճաշակի չափը և թէ նա ինչքան լաւ է հասկացել ու ըմբռնել իր տաղանդաւոր ուսուցիչ Ադամալ աղա Մելիք-Ադամալեանին, պարսկական երաժշտութեան այդ անսպառ աղբիւրին:

Ինչպէս վերևում ասացինք, պարսկական աննման «Զար-գեհան» համապատասխանում են մեր Զորորդ-ձայնի մի քանի շարականները. բայց տարաբաղդաբար մինչև այսօր մենք չենք հետաքրքրուել նրանց երաժշտական արժանաւորութիւններով և մեր եկեղեցական գեղեցիկ մեղեդիներին մենք սովոր ենք վերաբերուել մի տեսակ արհամարանքով ու անվստահութեամբ: Բայց մեր այս արարմունքը միթէ մեր երաժշտական գարգացումից ու հասկացողութիւնից զուրկ լինելը չէ ապացուցանում: Միթէ սա չի նշանակում թէ մենք երաժշտասէր ժողովուրդ չենք և թէ այս աստուածային գեղարուեստը շատ քիչ չափերով է իշխում մեր կրքերի և զգացմունքների վերայ: Եւ մինչ դեռ մեր ժողովրդին անհասկանալի են Բեթհովենի երկնային ուրտները, մելամաղձոտ Չոպենի անուշ մրմունջները, Մոցարտի յոյզերը, Զումա-

նի, Վագների, Լիստի, Գունոյի և այլոց խանդն ու կրակը, մենք այսքան անփութ կերպով օր ըստ օրէ մոռանում ենք մեր սեպհական երաժշտական ստեղծագործութիւնները, որոնք իրանց ուրույն բնաւորութեամբ, արևելքին յատուկ խորհրդաւոր յոյզերով կարող էին յագուրդ տալ շատ ու շատ աւելի զարգացած սրտերի:

Տարիներ առաջ, երբ առաջին անգամ առիթ ունեցանք լսել Մ. Նկմալեանի քառաձայն պատարագը, մի յօդուածում մեր խորին հիացմունքը արտայայտեցինք հայկական մեղեդիների ունեցած գեղարուեստական մեծ արժանաւորութիւնների մասին: Պ. Նկմալեանի երաժշտութիւնը գեղարուեստական մի աղօթք է, երկնային ձայների, աննման մրմունջների ու շշուկների հետ համեմատ: Նրա քառաձայն երաժշտութիւնը կազմելու է մի նոր դարագլուխ հայկական երաժշտութեան դարեգրութեան մէջ և բոլոր սրտով պէտք է ցանկանալ որ այդ աշխատութիւնը օր առօր ընդհանրանայ ու տարածուի: Բայց չդիտենք, միթէ պ. Նկմալեանը պէտք է բաւականանայ միայն այսքանով. միթէ նա չէ շարունակելու իր սկսած գործը. նոյն ուղղութեամբ չալէտք է շարունակէ մեր միւս աչքի ընկնող շարականները քառաձայնի վերածելու վերին աստիճանի պիտանի գործը: Չգիտենք. բայց յոյս ունինք որ տաղանդաւոր երաժշտագէտը կանգ չի առնի իր գործունէութեան ընդարձակ ասպարիզի վերայ:

Պետ. Մոմոնեան.

ԵՐԿՈՒ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏ.

Սառա Բեռնար եւ Էդմոնդա Դուգէ.

Սրանք՝ երկուսն էլ ժամանակակից բեմական գեղարուեստի ամենամեծ ներկայացուցիչներն են: Թէ առաջինը և թէ երկրորդը ներկայացնում են իրենց գեղարուեստը բոլորովին տարբեր, կարելի է ասել, հակառակ տեսակէտից: Դրանք երկու զանազանակերպ պօէմաներ են, միևնոյն մօտիվով, երկու հիանալի պատկերներ, որոնք արտայայտում են միևնոյն բանաստեղծական ֆանտազիան:

Բայց գեղարուեստագէտ—հեղինակները զանազան ժամանակ են ոգևորուել և տարբեր տրամադրութեան ներքոյ, և ահա երկու հիանալի ստեղծագործութիւն բոլորովին միմեանց նման չեն:

Նրանք, որոնք տեսել են Է. Դուգէին, մոռանալու չեն նրան և երբէք նրանց լիշողութիւնից դուրս զալու չէ այն բոպէների տպաւորութիւնը, որ զգացել են նրա ներկայացման միջոցին: Այստեղ հէնց սկզբից ոչ մի բան մեզ չի զարմացնում, ամեն ինչ ըստ երևութիւն այնպէս հասարակ, միջակ է, մինչև անգամ քիչ հետաքրքրական: Դժգոյն, կարծես դալկացած դէմք. բոլորովին պարզ ձևեր բեմի վրայ, պարզ շարժումներ ու խօսակցութիւն. կարծես

դահլիճից ուղղակի բեմ դուրս եկած լինէր: Մենք այդ բոլորը տեսել ենք ու լսել, այժմ էլ տեսնում ու լսում ենք ամենայն օր... Բայց պիեսան զարգանում է, զրամայի ոգին սկսում է ձեզ յափշտակել, այդ վերին աստիճանի պարզ, առանձին վերցրած ոչ մի նշանակութիւն չունեցող մանրամասնութիւնների հոսանքի ներքոյ սկսում ես զգալ կենդանի մարդու սրտի բաբախումը:

Դուք չէք կարող ձեր աչքերը հեռացնել այդ կնոջ դալկացած դէմքից. այդ դէմքի վրայ է որ կարդացւում է մարդկային ուրախութեան և տանջանքների ամփոփ ու ճշմարիտ պատմութեան ամէն մի տողը, ամէն մի տեսիլը: Ասում եմ ամփոփ, որովհետև նրանք ծնւում են դերասանուհու տպաւորուող սրտի խորքում. ճշմարիտ — որովհետև դերասանուհին անձամբ նրանցով է ապրում, որովհետև լինում են բոպէներ, երբ դուք անկարող էք լինում զանազանել պիեսայի հերոսուհուն կենդանի կնոջից, որ մարմնացեալ բանաստեղծական պատկեր է բեմի վրայ:

Եւ այդպիսի բոպէները բնականաբար մեզ համար շատ թանգ են. չէ որ մեզ համար է մարդը յանձն առնում այդ տանջանքները կրել. մեզ

Համար նա առարկայ է դառնում ուրիշի ոգևորութեան ու ստեղծագործութեան: Սակայն դրա փոխարէն իր քան նախանձելի է այդպիսի գեղարուեստագէտների վիճակը: Նրանք հէնց առաջին ընդհանր իսկ վճռապէս և լիովին իրենց են հպատակեցնում ամբողջ: Այս գեղարուեստագէտներին յիշելով մոռանում են հեղինակների անունները, որոնք դրանց փառքի Համար ճանապարհ են ստեղծել. մոռանում են մինչև իսկ այն հերոսների ու հերոսուհիների անունները, որ ներկայացնում են նրանք: Մի ժամանակ Անգլիայում, ձէքսպիրի դարէջըջանում, հռչակաւոր բանաստեղծի յայտնի դրամայի մասին պատմելիս՝ փոխանակ «Ռիքարդոս թագաւոր» ասելու, ասում էին «Բէրբէճ». իսկ մեր ժամանակները «Մարգարիտ Գոթիէ» և «Ջուլիէտ» ասելու փոխարէն գերասանուհու խաղից հիացած Հանդիսատեսները—պիտի ասեն «Դուղէ»: Դա դեռ քիչ է: Թատրոնում ստացած տպաւորութիւնների հետ ձուլվում են ականատեսների իրենց անձնական կեանքի լաւագոյն յիշողութիւնները: Ի՞նչ հիանալի դիւթական յիշողութիւն է շատերի Համար Տամբելիքի երգեցողութիւնը: Նրանք լսել են նրան երիտասարդութեան ժամանակ, երբ ինքն երգիչն էլ երիտասարդ և առողջ էր. նրա ունկնդիրներն էլ դիւթիչ ձայնը լսելիս վայելում էին իրենց կեանքի ամենաբանաստեղծական ընդունելի: Թէ մէկը և թէ միւսը ձուլուելով տալիս են մի յիշողութիւն. և ծերունի-երգչի ձայնը ստիպում է մինչև վերջին օրերս էլ երախտագիտական արտասուք թափելու մի սի-

րելի, հեռաւոր, անդառնալի բանի Համար....

Նոյն այդ տեսակ զգացմունքով են յիշում Է. Դուղէին:

Քայց ահա միւս տարի նոյն բեմի վերայ յայտնւում է բոլորովին ուրիշ տիպար: Այս անգամ նրանից առաջ Հասնում է նրա աշխարհահռչակ փառքը: Այստեղ զործ էին ածուած կուլտուրայի և գեղարուեստի վերջին խօսքերը այդ փառքը զարդարելու և մեղ կուրացնելու ու հիացնելու, որպէս զի մենք չը կարողանանք մի ընդհանր անգամ ուշքի գալ այդ փայլք-աղմուկի մէջ: Է. Դուղէն մեղ մօտ եկաւ անյայտ և անխօս հեռաւորութիւնից, յաւիտենական գեղեցկութեան երկրից, որը մինչև այժմս յանձին իւր երեւելի գեղարուեստագէտների կարողացել է պահպանել անտիք (հին հռովմէական) պարզութիւնը և Համեստութիւնը: Միւս գերասանուհին ստեղծուել ու սնուել է Համաշխարհային քաղաքի եռուն մթնոլորդի մէջ,—նրա իւրաքանչիւր քայլը դրօշմուած է այդ քաղաքի ջղային, անհանգիստ, աղմկալից, հրապուրիչ և զայթակղիչ ոգով... Մեր առաջև բեմի վրայ բոլորովին ուրիշ կինէ.... Ինչպէս բացատրել ձեզ դրանց միջև եղած զանազանութիւնը: Լուվրի մեծ, գեղարուեստի անհամար զանձերով լցուած, դահլիճներից կան երկուսը. սրանք լաւ կարող են պատկերացնել մեր Համեմատութիւնները: Դահլիճներից մէկի մէջ ժողովուած են անտիք արձաններ, որոնց թւում և Միլօսեան վեներան, միւսում՝ պատերը զարդարուած են սպանացի Ռիբէռան կարչի պատկերներով: Դրանք գեղեցիկը մարմնացնող երեկու զանազան

բւեռներն են: Մարմարիոնը՝—սառն է, անզգայ, կարծես անշնչացած լինի դարևոր անդորրութեան մէջ, —բայց աչք է շլացնում ձևերի փայլուն և հրաշալի գեղեցկութեամբ: Մի անգամ որ տեսնէք Միլօսեան Աենեփային, դուք երբէք չէք մոռանալ ձեր կեանքում. աստուածուհու առանց բիբերի քարէ աչքերը ձեր առաջ պիտի ներկայանան ամէն անգամ, երբ դուք սկսէք լիշելու անտիք աշխարհի և նրա անմահ դեղեցկութեան մասին:

Ռիբէռայի նկարներից նայում են այլապէս դէմքեր. նրանց ցոլացող աչքերը, ջղաձիգ, հիւանդոտ շարժումները սարսուռ են ազդում ձեր վրայ.... Դուք ճնշուած էք, սարսափելի կերպով յուզուած էք մինչև սրտի խորքը... Եւ դուք այդ նրկարներն էլ չէք մոռանալ: Ամէն անգամ, երբ խօսք լինի մարդկային հոգու զաղտնիքների մասին, մտքի և քաջութեան զգացմունքների գերբնական արտայայտութիւնների մասին—դուք ակամայկը լիշէք այդ կենդանի և կարծես առ վարկեան մի սառած պատկերները: Բայց, այնուամենայնիւ, դուք երբէք չէք մոռանալ հելլենական գեղեցկուհի աստուածուհուն: Մենք բերինք ամենաճայրայեղ օրինակներ, բայց նրանք աւելի պարզօրէն կը բացատրեն մեր միտքը: Երկու դերասանուհիներն էլ մարմնացնում են այդ երկու գեղեցկութիւնները, որոնք մարդկային կուտուրայի դարևոր զարգացման արդիւնքն են:

Դուդէի ներկայացումներին մենք տեսանք, ինչպէս կամաց կամաց խորը զգացողութիւնը, զբաւիչ և համակրելի զգացմունքը, կրքոտ բնա-

ւորութիւնը, բեմական պատկերների պարզութիւնը և մատչելիութիւնը —(միւսնոյն է լինի դա ժամանակակից դրամաների թէ ձէքսպիրի ողբերգութեան մէջ) —այդ բոլորը յափշտակում է հանդիսատեսներին և մի զգացմունքի է ենթարկում: Փրանսիացի դերասանուհին բոլորովին այլ կերպ է:

Այստեղ հէնց առաջին րոպէից է վճռում հարցը: Ներկայացումն անպատճառ էֆֆէքտով է սկսում: Դերասանուհին ոչ թէ մտնում է, այլ բեմ է դուրս գալիս: Եթէ այն դուռը, որով նա պիտի բեմ դուրս գայ, բաց է, դիտմամբ փակում են, որ դերասանուհու երևալը աւելի գեղեցիկ և շքեղ լինի: Եթէ բեմը աղօտ լուսով է լուսաւորուած—իսկոյն դերասանուհուն էլեքտրականութեամբ են լուսաւորում: Նա ամբողջովին վառւում ու փայլում է հագուստի զարդարանքների մէջ: Նրա ամէն մի շարժմունքը լուսոյ կայծ է և նա այդ գիտէ: Դուք ականջ էք դնում... Օ՛, ինչպէս է խօսում: Փրանսիական լեզուն հռչակուած է, որպէս ամենաներդաշնակ լեզուներից մէկը, սակայն Սառա Բեռնարի Փրանսերէն լեզուն ինքն-երաժշտութիւն է: Մենք քանիցս նկատել ենք Սառա Բեռնարի խաղի ամենաշնորհալի յատկութիւններից մէկը՝ դա նրա մի տեսակ երեխայական միամտութեան հրապոյրն է. ուրիշներին անմատչելի charme enfantin'ն է, որն այնպէս չքնաղ և նազելի են դարձնում դերասանուհու շատ դերերը: Եւ այդ charme enfantin ստեղծում է ի միջի այլոց ձայնի հնչիւններով, ինքնուրոյն կերպով բառեր և նախադասութիւններ արտասանելով, որոնք

սովորական պայմաններում ոչ մի էս-տետիքական տպաւորութիւն չեն թողնում: Այստեղ նշանակութիւն ունի դերասանուհու յատկապէս ձեւած ու կոկուած հնչիւնը, որ հասնում է մեր ականջին իւր բոլոր գեղեցկութեամբ ու ներդաշնակութեամբ:

Գուցէ ձեր սիրտը հանդիստ մնայ, գուցէ դուք բոլոր ժամանակ անվեր-դով հանդիսատես լինիք, գուցէ ձեր անձնական զգացմունքները չեն խառ-նուի բեմի վրայ տեղի ունեցող կեանքի հետ,—սակայն գեղեցկի զգաց-մունքը, եթէ միայն ձեր մէջ կայ, և այն բանաստեղծ-իդեալիստների երազած մաքուր ձևերով հրապուրուե-լու ընդունակութիւնը, բաւականու-թիւն կը ստանան միայն այստեղ: Ժա-մանակակից բեմի վրայ նոր հելլե-նականութիւն և արդի իդեալական գեղեցկութիւն մարմնացնելու գերբե-նական ոյժը յատուկ է միայն Փրանսիացի դերասանուհուն: Դա արդէն սառած ու քարացած զիրքի կամ շարժուածքների գեղեցկութիւն չէ, ապա մարդկային կեանքի ամենա-մանր արտայտութիւնների գեղեցկու-թիւն է: Ասում են, թէ ներկայ Փրանսիան կուլտուրայի նրբութեամբ, հասարակական և քաղաքական կեանքի զարգացմամբ Արևմտեան Եւրոպայի բոլոր արդի պետութիւններից աւելի է յիշեցնում անտիք Էլլադան: Այս համեմատութեան վրայ դերասա-նուհին աւելացնում է մի նոր գիծ՝ բազմակողմանի, եռուն մտքի, ոգու խորը զարգացման կից ստեղծւում են բեմական գեղեցկութեան կատարելա-գոյն ձևերը:

Որտեղից են այդ ձևերը: Դրանք նմանողութեան հետևանք չեն, քա-նի որ նմանողութիւնը երբեք բար-

ձրը կատարելագործութեան չի հաս-նիլ—մանաւանդ գեղարուեստի մէջ: Ոչ, այդ ձևերը բուն Փրանսիական երևոյթ են: Նրանք աճել ու զար-գացել են ժողովրդի կուլտուրայի և կեանքի հետ միասին: Նրանք Փրանսիական ժողովրդի դէպի գեղարուեստը և բեմը ունեցած ձգտումների հե-տևանք են:

Սառա Բեռնար՝ դարևոր աւանդ-ների իսկական ժառանգուհին է: Նա Փրանսիացի դերասանուհիներից ամե-նազգայինն է: Նրա գեղարուեստա-կան խաղի մեծ մասը անհասկանալի կը լինէր, եթէ մենք անուշադիր թողնէինք այդ աւանդները: Վերջին-ներս վերին աստիճանի հասարակ, պարզ և միշտ նոյնն են: Հէնց դը-րանք են, որ բացարձակ պարզու-թեամբ բացատրում են մեզ Սառա Բեռնարի գեղարուեստական ձգտման գաղտնիքն ու գաղափարը և արդա-րացնում են նրա համաշխարհային հռչակը:

Մինչև այժմ ամբողջ Եւրոպան ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ Փրանսիայի աշակերտ և հետևողը թէ բեմական և թէ, ի հարկէ, ուրիշ շատ ասպա-րիկներում: Իսկ Փրանսիան ահա ար-դէն երեք դար է, որ մի բան է սո-վորեցնում՝ «Բեմի վրայ հարողացէ՛ք հարձ-նացնել Բոլոր զգացմունքները, Բոլոր աս-ջանները և ուրախութիւնները, Բոլոր խո-նէրդ հոգեւոր ասան, սրտիկ աստուծոյ»: Այս-պէս էր ասում Եւրոպական դրամայի ամենամեծ բեֆորմատորը՝ Դիդրոն. միևնոյնն ասաց ժամանակակից ամենահեղինակաւոր բեմական գործիչ՝ Կոկլէնը:

Ըստ երևութիւն սա նախապաշար-մունք չէ, ապա բառիս բուն նշա-նակութեամբ ազգային համոզմունք

որ արիւն ու ծուծ է դառել: Դի-
դրօի նշանաւոր դիալոգը՝ «Paradoxe
sur le comédien» ուղղակի սկսում
է հետեւել խօսքերով՝ «Ա՛հնից առաջ
պէտք է, որ դերասանը ծեծ խելի պէր
լինի: Դերասանը սառնասիրտ և հանդարտ
հանդիսապէս պէտք է լինի: Եւ պահան-
ջում է՝ որքան լեռնանցողութիւն, դի-
րադակտութիւն հասարակ բացառացութիւն,
ամէն բանի նմանեցնելու ընդունակութիւն
և, — որ միևնույն է — հասարակ ընդունա-
կութիւն ամէն պէտքի դերեր և բնա-
րութիւններ ներկայացնելու»:

Դիդրօն, ինչպէս յայտնի է, գրա-
կանութեան մէջ «դիւրագգած» ուղ-
ղութեան հիմնադիրն էր: Նա աշ-
խատում էր, որ իւր գրութեանքների
իւրաքանչիւր տողը ամենից առաջ
ազդեցութիւն ունենայ ընթերցողի
սրտի և դիւրագգացութեան վրայ:
Թատրոնը առաւելապէս պէտք է
զգացմունքներ զարթեցնէ, ուժեղ
զգացողութիւններ առաջ բերէ և
պէտք է ստիպէ ամենադաժան աչ-
քերից արտասուել թափել: Բայց Դի-
դրօն դիւրագգաց լինել թողնում էր
միայն և եթէ հասարակութեան: Բայց
երևելի բեմական և գրական գեղ-
արուեստագետների դիւրագգացութիւ-
նը նա ատելով ատում էր և մինչև
իսկ հալածում: Նրա կարծիքով՝ մեծ
տաղանդով օժտուած մարդկանց հա-
մարեա օտար է այդ զգացմունքը:
Տաղանդի ոյժը ոչ թէ սրտի, այլ
գլխի մէջ է. «ce n'est pas son
coeur, cest sa tête qui fait tout»: Սա
մանաւանդ ճշմարիտ է դերա-
սանների վերաբերմամբ: «Թայրայեղ
դիւրագգածութիւնը — ասում է Դիդ-
րօն, — ստեղծում է միջակ դերասան-
ներ. անգուցն դիւրագգածութիւնը
ստեղծում է բազմաթիւ բոլորովին

անպէտք կօմեդիանտներ. դերասա-
նական հանճարի առաջին պայմանը
դիւրագգածութեան անպայման բա-
ցակայութիւնն է: Եթէ նշանաւոր
դերասանը լալիս է — այդ արտասուե-
ները սրտից չեն, այլ ուղեղից: Նա
խաբերայ սիրահարի նման ծնկաչոք
լալիս է կնոջ առաջ, որին նա չի
սիրում և որին նա ուզում է զայ-
թակղեցնել. այն փողոցային մուրաց-
կանի նման, որ եկեղեցու դուռը կան-
գնած պատրաստ է ձեզ անպատուե-
լու, եթէ ձեզնից ողորմութիւն չի
ստանայ. և կամ հարձի նման, որ
ամէն տեսակ զգացմունքից զուրկ,
դողում է ձեր գրկի մէջ»:

Այս արտայայտութիւնները, ինչ-
պէս տեսնում է ընթերցողը, բոլորո-
վին կտրողական են, սակայն նրանք
չեն կարող մեր մէջ կասկածի մի նը-
շույլ անգամ զարթեցնել հեղինակի
խորին համոզմունքի վերաբերմամբ:
Այս համոզմունքն առաւել ևս կը
պարզուի, երբ Դիդրօն խօսելու լինի
դերասանի խաղի մանրամասնութիւն-
ների մասին:

Այստեղ արտայայտում են, մեր տե-
սակէտից, ուղղակի տարօրինակ ճշ-
մարտութիւններ, մինչդեռ հարիւր
տարի անցնելուց յետոյ՝ այդ ճշմար-
տութիւնները բառացի կրկնեց, մին-
չև անգամ առանց աղբիւրը յիշելու,
ներկայ բեմական գործիչներից ամե-
նանշանաւորներից մէկը: Դիդրօն ի-
րական կեանքի օրինակների մասին
խօսելով և համեմատելով կեանքը
բեմական տեսարանների հետ ասում է:

«Անբաղդ, իսկական անբաղդ կինը
լալիս է և ձեզ վրայ չի ազդում: Կա-
րող է պատահել աւելի վատը. թե-
թեւ կնճիւղը այլանդակում է նրա
երեսի արտայայտութիւնը և ձեր ծի-

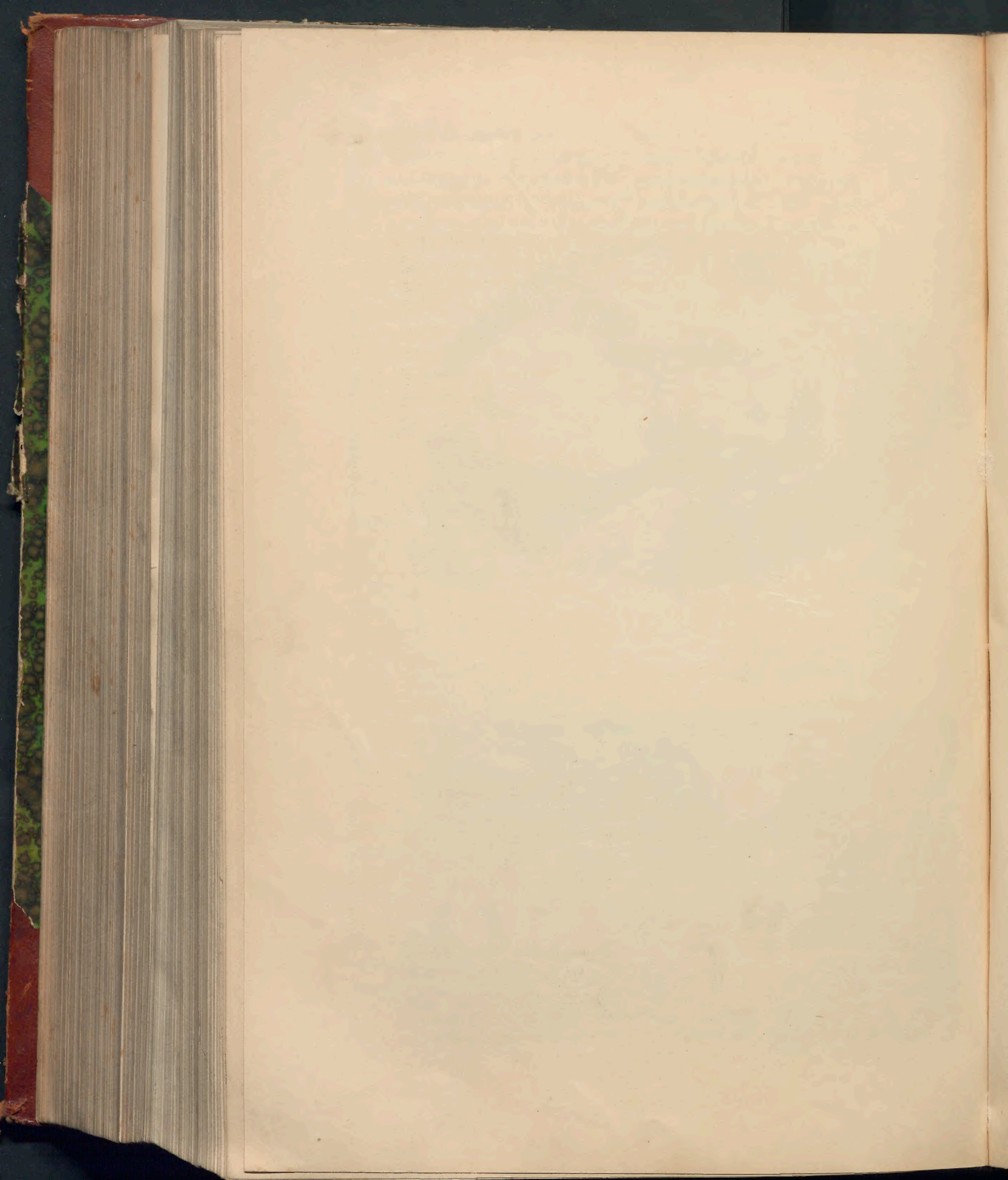

Գէորգ Զմշկեան—Պէլաօ.

Լուսատիւ Ս. Գնունի եւ ընկ

ւ. Սաթնիկ Զմշկեան—Էփեմիա.

Ծաղն է յարուցանում. կամ վերջապէս նրա ձայնը կարող է ձեր ականջը ծակել, նրա սովորական շարժումաձայները, ձևերը ձեզ համար անախորժ և գուեհիկ կարող են թուալ: Ոչ մի այդպիսի բան բեմի վրայ չպէտք է լինի: «Մենք ցանկանում ենք, — շարունակում է Դիդրոն, — որ հերոսուհին բեմի վրայ շքեղ ու գեղեցիկ ընկնի, որ հերոսը մեռնի հնադարեան գլադիատորի նման կրկէսի մէջտեղում հասարակութեան ծափահարութեան միջոցին, — մեռնի վեհաճանաբար, շնորհալի և գեղեցիկ դիրքով»:

Դիդրոն անպայման համոզուած է, որ մարդկանց վրայ աւելի քիչ կազդէ օտարի իսկական խանդը, քան թէ նրա արուեստական նմանողութիւնը: «Գերասանները հասարակութեան վրայ տպաւորութիւն են թողնում ոչ թէ այն ժամանակ, երբ իրենք են խելագարում, ապա, երբ նրանք ճշդօրէն ներկայացնում են կատաղութիւնը, խելագարութիւնը»:

Կոկլէնն էլ նոյն բանն է ասում առանց աղբիւրի մասին յիշելու: Նա ըստ երևութին այս բոլոր գաղափարները համարում է իւր երկարատև դերասանական փորձառութեան հետևանք: Բոլորովին չընդունելով, որ դերասանը պարտական է ապրել իւր հերոսի զգացմունքներով, Կոկլէնը Դիդրոնի նման դիմում է ամէն տեսակ համեմատութիւնների: «Եթէ դերասանները պէտք է լան, — ասում է նա, — որպէս զի ուրիշներին էլ ատիպեն արտասուելու, այն ժամանակ տրամաբանութիւնը պահանջում է, որ հարբածների դերեր կատարելիս իրենք էլ հարբած լինեն, իսկ որպէս զի օրինաւոր կերպով ոճրագործ ներկայացնեն, պէտք է խնդրեն որևէ

հիպնոզացնողի, որ դրդէ իրենց սպանելու ընկերոջը և կամ յուշարարին:»

Եւ այս հայեացքը բեմական արհեստի վերաբերմամբ անպայման ազդալինէ: Ժամանակակից Պարիզի թատերասէրը բոլորովին մեզ չի հասկանալ, եթէ մենք գովենք այն արտիստին, որ խորապէս զգացում և անկեղծօրէն ապրում է բեմի վրայ: Նա ուղղակի այդպիսի դերասանին անխելք կանուանէր: Սակայն դուք լիովին կարտայայտէք Ֆրանսիացու աշխարհայեցողութիւնը, եթէ ասէք հետևեալը՝ որքան բնական արտայայտեց այս դերասանը վշտի զգացմունքը, ինչպիսի շնորհալիութեամբ ընկաւ նրա գիրկը, ինչպիսի ուժեղ ձայնով արտասանեց նա այդ կտորը... Տրամադրութեան ձևն է զլիաւորը, և ոչ թէ ինքը տրամադրութիւնը: Սրա վրայ է հիմնուած Ֆրանսիական բեմը: Կան ի հարկէ այստեղ էլ բացառութիւններ, բայց դրանք շատ քիչ են գործադրում: Վերցնենք օրինակ Մուսէ Սիլլիին, Ֆրանսիացիների կարծիքով արդի «ամենալայրենի» Պարիզի ողբերգակին: «Համբարձ» ձեր առաջն պատկերանում են գժանոցի իսկական տեսարաններ և Ֆրանսիացիք հիանում են ոչ թէ դերասանի անմիջական ոգևորութեան համար, այլ, որովհետև համոզուած են, որ այս բոլորը դերասանի առողջ դատողութեան արդիւնք է, և ոչ թէ յանկարծակի զրգուած արեան հետևանք:

Այս հայեացքների դէմ, ի հարկէ, կարելի է երկար ու յաջողութեամբ վիճել: Նոյն իսկ Ֆրանսիայում այդպիսի հայեացքների հակառակորդներ գտնուեցան, որոնք բողոքում էին բեմական գեղարուեստի այդ ստորաց-

ման դէմ: Բայց դրանք Հերետիկոսներ են ճանաչուել: Դիդրօի և Կոկլէնի գաղափարները իբրև անսխալական «Հաւատամք» ընդունած են բեմական գեղարուեստի ամենանշանաւոր ներկայացուցիչները: Այս դէպքում թէօրիան «չոր ու ցամաք» չմնաց. նրանից, սովորականի հակառակ, առողջացան բազմաթիւ «ծաղկափթիթ և գեղեցիկ» բոյսեր: Դրանցից մէկն է Սառա Բեռնարը: Յիւրաւի այս դերասանուհին անալիզի զարմանալի ոյժով, քննադատական տաղանդով և գեղարուեստական ճաշակով բեմական արուեստին տալիս է չտեսնուած փայլ և գեղեցկութիւն:

Սակայն ինչէ՞ ներկայացնում միւս դերասանուհու՝ Է. Դուգէի սիրտն ու դերասանական աւելներ: Պատահմունք է դա, թէ՛ նոյնպէս մի բոյս է, թէօրիայի ու աւանդութիւնների ծնունդ: —Ասում են թէ պատահմունքը յիմարների հնարածն է, որը մանաւանդ իւր նշանակութիւնը կորցնում է այնտեղ, երբ խօսք է լինում մրտքի ու գեղարուեստի նշանաւոր գործիչների մասին:

Ասում են, թէ Է. Դուգէն Սալվիների սիրելի աշակերտուհին է: Այս հռչակաւոր դերասանը—իւր գեղարուեստի տեսականութեան ամենահամոզուած և անշեղ ներկայացուցիչներից մէկն է: Մենք նրա մասին խօսում ենք ոչ միայն այն պատճառով, որ Է. Դուգէն, երևի, շատ բան է սովորել նրանից, այլ որովհետև, իտալացի դերասանուհու ուսուցիչն ուղղակի հակաճառում է Ֆրանսիական թէօրիայի—յատկապէս Կոկլէնի գաղափարների դէմ: Նա մանաւանդ Սալվիներին մեղադրում է Կոկլէնին, (այսինքն իսկապէս բոլոր ազգային—

Ֆրանսիական շկոլան), այն բանի համար, որ նա աշխատում էր «նսեմացնել իր և իր գեղարուեստի նշանակութիւնը»: Դիդրօն և Կոկլէնը բացարձակ և ծայրայեղ սկզբունքերի ներկայացուցիչներ են: Նոյն եռանդով հակառակն է պնդում և Սալվիներին: «Դերասանը—ասում է նա,—որը բեմի վրայ չէ ապրում Հերոսի զգացմունքներով, նա, ճիշդն ասած, ճարպիկ մեքենագործ է, որ կարողանում է կարծես թէ այնպիսի կենդանութիւն տալ, որ հանդիսատեսն էլ բացականչում է: «Պա ինչ հրաշք է. եթէ միայն այդ մանեկներ կենդանի լինէր, նա կը ստիպէր ինձ լալ կամ ծիծաղել»: Ընդհակառակն այն դերասանը, որ ինքն զգացում է և կարող է իւր զգացմունքով ներգործել ժողովրդականների վրայ, կը լսէ այսպիսի բացականչութիւններ՝ «սա—կատարեալ կեանք է, սա ինքն իրականութիւն է. նայեցէք, ես լալիս եմ, ես ծիծաղում եմ»: Մի խօսքով զգալու ընդունակութիւնը ցոյց է տալիս, որ նա իսկական գեղարուեստագէտ է»:

Եւ այդ սոսկ միայն Սալվիների անձնական կարծիքն չէ: Նա մտաբերում է ազգային գեղարուեստի պատմութիւնից շատ օրինակներ: Անկասկած իտալացի արուեստագէտներից շատերը լիովին կը հաստատեն հռչակաւոր դերասանի հայեացքները—միևնոյնն է գեղարուեստական ստեղծագործութեան որ ասպարիզումն էլ լինի: Եւ դերասանը իւր գաղափարները չի սահմանափակում բացառապէս բեմով: Օրինակ Սալվիներին մտաբերում է, թէ Ռաֆայէլը Տիրամայրը նկարելիս՝ լալիս էր անկեղծ արտասուքով: Միքէլ Անջելօն լուրջ կեր-

պով սպառնում էր իւր արձանին նրա համար, որ նա չէր շնչում... վերջապէս Սալվինին իբրեւ օրինակ իրեն է յառաջ բերում: Մի քանի դերերում արտիստը, ինչպէս ինքն է խոստովանում, միջակ յաջողութիւն է ունեցել և գոհութիւն չի պատճառել ոչ իրեն և ոչ էլ հասարակութեանը: Դրանք հէնց այն դերերն էին, որոնց նա չէր համակրում, այսինքն ուրիշ խօսքերով, որոնց հետ նա չէր կարողանում ձուլուել: Վերջին տարիներս Սալվինին դադարեց վերջապէս իւր զգացմունքի հետ կուռելուց և իւր բնաւորութեան հակառակ դերեր չէր վերցնում:

Այստեղ մասնաւորապէս հետաքրքրական է այն հարցը, թէ ինչպէս է ստեղծում արտիստը բեմական այս կամ այն պատկերը, տեսիլը: Փրանսիական տեսակէտից կարելի է մանրամասն պատմել, թէ ինչպէս դերասանը կամ դերասանուհին ստեղծում են իրենց դերերը: Դա ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ քննական վերլուծութեան, հոգեբանական դատողութիւնների և երբեմն պատմական հետազոտութիւնների հետևանք: Սալվինին բոլորովին հրաժարւում է բացատրելու, թէ ինչպէս է ինքն ստեղծագործում այս թէ այն դերը: Գուցէ նա ինքն էլ չի կարող պարզ հաշիւ տալ, թէ ինչպէս է այդ լինում: Եւ դա հասկանալի է: Սալվինիի միակ զօրութիւնը — նրա ոգևորութիւնն է: Ոգևորութեան թռիչքը մղում է դերասանին դէպի որոշ պատկեր և ամբողջ դերի ուղղութիւնն ինքնաբերաբար ծագում է դերասանի երևակայութեան մէջ: Միայն մնում է պարզել մանրամասնութիւնները: Դա համեմատաբար հեշտ է: Դրա հա-

մար — պատմում է Սալվինին, — ես լոկ աշխատում եմ դառնալ ներկայացուցիչ անձնաւորութիւնը. նրա ուղեղով մտածել, զգալ նրա զգայաբանքներով, լալ և ծիծաղել նրա հետ, սիրել նրա սիրով և ատել նրա ատելութեամբ»:

Հասկանալի է, որ այսպիսի տրամադրութեան տակ դերասանի համար մեծ նշանակութիւն ունի խաղի ազդեցութիւնը հանդիսականների վրայ: Մի անգամ որ ամեն բան հիմնուած է ոգևորութեան և ներքին զօրութեան վրայ. և ոչ թէ սառնարիւն դատողութիւնների և ինքնագիտողութեան վրայ, ամեն բան վրձուում է հետևեալ հարցով. արդե՞ք ինչպէս են վերաբերում հանդիսատեսները դերասանի խաղին, արդե՞ք ոչոք են տալիս նրանք իրենց համակրանքով թէ սառեցնում են իրենց սառնասրտութեամբ: Սալվինին բոլորովին անկեղծ խոստովանում է. «Ես ապրում եմ իմ դերասանական կեանքով միայն կանթեղաշարի (րամպայի) լոյսի առաջ: Հանդիսականների համակրանքներն ու վրդովմունքներն ներգործում են ինձ վերայ և միևնույն ժամանակ ոչոք են տալիս ստիպելու ժողովրդին, որ ինձ համակրեն և ինձ հետ միասին զգան»:

Նոյն զգացմունքներն, Սալվինիի ասելով, ունին ուրիշ խաղացի դերասաններ ու դերասանուհիներ: Ռիստորին — ասում է Սալվինին, ամէն գիշեր լալիս է կատարեալ արտասուք թափելով: Ամենատաղանդաւոր դերասաններից մէկը, որին ճանաչելու բաղդ էի ունեցել պնդում էր, որ ինքն այն աստիճանի ապրում էր ներկայացրած անձնաւորութեան կեանքով, որ բոլորովին ձուլւում էր

նրա հետ և զուարճանում էր նրա հումորով, որպէս իրենով»: Այս փաստերը Սալվինիի աչքում ներկայանում են իբրև ընդհանուր կանոններ:

Վերջ ի վերջոյ Սալվինին ամենախիստ կերպով դատապարտում է նրանց, որոնք «մեքենական սիստեմին», ինչպէս ինքն է գործածում պաշտպան են հանդիսանում: Նրա կարծիքով, այդ սիստեմը «կը ստորացնէ բեմական գործը այն աստիճանի, որ կը մնար հասարակ նրմանողութիւնը, իսկ դերասանը կը դառնար ճարպիկ շարժուող մեքենայ, որ բոլորովին զուրկ կը լինէր պրոմէթէոսի այն հրաշագեղ կրակից, որ մենք հանճար ենք կոչում:»

Գուցէ այդպէս էլ լինէր, եթէ որ «մեքենական սիստեմը» ամենայն խստութեամբ գործադրուէր: Բայց, թէօրիաներից ոչ մէկը լիովին չի կարելի գործադրել մինչև որ մարդիկ կապրեն և մինչև որ գեղարուեստական տպաւորութիւնները—միւսնոյն է թէ դերասանի թէ հանդիսատեսի—անկարելի կը լինի բաժանել անձնաւորութիւններէ:

Դիդրօն և Կոկլէնը կատարելապէս արդարացի են նկատում, թէ այն դերասանը, որ իսկապէս յաիշտակում է բեմի վրայ մի որ և է զգացմունքով, աւելի շուտ խելագար է, քան թէ դերասան. բայց չի եղել և լինելու էլ չէ նշանաւոր գեղարուեստագէտ բացառապէս «մեքենական տաղանդներով» օժտուած:

Վերառնենք հէնց նոյն տիկին Սառա-Բեռնարին, այդ շկոլայի իղեալական աշակերտուհուն: Դերասանուհին ըստ երևութիւն ստեղծում ու մարմնացնում է իւր դերերը բեմի վրայ բոլորովին Դիդրօի գաղափար-

ներին համեմատ, — բայց միւսնոյն ժամանակ նա օժտուած է վերին աստիճանի զարգացած ջղային համատրութեամբ. կարծես ջղերից հիւսուած լինի նրա օրդանիզմը, այն աստիճանի նա հեշտ ու գեղեցիկ կերպով հնազանդում է դերասանուհու գեղարուեստական քմահաճութներին: Միայն այսպիսի ջղերով, այդպիսի ճկուն և զգայուն օրդանիզմով կարելի է մարմնացնել հրաբորբոք և կենսատու գեղեցկութիւնը:

Առանց ջղերի՝ գեղեցկութիւնը կը լինէր սառն, պլաստիքական տեսակէտից կատարելագոյն, բայց բոլորովին զուրկ դրամատիքական ոգուց: Այն պատկերները, որ մարմնացնում էր Փրանսիացի գերասանուհին, մենք համեմատեցինք հնադարեան քանդակագործութիւնների հետ. բայց այս համեմատութիւնը դեռ կատարեալ չէ. մեր դերասանուհին անտիք ձևերին տուել է այնպիսի դարմանալի զգայուն ջղեր, որոնք բոլորովին անձանօթ էին յոյներին և արդիւնք են արդի, նոր քաղաքակրթութեան:

Միւսնոյնը պէտք է ասել և՛ է. Դուգէի մասին: Ամենևին կարելի չէ ասել, որ նա իւր զգացմունքի և ոգևորութեան կոյր գործիք լինի: Նոյն Սալվինին զգացմունքի առաջ բոլորովին խոնարուելով, այնուամենայնիւ, խոստովանում է, որ «խաղիս միջոցին, ասում է նա, ես ապրում եմ երկու կեանքով, ծիծաղում եմ ու լաց եմ լինում և միւսնոյն ժամանակն աշխատում եմ, որ իմ արտասուքն ու ծիծաղը ներգործեն ամենից աւելի այն մարդկանց սրտերի վրայ, որոնց վրայ ես ուզում էի ազդել»:

Հէնց այդ վերլուծութիւնն է, որ մենք կոչում ենք շկոլա, որ նոյն մե-

խանդմն է: Այս զէպքում ևս է. Գուգէն գրեթէ լիովին հաւատարիմ է մնում իւր ուսուցչի պատգամներին, մանաւանդ որ ինքն ուսուցիչն ուրիշ տեսակ բեմական ստեղծագործութիւն չի ընդունում: Ուրեմն, ըստ երևութին, գործադրութիւնը միշտ և ամենուրեք տեսականի մէջ մտցնում է իւր փոփոխութիւնները և, ի հարկէ, ՚ի նպաստ գեղարուեստի զարգացման: Այսպիսով երկու գեղարուեստների տարբերութիւնը կայանում է դերասանի այս կամ այն հիմնական ոյժի գերակշռութեան մէջ:

Տիկին Գուգէի գեղարուեստը և նրա ուսուցչի հայեացքները կարող են մեզ աւելի մօտ և գրաւիչ լինել: Բայց դա չի նշանակում, որ պէտք է անտես առնել բեմի և, առհասարակ, գեղարուեստական ստեղծագործութեան մասին գոյութիւն ունեցող ուրիշ տեսակէտներ: Փրանսիայում, ինչպէս մենք տեսանք, այդ տեսակէտները բոլորովին հակառակ են մեր գաղափարներին: Եւ այդ միայն Փրանսիայում չէ: Ուշադրութեան արժանի է այն, որ կլասիք աշխարհի հայեցակէտները լիովին համապատասխանում էին Փրանսիականին: Պղատոնը դերասաններին նախ և առաջ համարում էր բուռն զգացմունքների, մոլութիւնների և առաքինութիւնների կատարելագոյն նմանեցնողներ: Նոյնը տառացի, բայց աւելի կոպիտ ձևով, կրկնել է Դիդրօն: Նրա համար դերասանական արուեստը իսկապէս *singerie sublime* է — «կապկուլթեան բարձրագոյն (ազնուագոյն) տեսակն է»:

Սակայն ոչ հին և ոչ էլ նոր աշխարհում չեն եղած և չեն էլ կարող լինել ճշմարիտ գեղարուեստագէտներ, որոնք անպայման ենթարկուած լինէին այս կամ այն թէօրիային: Մենք տեսնում ենք, որ մէկ դերասանուհու մէջ առաջի տեղն են բռնում տեմպերամենտը, անձնական գիւրազգացութիւնը. միւսի մէջ — Փրանսիական գեղարուեստի մշտական հանճարները — *jugement, goût, bons sens* — (քննադատութիւն, ճաշակ և միտք): Թէ մէկը և թէ միւսը՝ երկուսն էլ լիովին արժանի են իրենց վաստակած հռչակին. իսկ մեզ մընում է միայն շնորհակալ լինել արժանապէս, որ նրանք մեր առաջ բաց արին գեղեցկութեան ու գեղարուեստի խորհրդաւոր, բազմազան և վեհ աշխարհը:

Յօդուած Ի. Իւանովի.

Թարգմ. Գր. Բեդելեան.

Նոր-Նախիջևան
1900 ամի.

„ՊԵՊՕ“ի 30-ամեակի առթիւ.

Մեր անդուգական թատրերգու— Սունդուկեանցի ոչ մի պիեսը այնքան շատ չի խաղացուել, այնքան մեծ ժողովրդականութիւն չի ստացել, որչափ Պէպօն: Երեսուն տարի շարունակ, սկսած 1871 թուականից, տարի չի անցել, որ այդ պիեսան մի քանի անգամ ներկայացրած չլինեն, թէ Թիֆլիզում, թէ Կովկասի դանազան Հայաբնակ քաղաքներում: Անգամ Պօլիս, եթէ չեմ սխալվում, 1875 թուականին, Հանգուցեալ Ամերիկեանը, իւր այնտեղ եղած միջոցին, բեմ հանեց այդ գրուածքը և մեծ ընդունելութիւն գտաւ: Վրացիք, վերականգնեցնելով իրենց բեմը, բարձի թողարած Վօրօնցովի մահից յետոյ, ըսկսեցին Սունդուկեանցի պիեսներից կազմուած ռեպերտուարով «Դսաթաւալա», «Բանդաժ օջախ» «Էլի մէկ գոհ», բանալով թատերաշրջանը Պէպօ պիեսայով, որը կրկնեցին երեք անգամ իրար ետևից:

Անգամ ռուսաց բեմի վրայ նա ուշադրութիւն է գրաւել և խաղացուել Թիֆլիզում առաջին անգամ Պալմ թատրոնապետի օրով—80-ական թրուականին, վերջերս Արտիստիքական թատրոնում, նաև Մոսկուայում ի նպատտ մի ռուս արտիստի: Բացի այդ

իբրև գրականական արժանիքներով փայլող մի գործ նա և այդ տեսակետից շահագրգիռ է եղել բանասէրներին: Յայտնի գրական Ի. Վեսելովսկին, պ. Մ. Բերբերեանի աշխատակցութեամբ, թարգմանած է Պէպօն ռուսերէն, իսկ նորերս այդ պիեսը թարգմանուել և տպագրուել է Թիֆլիզում Հրատարակող Փրանսերէն «Le Caucase Illustrée» Հանդիսում, որը լոյս է տեսնում պ. Մուրիէի խմբագրութեամբ:

Պէպօ գրելու միտքը յղացաւ Հեղինակի մէջ մի Հասարակ Հանգամանքից: Մի օր, Հանգուցեալ բժիշկ Փուղինեանցի փոխադրած — անմահ Մուլիեռի — «Բռնի ամուսնութիւն» պիեսի մէջ, ես խաղում էի Հայացրած կինտօի—Լեկոստի (սիրահարի) դերը, ուր այդ անձնաւորութիւնը իր փեսայացու վաւաշոտ, նմանապէս Հայացրած Զգանարէլին, ծանրակշիռ բռնուցքներով ստիպում է ամուսնանալ իւր քրոջ հետ և այդպիսով վերջ է տալիս նրա տատանման:

Հէնց այն երեկոյ, ներկայացման գիշերը, խաղը վերջանալուց յետոյ, Սունդուկեանցը մտաւ բեմ և յայտնեց ինձ որ իմ խաղս զարթեցրեց նորա մէջ մի հարց՝ թէ ինչպէս կը

վարուէր մի որ և իցէ ձկնորս Պէպօ, այդ տեսակ հայ Զգանարէլի հետ, որը համարձակուէր մերժել այդ Պէպօին վճարելու նորան իւր պարտքը:

Այնուհետեւ, ինչպէս ես պատմում եմ թատրոնական յիշողութիւններէս մէջ «1870-ի սկզբումն էր, երկար ու բարակ քննելուց յետոյ, Սունդուկեանցը սկսեց իւր սովորական թելադրութիւնը»:

«Այնուհետեւ ամէն օր ես գնում էի Սունդուկեանցի մօտ, առնում էի գրիչը ձեռքս և նստում էի սեղանի մօտ: Այդ տեսակ իմ վարմունքը քաջալերում էր նորան և նա սկսում էր ոգևորուել: Յունիսի սկզբում, Սունդուկեանցը տեղափոխուեց Կրծանիս անուանուած այգեստանը, և ահա այդ տեղ շարունակուեց Պէպօի գրութիւնը»:

«Այգու մէջ կար երկույարկանի քարաշէն տուն մէգօնինով, որի փոքրիկ պատշգամբից և պատուհաններից բացվում էր տեսարան դէպի կանանչադարդ լեռը և նորա ստորոտում՝ ձորի մէջ փռուած այգիներ»:

«Առաւօտները, կանուխ, ժամի եօթին, մենք բարձրանում էինք այդ մէգօնինը, այնտեղ ես նստում էի սեղանի մօտ... և, գրիչը ձեռքս առնելով, սպասում էի թելադրութեան...»

«Վերջապէս յուլիս ամսուայ ըսկզբում Պէպօն պատրաստուեցաւ, և այնուհետեւ, ամառանոցից (Կրծանիսից) իջնելուն պէս, սկսեցինք նորա փորձերը. սկզբում Սօփիա Մելիք-Նազարեանցի (այժմ տ. Իգմիրեանցի) բնակարանում, յետոյ իրա՝ Սունդուկեանցի տանը»:

«...Համարեա երկու ամիս տեւում էին փորձերը, և վերջապէս, Զատիկից յետոյ իրաւունք ստացանք ներ-

կայացում տալ քաղաքային թատրոնում և տուինք Պէպօն:

Աֆիշան դուրս գալուն պէս, ժողովուրդը յարձակուեց կասսայի վերայ: Միւհոյն օրը ծախուեցին բոլոր տոմսակները: Վաղուց էր, «Խաթաբալայից» յետոյ, ես այդպիսի ընտիր հասարակութիւն չէի տեսել հայերէն ներկայացումների ժամանակ: Դերասաններս բոլորս էլ առանձին մէկ ոգևորութիւն էինք զգում»:

«Բեմ դուրս գալուս պէս՝ դահլիճում բարձրացաւ մի աղմկալից ծափահարութիւն, այնպէս որ երկար ժամանակ ես չկարողացայ սկսել իմ դերակատարութիւնս. իսկ երբ առաջին արարուածի վարագոյրը իջաւ, դահլիճը դղրդաց յափշտակուած բացականչութիւններով, սաստիկ ծափահարութիւններով: Սունդուկեանցը վազեց բեմ և չնայելով մեր լարուած յարաբերութիւններին, ընկաւ վզովս և արտասուքը աչքերին, գրգուեց և համբուրելով ձակատս, դուրս քաշեց բեմ միասին շնորհակալութեան» (Արաքս գիրք Ա. 1889):

* *

Առաջին ներկայացման մասնակցում էին՝ Զիմզիմովի դերում, հանգուցեալ Ամերիկեանցը, Գիքօի դերում՝ նմանապէս հանգուցեալ Գէորգ Միրադեանցը, Կակուլու դերում՝ Մելիք-Աղամեանցը... իսկ կանացի դերերում՝ Էփեմի (Զիմզիմովի կնոջ) տ. Անայիս (Ամերիկեանցի քոյրը), Զուշանի, Պէպօի մօր, հանգուցեալ Քէթլեան Աղամեանցը և Կէկէլի՝ (Պէպօի քրոջ) հանգուցեալ օր. Թագուհին (Սօփիա Մելիք-Նազարեանցի քոյրը):

Երկրորդ ներկայացման ժամանակ՝ այս անսամբլում փոխուեցան կանացի դերակատարները: Տ. Անայիսին փո-

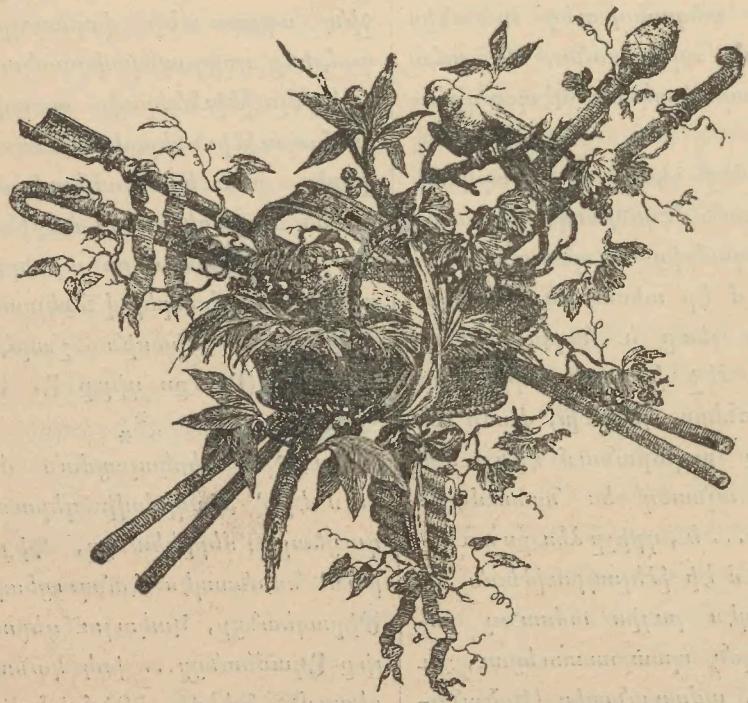
խարինեց տ. Սօփիա Մելիք-Նազարեանց և Թագուհուն տ. Սաթենիկ:

Այդ երկու կանացի դերերի փոփոխութիւնը այնպիսի մի նոր կեանք տուեց պիեսին՝ որ մնացինք ապշած: Երբէք չեմ մոռանալ ինչպէս երրորդ արարուածի սկզբում՝ երբ Սաթենիկը կիսաձայն, մեղմ, աղիողորմ սկսեց երգել «Իմ սրտին աղ ես արել» Ազբար Ադամի երգը, Թատրոնի դահլիճը ամբողջապէս լարուած զրութեան մէջ

լսում էր հետաքրքրութեամբ դերասանուհուն և նորա մօնօլօգի վերջը մնաց մի քանի ժամանակ անշարժ, լետոյ յանկարծ սթափուեց և սկսեց սաստիկ ծափահարել:

Այսպիսի անսպասելի յաջողութեամբ վերջացաւ Պէպօի երկրորդ ներկայացումը, որով և յանձնուեցաւ այդ պիեսը հայոց Թատրոնի ռէպերտուարին ընդ միշտ:

Գէորգ Չաշկեան.

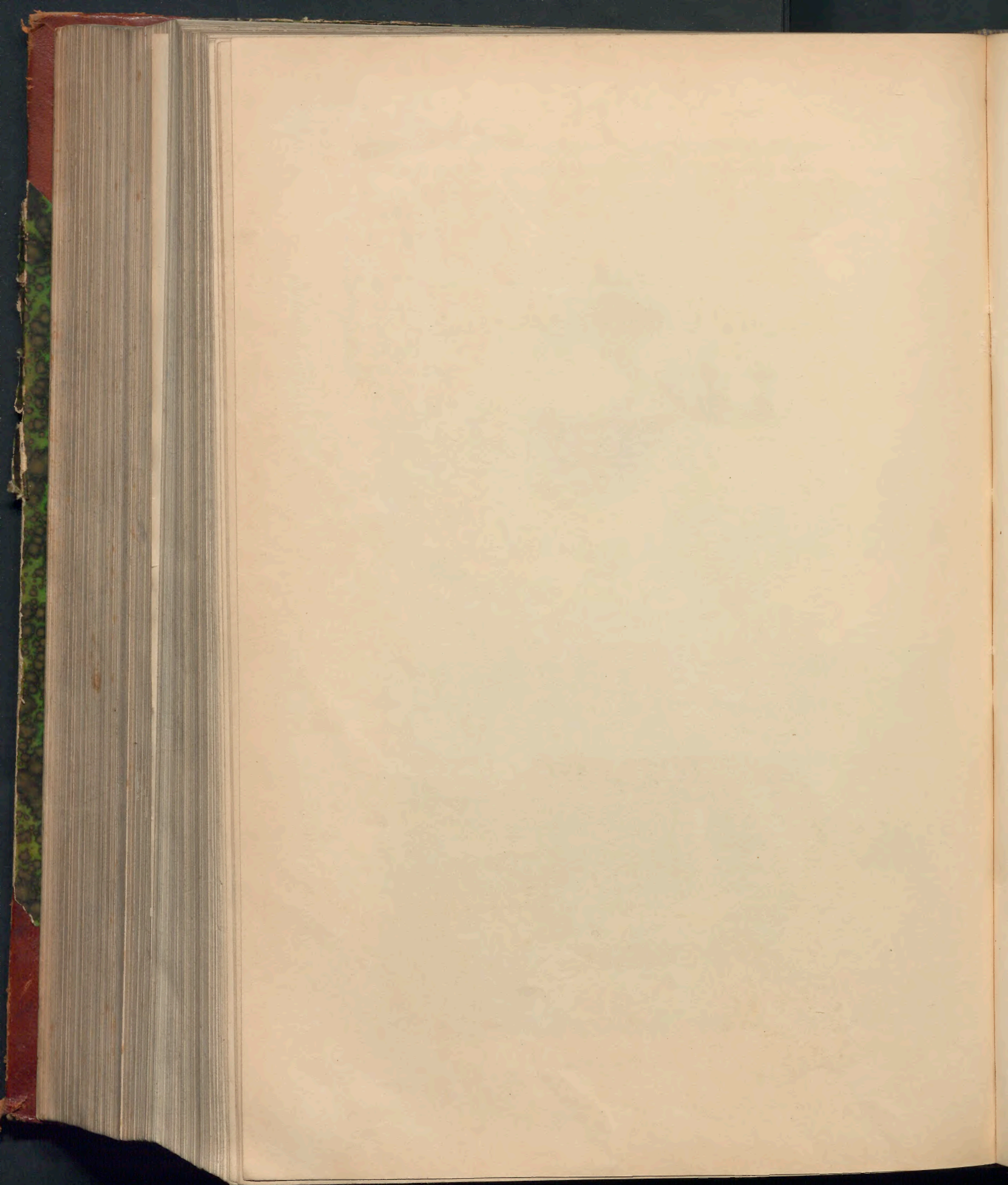

(Տ.-Դ.)—Գրքո (Պէւզո).

Լուսատիւ Ս. Գնունի եւ ընկ

Գէորգ Տէր-Դաւթեանց.

ՕՐՀԱՍԱԿԱՆ ԳԵՔԻՒ

ՎՈՐԵԻԻԼ ՄԷԿ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԵԱՄԲ

Հեղինակութիւն Պ. Դ. Լ—ի, ուսերէնից փոխադրեց Ի. Ալիսանեան.

ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁԻՆՔ

ՍԵՐՐԱԿ ՄԱՐՈՒԹԵԱՆ, վաճառական.

ՀԱՅԿԱՆՈՅՇ, նրա աղջիկը, գիմնազիոնի աշակերտուհի, 16 տարեկան.

ՄԻՔԱՅԷԼ, գիմնազիոնի աշակերտ, 18 տարեկան.

Մի ծոխ սենեակի Մարութեանի տանը: Երկու դուռ, մէկը հանդիսա-
կանների դիմացը, իսկ միւսը աջ, որը տանում է Մարութեանի առանձ-
նասենեակը:

ՏԵՍԻՍ Ը.

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. (նստած է աջ սե-
ղանի մօտ եւ գիրքը ձեռքին բարձ-
րաձայն անգիր է անում դասը:) Այլ ևս ոյժ չունիմ, աւելի լաւ է յե-
տաձգեմ մինչեւ առաւօտ. կէսը ար-
դէն գիտեմ... Տէր Աստուած դեռ
ամբողջ մի երես է մնում... Ո՛հ, ո՛չ,
մտածելն անգամ աւելորդ է, այսօր
չէ կարելի վերջացնել, շուտով գալու
է Միքայէլը, ժամանակ է հարկաւոր,
որպէս զի շորերս փոխեմ... միթէ
կարող եմ այս կարճ շորերով ընդու-
նել նրան: (Ձգում է գիրքը սեղա-
նի վրայ եւ մտածում:) Իսկ եթէ
մայրս իմանայ, որ դասս չեմ պատ-
րաստել: Նա խոստացաւ, որ մի ժա-
մից յետոյ կը վերադառնայ: Ա՛խ,
Տէր Աստուած, ինչ անբախտն եմ:
Երբ կը վերջանան վերջապէս այս
անտանելի դասերը. և իրաւ բաւա-
կան է, որքան սովորեցի, չէ որ ես
շուտով մարդու պէտք է գնամ. ար-
դէն 16 տարեկան եմ, իսկ ես զբա-
ղուած եմ այս յիմար գրքերով: (Հռու-
թիւն. յետոյ ժպտալով եւ մեծ քա-
ւականութեամբ:) Զատ հաւանական
է... որ ես էլ այսօր նշանուեմ. ա՛խ
Տէր Աստուած եթէ միայն գլուխ գար:
(Գրպանից հանում է մի նամակ եւ

կարդում է:) «Հոգույս հատոր սիրելի
իմ Հայկանոյշ, համարձակու՛մ եմ
խնդրել ձեզ, որ դուք վերջնականապէս
կենդրոնացնէք ձեր դատողութիւնը,
այսինքն այսպէս ասած, վերջնական
վճիռ տաք այն փափուկ խնդրին,
որի մասին ես պատիւ կունենամ այ-
սօր համեստօրէն զեկուցանել ձեզ,
մինչեւ իմ պաշտօնական խօսակցու-
թիւնը ձեր ծնողների հետ»: Մնամ
ձեզ յարգող և ձեր ստրուկ Միքայէլ
Արարատեան: Ահա այս վերջին խօս-
քը ես ոչ մի կերպ չկարողացայ հաս-
կանալ: Չէ որ նրա ազգանունը Մի-
նասեան է, իսկ նա գրում է Արարա-
տեան: Տասն անգամ կարդացի և ո-
չինչ չհասկացայ... Իսկ յետոյ գրում
է ոտանաւոր՝

Օ, չքնաղ հայկուհի: Ես քեզ կ'անւանեմ
Մեծ հերոսուհի: Ես քեզ կը պաշտեմ,
եթէ ինձ համար նոր սիրտ ըստեղծես,
Վերքերս բուժես, արցունքս սրբես...

Ա՛խ ինչ հրաշալի է, իմ Միքայէլ
խելօքէ, ես նրան սիրում եմ, ա՛խ ինչ
ասացի. ես դեռ այդ չգիտեմ—գուցէ
և չեմ սիրում: Ահա երբ նա կը լինի
իմ նշանածս կամ ամուսինս, չէ որ
դա հեշտ է, այն ժամանակ ես նը-
րան կը սիրեմ: Այսօր նա առաջարկու-
թիւն կանէ, իսկ վաղը մենք կա-
մուսնանանք: Ես այն ժամանակ կը լի-

նեմ տիկին Հայկանոյշ. երեկոյթներ
կը սարքենք, կը պարենք, շարու-
նակ այցելութիւններէ կերթանք...
չէ՞ որ մենք շատ ծանօթներ կուենե-
նանք...

ՏԵՍԻԼ Բ.

ՀԱՅԿԱՆՈՅՉ ԵՒ ՄԻՔԱՅԷԼ.

ՄԻՔԱՅԷԼ. (մտնում է) Օրիորդ,
պատիւ ունիմ ողջունելու:

ՀԱՅԿԱՆՈՅՉ. Ա՛խ... ներողութիւն:
Գնա՛ դաշլիճը, ես հագնուած չեմ.
գնա՛, գնա՛. ես իսկոյն կը հագնուեմ...

ՄԻՔԱՅԷԼ. Հոգ չէ՛: Ես այս րո-
պէին իմացայ, որ ձեր ծնողները
տանը չեն. ուստի պէտք է շտապենք
վերջացնել մեր գործը, ապա թէ ոչ
մենք կը զրկուենք ազատ խօսելու
իրաւունքից:

ՀԱՅԿԱՆՈՅՉ. Ես ամաչում եմ, դու
այդպէս զուգուած, զարդարուած, իսկ
ես...

ՄԻՔԱՅԷԼ. Յարգելի օրիորդ, մենք
պէտք է ազատ լինենք ամէն մի
նախապաշարմունքից, որովհետեւ ինձ
հետաքրքրող հարցը, շօշափում է
չափազանց մի կարեւոր խնդիր:

ՀԱՅԿԱՆՈՅՉ. Ինչո՞ւ ես անուանում
ինձ յարգելի օրիորդ և ինչո՞ւ ես ինձ
հետ՝ այդպէս վսեմութեամբ խօսում.
դու բարկացած ես ինձ վերայ:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Որովհետեւ ես այժմ
կանգնած եմ պաշտօնական հողի վե-
րայ:

ՀԱՅԿԱՆՈՅՉ. Ինչպէս... Բնէ հող:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Յարգելի օրիորդ, ես
վճռեցի խնդրել ձեր ձեռքը և ձեր
սիրտը, բայց կանխապէս պէտք է
խօսեմ ձեզ հետ այն գորեղ արգելք-
ների մասին, որոնք խոչնդոտ կը

հանդիսանան իմ մտքերս և ծրա-
գիւրներս իրադործելու ժամանակ:

ՀԱՅԿԱՆՈՅՉ. Դու ուզում ես ինձ
հետ պսակուել, համեցէք ես պաս-
րաստ եմ: Ես վաղուց... այսինքն այս-
օր էի այդ մասին մտածում... միայն
թէ երբ...

ՄԻՔԱՅԷԼ. Դա կախուած է թատ-
րոնապետից, որը խոստացաւ շու-
տով քնդունել ինձ և ստորագրել պայ-
մանագիրը: Նախ ես պէտք է ապա-
հովացնեմ մեր ապագան իսկ յետոյ ա-
մուսնանամ:

ՀԱՅԿԱՆՈՅՉ. Աստուած իմ, Բնէ-
եր ես ասում, ես քեզ չեմ հասկա-
նում, դու ծիծաղաշարժես:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Լուրջ խնդիրներում,
ես և դուք ներկայացնում ենք եր-
կու հակառակ ուղղութեամբ դասա-
ւորուած դժեր, դուք զուգահեռական,
իսկ ես ուղղահայեաց: Նորից կրկնում
եմ՝ ես կանգնած եմ պաշտօնական
հողի վերայ: Երբ մենք պատանիներ
էինք, մեր ձգտումը միմիայն անմիտ
և անմեղ երեխայական խաղեր էին,
ինչպէս օրինակ դնդակը և այլն: Այժմ
ես չափահաս եմ և այսուհետեւ ստի-
պուած եմ խաղալ կեանքի մէջ, ճա-
կատագրիս հետ, այդ պատճառով ես
պէտք է վերածնունդ եմ:

ՀԱՅԿԱՆՈՅՉ. Միշտ, ես լաց կը
լինեմ եթէ դու կը շարունակես այդ-
պէս խօսել: Դու խելօք ես, դու
ամէն ինչ հասկանում ես, իսկ ես յի-
մարս—լսում եմ և ոչինչ չեմ հաս-
կանում:

ՄԻՔԱՅԷԼ. (համբերութիւնից
դուրս գալով) Փո՛ւ, գրողը տանի
քեզ: Ահա ձեզ ժամանակակից կա-
նանց մի նմուշ, այս Բնէ խաւարա-
մտութիւնն է, օբսկուրանտներ: Մար-
դու տսլու աղջիկ՝ 16 տարեկան և

չի հասկանում իւր փեսացուի պաշտօնական ճառը: Կարելի է արդեօք սրանց հետ գոնէ մի ըոպէ, լուրջ կերպով խօսել:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Միշտ, հոգեակս, ներիր, ես էլ չեմ անի, մի բարկանար:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ես չեմ բարկանում. ես առհասարակ կնոջ, մարդկային ցեղի այս անպէտք սեռի, վրայ եմ բարկանում: (Անցուղարձ է անում՝ սենեակում): Լսիր, վերջերս ես չէի կարողանում գալ ձեր տուն, ուստի և չկարողացայ հաղորդել քեզ նորութիւններ. ահա թէ ինչ. իմ մէջ երևաց տաղանդ, հասկանում ես, ինչ կը նշանակէ տաղանդ:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Հասկանում եմ:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ահա թէ ինչպէս: Բարեկենդանի տօներին, մեր գիմնազիոնում, տեսչի ղեկավարութեամբ ներկայացում էին տալիս. ես էլ էի մասնակցում, թէպէտ կնոջ գեր էի կատարում, բայց այնուամենայնիւ այնքան յաջող խաղացի, որ ինքը տեսուչը զարմացաւ: Ես սկսեցի պարապել և մտադիր էի մտնել դրամատիքական կուրսերը, բայց ինձ ծանօթ մի դերասան խորհուրդ տուեց թողնել այդ մտադրութիւնը, այսինքն կուրսեր մտնելու ցանկութիւնը, և ինքը սկսեց պարապել ինձ հետ... Ես արդէն անգիր եմ արել ամբողջ ձէքսուպիրը, ձիւլերը—Համլէտի և Չացկու դերերը այնպէս գիտեմ, ինչպէս իմ հինգ մատս, մէկ խօսքով ես մտնում եմ բեմ: Այսօր դու վերջին անգամն ես տեսնում ինձ աշակերտական համազգեստով, ես այլևս գիմնազիստ չեմ, այլ դերասան Արարատեան: Ռօճիկս ամսական 15 ռուբլի է, կը ստորագրեմ պայմանագիրը, կապահովացնեմ ինձ և յետոյ կամուսնանամ: Ես քեզ

ճանաչում էի, երբ դեռ երեխայ էիր, վաղուցէ որ քեզ սիրում եմ, քեզանից լաւ ամուսին ինձ հարկաւոր չէ: Յետոյ դու էլ դերասանուհի կը դառնաս, ես քեզ կը սովորեցնեմ:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Ինչպէս թէ դերասանուհի, ես երբեք թատրոնում չեմ եղել:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ես քեզ ասում եմ, որ կը սովորեցնեմ:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Միշտ ջան, հարկաւոր չէ դերասանութիւն, աւելի լաւ է աֆիցեր դարձիր:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ե՛հ, թող ի սէր Աստուծոյ, ինչ է աֆիցերութիւնը, դատարկ հնչիւն, արտաքին փայլ և ուրիշ ոչինչ: Ես տաղանդ եմ. ես հոգւով արտիստ եմ: Իմ նշանակութիւնը, իմ ով լինելը մարդիկ կը հասկանան գեղարուեստի տաճարում: Ժողովրդական երգիչների հերոս պէտք է դառնամ:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Միշտ, դու նորից սկսեցիր այդ ձևով խօսել:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Լաւ, լաւ այլևս չեմ խօսի: Այսպէս, ես այսօր ուզում եմ խօսել ծնողներիդ հետ, իսկ դու կասես, որ ինձ սիրում ես այնչափ, որ առանց ինձ չես կարող ապրել, ուշաթափուիր, կամ մի բան արա, այդ քո գործնէ. և վերջապէս ինչ կարիք կայ կնոջը այդպիսի բան սովորեցնել:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Միշտ ջան, սիրելիս, ես բոլորը կանեմ, ինչ որ դու կասես, մի բան եմ խնդրում, թող բեմը: Ես ուզում եմ ժեներալի կին լինել:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ո՛չ, ո՛չ, և ո՛չ: Դու դեռ շատ փոքրես, դու չես կարող հասկանալ իմ իրեքը: Լսիր Հայկանոյշ, դու ինձ սիրում ես, դու իմ կինը կը լինիս. այդ պատճառով, դու պար-

տաւոր ես առանց հակառակուելու լսել ինձ: Ամենից առաջ քո մէջ պէտք է մեռցնել ծնողներիդ տուած դաստիարակութիւնը: Նրանց հայեացքը որդւոց դաստիարակութեան վերաբերմամբ այնքան սխալ է և վատ, որ մինչև անգամ չի կարելի ենթադրել կրփութեական անալիզին:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Ես կը լսեմ քեզ, միայն չեմ կարող գերասանուհի դառնալ: Ես չեմ ուզում... ես չգիտեմ... ես վախենում եմ: Աւելի լաւ է ապրենք այնպէս, ինչպէս հայրիկս ու մայրիկս են ապրում:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Քո հայրը և մայրը զեկադէնտներ են:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Ինչո՞ւ համար ես հայհոյում:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ո՞վ է հայհոյում, սա ամենանոր ձեւի բառն է, իսկ դու անուանում ես հայհոյանք. քեզ հետ չի կարելի խօսել:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Միշտ ջան, դու դարձեալ բարկանում ես...

ՄԻՔԱՅԷԼ. Այո՛, չէ որ ես քո փոխարէն վշտանում եմ, դու իմ կիսն ես, այսինքն շուտով կը լինես: Ես պէտք է արդարադատ լինեմ: Ես պարտաւոր եմ լսել քեզ մինչև վերջը: Ես առաջարկեցի իմ ծրագիրներս, այժմ դու քոնը ասա. յետոյ կը դատենք թէ իմս և թէ քոնը: (Ձգվում է բազկաթոռի վրայ, հանում է գրպանից մի մեծ պօրտպիզար եւ ծխում է:) Խօսիր առանց քաշուելու, թէ ինչ հայեացք ունիս ամուսնութեան մասին և թէ ինչ ես ցանկանում:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Լաւ, ես կը պատմեմ սկզբից: Մենք կամուսնանանք, մայրիկս կը տայ ինձ բաւականին օժիտ և մեծ քանակութեամբ շուրեր...

Ես կը զոգուիմ երբ քէֆս կը տայ... շուտ շուտ կերթանք երեկոյթներ. ի հարկէ մենք էլ կը սարքենք... Հարսանիքիս երկրորդ օրը մեզ մօտ կը գան իմ ընկերուհիներս, ես նրանց կընդունեմ ինչպէս հարկն է: (Նմանեցնում է:) A bon soir m—lle, թոյլ տուէք ներկայացնել ձեզ իմ ամուսնու... ա՛խ ոչ, սխալուեցի, չէ որ նրանք կը ծանօթանան քեզ հետ հարսանիքում: Յետոյ կը գան քո ընկերները: Ի հարկէ մենք այլևս դատեր չենք ունենայ պատրաստելու, մենք կանենք այն՝ ինչ որ կը ցանկանանք, յետոյ երկուսս միասին կերթանք կառքով զբօսնելու. ամենքը մեզ վրա մաւով կը ցոյց տան—կանեն՝ տեսէք, տեսէք, նորապսակներն են, իսկ մենք այսպէս ձգուած: (Ձրգում է:) Դու աջ կողմը կը նայես, իսկ ես ձախ և աջապէս կը բարեկէնք ծանօթներին: (Յոյց է տալիս գլուխով:) Իսկ յետոյ եթէ մեհակութենից կը ձանձրանանք, կը սկսենք մեզ համար երեխաներ փնտռել...

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ընտրենք, ինչպէս կը փնտռենք:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Ի հարկէ: Կերթանք զիցուք անտառ, կամ ծովի ափը, ես գիտեմ այնպիսի տեղեր, որտեղ շատ քարեր կան, իսկ զրանցից մէկնում է կի տակը անպատճառ երեխայ կը գտնենք:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Հըմ... ասենք այդ մետողը արդէն հնացել է, այժմ ֆիզիալօգիայով այդ հարցը վճռում է ակելի հասարակ կերպով:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Ի՞նչպէս:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Յետոյ, յետոյ, ամուսնութիւնից յետոյ կը պատմեմ: (Կանգնում է:) Զարմանալի միամիտ կիսն քո մայրը: Տէր Աստուած ինչքան ջանք

պէտք է գործ դնեմ մինչև որ կարողանամ քո մէջ ջնջել այդ վատ դաստիարակութիւնը: Ես ստիպուած կը լինեմ, ինչպէս ասում է Կրեչինսկին՝ «ոսկորներդ մի լաւ ջարդել, որ խելքի դաս»:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Օ՛ր ինչպէս սարսափելի ես... Միշտ ջան մի վախեցնի ինձ:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ի՞նչ է՝ ի՞նչ քո մօր դաստիարակութիւնը: Այո՛ ես գիտեմ նրա սկզբունքը, աղջիկը պէտք է աղջիկ լինի և զրա համար էլ քեզ այնպէս է պահում, ինչպէս եօթը տարեկան երեխային, չէ թողնում, որ ցերեկով փողոց դուրս գաս, որովհետեւ ասում է այնտեղ ձիաներն են վազվզում և դա ասում է վայելուչ բան չէ:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Ի հարկէ վայելուչ չէ:

ՄԻՔԱՅԷԼ. (կանգնում է նրա առաջ, թափահարում է գլուխը եւ ասում զգացմունքով) Չարագործութիւն, չարագործութիւն: Օ՛ր եթէ ինձ հրամայէին զնալ դժուրքը և կռուել թշնամիներիս հետ, ես աւելի հեշտ կը համարէի, քան տեսնել այս անիծեալ օրը:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Ա՛յ, Միշտ, ես կը փախչեմ:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Մի վախենայ, այդ ես նմանեցնում եմ Համլէտին, ճշմարիտ որ լաւ է, այնպէս չէ:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Չգիտեմ:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ոչ հոգեակս, եթէ դու գոնեայ մէկ անգամ եղած լինէիր թատրոնում դու կը հասկանայիր թէ ինչի եմ այսպէս սիրում բեմը: Գուցէ կը գնահատէիր իմ տաղանդը: Ուրիշ ես այս բոլորիս քեզ համար Համլէտ ներկայացնեմ, դու կը հասկանաս: Այլ միասին խաղանք....

և տես պայման եմ դնում, եթէ ինձ չհաւանես, ես բեմ չեմ մտնի, այլ աֆիցեր կը դառնամ: Համաձայնես:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Լաւ, իսկ ես ինչպէս խաղամ:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ես քեզ կը թելադրեմ, մի վախենայ ես ցոյց կը տամ... սպասիր: Երեւակայիր քեզ, որ դու Օֆելիան ես, իսկ ես Համլէտ: Ես իշխան եմ, իսկ դու պալատական պաշտօնեայի աղջիկ, ես սիրահարուած եմ քեզ հետ... դու էլ՝ ինձ ես սիրում... կանգնիր այստեղ... ահա այդպէս, վերցրու մի գիրք, աչքերդ խոնարհեցրու իբր թէ մտածումես: Ահա ես մտնում եմ այստեղից: (Գնում է բեմի խորքը եւ այնտեղ պատրաստվում): Գուհանգիստ կանգնիր, ինձ չնայես, աչքերդ խոնարհեցրու... ես քեզ կասեմ ինչ որ անելու ես: (Լռութիւն, մօտենում է): Օֆելիա (թելադրում է) ցնցուիր:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Ինչո՞ւ համար:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ախ Տէր Աստուած, նա մտածմունքների մէջ է ընկղմուած, ես, այսինքն Համլէտը ներսէ մտնում և յանկարծ կանչում է: Նա իբր թէ վախեցաւ և ցնցուեց — շատ բնական է: (Շարունակում է): Օֆելիա, դէ՛հ (Հայկանոյշը ցնցվում է): Օ՛ր, դու յաւերժահարս, լիշիւր ինձ քո սուրբ աղօթքների մէջ: (Ժունկ է չոքում): Որտեղ է հայրդ:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Գնաց բազար:

ՄԻՔԱՅԷԼ. (ցատկելով) Յիմար:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Ինչո՞ւ համար ես հայհոյում:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Բայց չէ որ դու Օֆելիան ես, իսկ ես Համլէտ: Ես քեզ հարցնում եմ որտեղ է հայրդ, Պօլօնիուսը, հասկանո՞ւմ ես: Ես դերս եմ ասում: Գուցէ լսիր մինչև որ քեզ թե-

լադրեմ: Ես կը հարցնեմ՝ որտեղ է հայրդ», իսկ դու կը պատասխանես՝ «տանն է իշխան»։ Իսկ յետոյ եթէ ես դարձեալ մի որ և բան հարցնեմ դու լուր և պատասխան մի տայ մինչև որ ես քեզ չթելադրեմ, հասկացար:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Լաւ:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Կանգնիր... (Նորից հեռանում է քեմի խորքը եւ կրկնում՝ նոյն տեսարանը): **ՕՖելիա,** (Հայկանոյշը ցնցում է): Օ՛ դու յաւերժա-հարս, յիշիր դու ինձ քո սուրբ աղօթքներն մէջ: Որտեղ է հայրդ: (Թելադրում է): Տանն է իշխան:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Տանն է իշխան:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Թող դռները փակուեն նորա վերայ, որ տան մէջ միայն խաղայ խեղկատակի դերը: Եթէ ամուսնանաս՝ ես քեզ այս անէծքը կը տամ որպէս օժիտ. եղիր զգաստ, որպէս սառուցը, ջինջ, որպէս ձիւնը, դարձեալ դու ազատ չես մնալ զրպարտութիւնից: Մտիր կուսանոց, կամ ամուսնացիր յիմարի հետ: (Ուշքի գալով): Ես ինձանից չեմ ասում, սա Համլէտն է ասում: (Շարունակում է խաղալ): Ես ձեր ներկարարութեան մասին էլ լսածեմ: Աստուած ձեզ մի դէմք է տուել, դուք ձեզ համար մի այլ դէմք էք շինում, դուք թռչկոտում էք, կոտրատում էք: Աստուծոյ արարածներին մականուններ էք կացնում... Լսիր, մենք այլևս ամուսնութիւն չենք ուզում: Կուսանոց գնա՛, գնա՛...

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. (Հետգհետ է գրանելով նրա խաղով, նրա աչքերին երևում են արցունքներ յետոյ րարծրածայն սիպում է լալ):

ՄԻՔԱՅԷԼ. Դէհ, ինչո՞ւ ես լալիս:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Ես չեմ ուզում դե-

րասանուհի դառնալ: (Շարունակում է լալ):

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ա՛խ, դու յիմար, ես քեզ ի՛նչ խնդրեցի: Ես քեզ խնդրեցի, որ դու հետևէիր ինձ և կարծիքդ յայտնէիր, լաւ եմ խաղում թէ ոչ, իսկ դու լալիս ես: Լաւ եթէ այս տեսարանը չես հաւանում, վերցնենք ուրիշը: Սպասիր ես մի հրաշալի տեսարան ունիմ Յ-րդ գործողութեան մէջ, որտեղ Համլէտը խօսում է մօր հետ: Դու ոչինչ մի անիր, միայն նստիր և լսիր:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Միշտ, բաւական է, ես վախենում եմ, դու այնպէս սարսափելի ես:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ա՛հ. — Հէնց դրա մէջնէ կայանում գեղարուեստը: Չէ, դու ինձ տես Յ-րդ գործողութեան մէջ. նստիր:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Ո՛չ, ես չեմ ուզում, բաւական է:

ՄԻՔԱՅԷԼ. (կողտարար) Նստիր, ասում եմ քեզ, ապա թէ ոչ ես այս ըոպէիս կերթամ և ուրիշի հետ կը պատկուիմ: Ես պարտաւոր եմ քո անքաղաքավարութիւնը ոչնչացնել քո մէջ: Հայկանոյշ մի բարկացնի ինձ, թշուառ, մի կանգնիր կատաղած առիւծի առաջ: Հայկանոյշ, սիրելիս, միայն մի տեսարան, դու կը հաւանես, անպատճառ կը հաւանես. աղաչում եմ: Միայն ես կը խաղամ երկուսի փոխարէն, հասկանում ես, որդին գալիս է մօրից բացատրութիւն ստանալու, նա ասում իւր մօրը թէ ինչո՞ւ երկրորդ անգամ ամուսնացաւ, յետոյ երևում է նրա հօր ուրուականը... Նա հէնց այդ ժամանակն էլ խելագարում է. այժմ սկսենք այս մենախօսութիւնից: Թագուհին ասում է նրան՝ «դու կտոր, կտոր արիր իմ սիրտը», իսկ Համլէտը նը-

րան պատասխանում է. «պահպանիր քեզ այս գիշեր միւս գիշեր քեզ դիւրին կը լինի զսպողութիւնը, որովհետեւ սովորութիւնը փոփոխում է մարդու բնաւորութիւնը, յաղթում է սատանային և ջնջում է թշնամուն: Կրկին մնաս բարև: Եթէ ուզում ես օրհնեալ լինել, օրհնիր ինձ»: Թագուհին նորից հարցնում է՝ «ասա ինձ ես ինչ պէտք անեմ»: Համլէտը պատասխանում է և բարձրաձայն գոռում:

Ա՛, ինչ, ոչինչ մի անի
Եւ մի հաւատայ ինչ քեզ ասացի
Փքուած թագաւորը թող քեզ հրապուրէ
Եւ կրկին քեզ քաշէ իր անկողնի մէջ.
Թող խաղաչ լրբօրէն քո թշերիդ հետ,
Կանչէ քեզ իւր մուկը, գգուէ, շոյէ քեզ
Եւ մի գոյգ ծխալից պիղծ համբոյրներով
Կամ իր գարշ մատներով շոյելով վիզդ՝
Խոստովանել տայ քեզ այս բոլոր պաղտ-
նիքը
Թէ չեմ ես իսկապէս խելագար դարձած,
Եւ միայն դիտմամբ խենթ եմ ձևանում:
Լաւէ որ դու նրան չաչտնես բոլորը.
Քանզի իմ, բայց միայն մի դշխոյ,
Կեղեցիկ, իմաստուն, զգաստ մի թագուհի
Կը ծածկէր այդպիսի խորին գաղտնիքներ
Մի գորտից, խլուրդից մի գարշ կենդանուց.
(վերջին խօսքերի ժամանակ պ.
Մարութեանը դուրս է գալիս ա-
ռանձնասենեակից. Միքայելը ան-
գիտակցաբար ցոյց է տալիս նրա
վրայ:)

ՏԵՍԻՍ Գ.

ՆՈՅՆՔ ԵՒ ՄԱՐՈՒԹԵԱՆ

ՄԱՐՈՒԹԵԱՆ. (Միքայէլին) Ի՞նչ խաբարէ, ինչեր ես գուրս տալիս:

ՄԻՔԱՅԷԼ. (միամիտ) Մի գորտից, խլուրդից մի դարշ կենդանուց: (Ուշքի

գալով:) Ես ձեզ հետ չեմ, ես Կլաւդիայի մասին եմ ասում:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. (Թռչելով հօր մօտ, արտասուելով) Հայրիկ, սիրելի հայրիկ, ես դրա հետ չեմ ամուսնանայ, երբէք, երբէք: Մերժիր նրան, ես համաձայն չեմ, ես չեմ ուզում:

ՄԱՐՈՒԹԵԱՆ. Այս ինչ հանաքներ են, ինչ ես ասում գառնուկս:

ՀԱՅԿԱՆՈՅԸ. Նա ուզում է ամուսնանալ ինձ հետ, իսկ ինքը մըտնում է բեմ, ինձ էլ ուզում է դերասանուհի դարձնել: Ես վախենում եմ, ես չեմ ուզում, չեմ ուզում: Նա ինձ շարունակ վախեցնում էր դերասան ներկայացնելով:

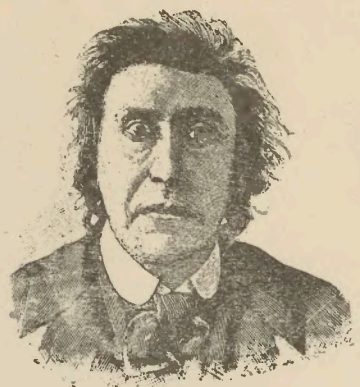
ՄԱՐՈՒԹԵԱՆ. Միքայէլ, դու խելքդ կորցրել ես. թէ երկուսդ էլ գժուել էք: Բանը ինչու՞մն է հասկացուէք:

ՄԻՔԱՅԷԼ. (Չացկու դիրքը ընկնելով) «Ներողութիւն ուշքի չեմ կարողանում գալ. լսում եմ բայց չեմ հասկանում. ամենքը ուզում են ինձ բացատրել, միտքս շփոթուած է. մի ինչ որ բանի եմ սպասում:»

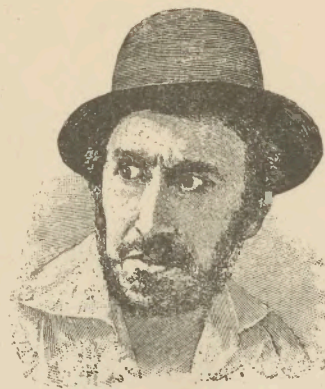
ՄԱՐՈՒԹԵԱՆ. Սպասիր մի փոքր ես քեզ խելքի կը բերեմ: Հանգստացիր սիրելիս, նստիր այստեղ: Դու ինչ ես իմ տունը քեզ համար թատրոն շինել: Դու ինչպէս այստեղ ընկար, ով թոյլ տուեց քեզ մտնել իմ տունս:

ՄԻՔԱՅԷԼ. (ծանր) Հանգստացէ՛ք պ. Մարութեան. և լսեցէք ինձ ամենայն սառնասրտութեամբ: Ես այլ ևս զիմնազիտ չեմ, ես երեխայ չեմ, որի հետ կարելի լինէր այդպէս խօսել. ես արտիստ Արարատեան եմ: Կանգնենք երկուսս էլ պաշտօնական հողի վրայ: Ես եկայ խնդրելու ձեր աղջկայ ձեռքը, բայց նա ինձ մերժում է, նշանակում է հարցը վերջացած է: Այժմ մեր մէջ անցէ կաց-

ԻՏԱԼԱՅԻ ԱՐՏԻՍՏ ՆՕՎԵԼԼԻ *)

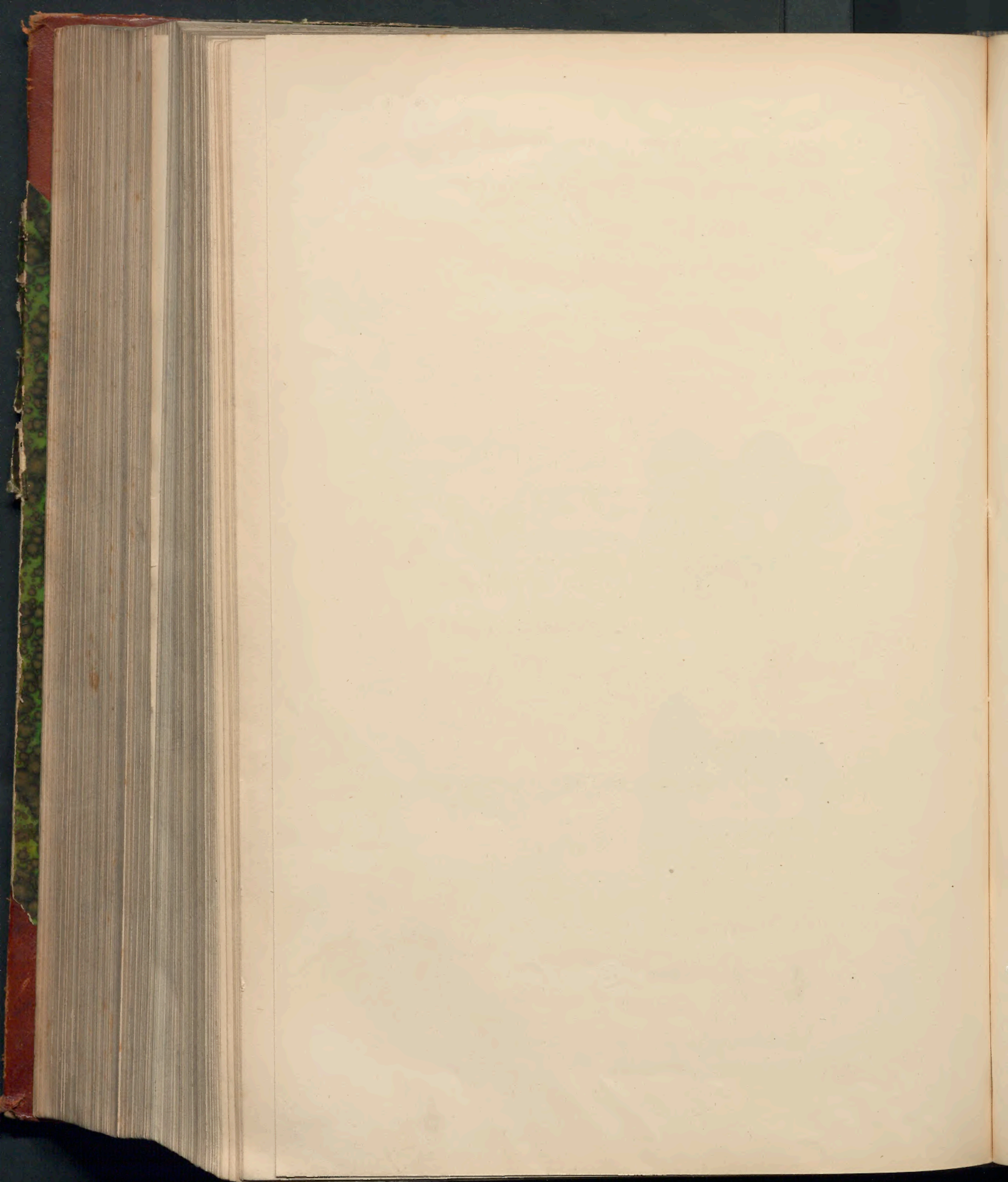

ա) ՕՍՎԱԼԴ
(Ուրուականներ Իքսէնի)

բ) ԿՕՐՐԱԴՕ
(Քաղաքացիական մահ. Ջակոմետտիի).

*) Արտիստ Նովելլին հռչակուած է իւր արտաքոյ կարգի նուրբ դիմախաղով եւ նրա դերա-
կատարութեան ժամանակ արտիստը կատարելապէս ծուլվում է ներկայացնելիք տիպի հետ:

րած սահմանական գիծ, ինչ արած... գուցէ կը գտնուի մի ուրիշը, աւելի
ողջախոհ, հեղահամբոյր և գործունեայ: Իսկ ձեզ տիրուհի, ահա իմ
վերջին խօսքը «օ, կանայք, կանայք ձեր անունն է ոչնչութիւն»:

ՏԵՍԻՍ Գ.

ՄԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՀԱՅԿԱՆՈՅՉ

ՄԱՐՈՒԹԵԱՆ. (ծիծաղից թուլանալով) Հա՛, Հա՛, Հա՛:

ՀԱՅԿԱՆՈՅՉ. Հայրիկ, ներիր ինձ, ես այլ ևս երբէք չեմ ընդունի փե-
սացուների... ես չեմ ուզում ամուսնանալ: (Մարութեանը ծիծաղում է:)

Վարագոյր.

Վ Ե Ր Ջ Ի Ն Հ Ի Ի Ր

Պիեսա մէկ գործողութեամբ, փոխադրութիւն գերմաներէնից Ե.
Դիլիէրի.

Թարգմանեց Աղամ Սարգարեան—Արեշատեան:

Գործողութիւնը պատահում է մեր օրերում

ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁԻՆՔ

Կոմս.

Բարոնուհի, սորա թոռն. . .

Բարոն, կոմսի փեսան. . .

Անյայտ, (վերջին հիւր). . .

Կարլ, ծառայ.

ՎԵՐՋԻՆ ՀԻԻՐ

ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁԱՆՅ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ:

ԿՈՄՍ—75 տարեկան, արիստոկրատ, գեղեցիկ, սիրալիր, միանգամայն ալեգարդ: Խօսակցութիւնը կենդանի, շարժուածքը ջղային, էլաստիք, անկեղծ և զգացումներով լի անձնաւորութիւն:

ՔԱՐՈՆՈՒՅԻ—17 տարեկան, չափազանց գեղեցիկ, եռանդոտ և պարզ: Խօսակցութիւնը և շարժուածքը քնքոյշ և նազիկ:

ՔԱՐՈՆ—Ներիտասարդ, էլէգանտ, վերին աստիճանի քաղաքավարի, խելացի արտայայտութիւն. արիստոկրատ՝ բառիս բուն նշանակութեամբ:

ԿԱՐԼ—Կնճիռներով լի բարձրահասակ մարդ, 55 տարեկան, հինաւուրց սենեկապահ, քաղաքավարի, հաւատարիմ անձնաւորութիւն. շարժուածքը ազնիւ և համակրելի:

ԱՆՅԱՆՅ—Ճկուն, չափազանց նիհար, տեսքը ազնուազարմ: Նեղ և նիհար երես, դուրս ընկած ծնօտներ և բարակ շրթունքներ: Երեսի գոյնը դեղին, բայց աւելի կանաչագոյն: Համարեայ մերկ գանգ, միանգամայն ալեգարդ մազեր. խոժոռ և խորն ընկած աչքեր: Սպիտակ և փայլուն ատամները շատ լաւ տպաւորութիւն են թողնում, մանաւանդ ժպտալու ժամանակ: Վարեցողութիւնը և խօսակցութեան եղանակը սիրալիր և քաղաքավարի: Հագած ունի սև երկար սիւր թուկ և սև բրիւկ: Գործ է ածում սև ցիլինդր և սև ձեռնափայտ: Խորհրդաւոր անձնաւորութիւն: Ձայնը ուժեղ և քաղցր:—Ջարժուածքը համրաքաջ և չափուած:—Սիրում է նայել շուտ վառարանին և ժամացույցին:—Արտասանութիւնը, առողջանութիւնը չափազանց ընտիր, ուժեղ շեշտադրութեամբ:

ՏԵՍԱՐԱՆԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ:

Տեսարանը ներկայացնում է գոթական ճաշակով գեղեցիկ կահաւորուած հարուստ դահլիճ: Յատակը ամբողջապէս ծածկուած է մուգ գոյնի գորգով: Պատերէջ կախուած են գէնքեր, որսորդական պարագաներ, զինուորական սուր և շարֆ: Հայելու տակ զանազան անձանց լուսանկարներ, կիսարձաններ և հնութիւններ: Վառարանը վառուած է չափազանց ուժեղ, որի լույսը տարածվում է սենեակի ամենախորին մասերը: Վառարանի մօտ թէյի սեղան: Խորքում, պատի մօտ սեղանիկ, վրան փորագրած բիւրեղեայ հին ձևի բաժակ: Վառարանին կից պատի մօտ դրած է հին ձևի պահարան օղակներով և բալանիներով, որի վերայ դարսած են Դանտէի և Բէքսպիրի կիսարձաններ: Խորքում՝ դէպի աջ ընդհանուր մուտքի դուռն. բացուած ժամանակ երևում է կամարապատ սրահը լուսաւորուած վարդագոյն լոյսով: Ձախ կողմը կրկին դուռ դէպի լայն պատուհաններով պատշգամբը, որտեղից հետզհետէ լուսնի լոյսով երևում են պարտիզի ծառերի գեղնած տերեւները: Այդ երկու դռների միջև կանգնեցրած է հնաձև երկար ճոճանակաւոր ժամացույցը, որը գործողութեան ամբողջ ընթացքում դանդաղ և համաչափ զարկով բանում է: Աջ և ձախ կրկին դռներ՝ մէկը դէպի սեղանատունը, միւսը դէպի խոհանոցը: Յարմարաւոր տեղերում աթոռներ և այլ կարասիք ու զանազան իրեղէններ ռեժիսսեօրի հայեցողութեանը թողած:

Բենը դատարկ է, լուսաւորուած լամպարի լոյսով, որը ծածկած վարդագոյն լուսամփոփով դրած է վառարանի գլխին: Դուրսը լսվում է աշնանային հողմի թեթև սուլումը: Կից սենեակից լսվում են բաժակների շրխկոցը և աթոռների յետ քաշվելու ձայները: Ընդհանուր մուտքի և պատշգամբի դռները միանգամայն բաց են ուստի տեսնւում է արևի վերջնալոյսը՝ որը գիշերելուն մօտ է:

ՏԵՍԻՆ Ա.

ԿԱՐԼ, ԿՈՄՍ, ԲԱՐՈՆ ԵՒ ԲԱՐՈՆՈՒՀԻ.

(Ներս է բերում՝ սեղանատնից սկուտողի վրայ մաղերայի շիշ բաժակներով, դնում է սեղանի վրայ եւ դուրս գնում դիմացի դռնով: Անմիջապէս մտնում է Կոմսը բուսարանական ժողովածուն ձեռքին, յետեւից Բարոնն ու Բարոնուհին:)

ԿՈՄՍ. Զաւակներս, ահաւասիկ ձեզ Սօրէնտօնի համար հասցէներ: Զաւագանց ուրախ կը լինեմ եթէ սրանք հարկաւորուին ձեզ:

ԲԱՐՈՆՈՒՀԻ. (պահելով իւր ծանապարհորդական պայտուսակում) Հազար անգամ շնորհակալ եմ, պապիկ: Դու շատ շուտ կը համոզուես, որ մենք միանգամայն բարեխիղճ կը գտնուինք դէպի մեր տուած խօսքը: Դու մեզանից կը ստանաս նամակներ շատ և շատ կանոնաւոր ճշդութեամբ:

ԲԱՐՈՆ. Անպայման: Առաջին ուրախալի լուրը սպասեցէք Ալբօլօից՝ Սէն-Գօտարդի ստորոտից: Սա կը լինի, այսպէս ասած, առաջին cartolina postale:

ԲԱՐՈՆՈՒՀԻ. Բայց տես, պապիկ, որ դու ևս գրես ճշդութեամբ: Այժմ՝ թէև միայնակ ես մնում, բայց իմացած եղիր, որ թողնիկդ նոյն իսկ հեռուից պէտք է հոգայ քո մասին: Ինձ անպատճառ հարկաւոր է գիտենալ թէ դու ինչ ես շինում և ինչպէս անցկացնում ժամանակդ:

ԲԱՐՈՆ. Տեսէք, կոմս, յոյսներս դնում եմք ձեզ վրայ: (Հռութիւն:) Ինձ թւում է, որ ձեր վերաբերմամբ ես մի անարդարութիւն եմ գործում, տանելով շատ հեռու ձեր սիրած թողնիկին և միևնոյն ժամանակ թողնելով ձեզ կատարելապէս միայնակ:

ԿՈՄՍ. (Ժպտալով) Ի՛նչ էք ասում, սիրելի փեսա, այնքան էլ մենակ չեմ, ինչպէս երկուսիդ է թրւում: Ես կը զբաղուիմ իմ ցիշողութիւններով. չէ՞ որ դոքա անցեալի վերակենդանութիւններն են, այդ ևս իւր տեսակին մի հազուագիւտ, նուրբ հոգեկան քաղցրութիւն է: Ո՛չ, դուք հոգս մի քաշէք, ես ինձ զգում եմ թէ թարմ և թէ առողջ. իսկ ինչ վերաբերում է յոգնածութեանս՝ սորան ոչինչ չի կարելի անել, այդ արդէն տարիքիս հետեանքն է: Ի՛հ, տե-

սէք այստեղ մեր փողոցում սուլում է աշնանային հողմը, այն ինչ ձեզ այնտեղ՝ սպասում է ժպտալով իտալական պայծառ երկինքը:

ԲԱՐՈՆՈՒՀԻ. Բայց սպասեցէք, պապիկ, մենք մի բանի մասին բոլորովին մոռացանք հարցնել: Ի՞նչ բերենք ձեզ համար այնտեղից:

ԿՈՄՍ. Որ և է չնչին բան, բայց անցեալի յիշողութիւնից: Փամանակակից նորութիւնը ինձ յաճախ զարմացնում է, այո, ապշեցնում, բայց ճիշդն ասած, շատ սակաւ է ուրախացնում:

ԲԱՐՈՆՈՒՀԻ. Զատ բարի, մենք կը բերենք մի հրաշալի հնութիւն, մի անտիք: Ինձ միայն անհանգստացնում է այն միտքը, որ քեզ մենակ պիտի թողնեն և միշտ հայրենիքիս կարօտն զգամ: (Բարոնին:) Այնպէս չէ, բարոն, կարծեմ նոյն բանը և դու ես զգում:

ԲԱՐՈՆ. Ի հարկ է:

ԿՈՄՍ. Կրկին հին երգը. դուք վերջի վերջոյ ինձ կը զայրացնէք: Լաւ, իսկապէս ես ինչ եմ—մի հինաւուրց կաղնի, արդէն վաղուց հասած իւր կատարելագոյն աճմանը, շատ բան տեսած, երկար կեանք վայելած, այս չէ: Ապահով եղէք: Հրաշալի արեւը ինձ շատ է տաքացրել, նոյնպէս շատ և շատ փոթորիկներ ու որոտումներ անցել գլխիս, այո, կուրացնող կայծակներ փայլել այս ալեգարդ գլխին: Զնորհակալ եմ, կեանքիս լիակատար բաժինը արդէն վաղուց ըստացել և վայելել եմ: Դուք այժմ ինձ համար փոքրիկ, նորափետուր թռչնիկներ էք, որ նոր էք ուզում հիւսել ձեր բոյնը այդ զարամեալ կաղնու կոճղի մէջ: Երբ կը վերադառնաք, դուք կը գտնէք ձեր բոյնը

կատարելապէս պաշտպանուած: Ել ինչո՞ւ էք անհանգիստ լինում:

ԲԱՐՈՆ. Նշանակում է դուք մեզ համար չէք տիրիլ:

ԿՈՄՍ. Ի՞նչպէս... չտիրել—ես այդ չասացի: Դուք երկուքդ մեծացաք աչքիս առջև. ձեր մէջ ամփոփվում է այն ամենը՝ ինչ որ զգացել եմ գոյութեանս ընթացքում՝ երջանիկ և երիտասարդական օրերումս: Աշունն էլ ընծայեց ինձ գեղեցիկ օրեր և այդ բանի համար էլ շնորհակալ եմ երկուսիցդ: Բայց և այնպէս ես կատակելով բաւական յուզուեցի և միևնոյն ժամանակ էլ կարծես զգացուեցի: (Մօտենում է սենյանին եւ լցնում թաժակները:) Ահաւասիկ խմում եմ աշնան կենացը իւր հասունացած ուրախութեանց հետ միասին—այսինքն ամբողջ կեանքիս աշխատանացս պտուղների... խմում եմ հանգիստ, խաղաղ արևիս վերջալոյսի կենացը: (Զարկում են թաժակները:)

ԲԱՐՈՆՈՒՀԻ. (Նայելով պատուհանից) Ի՞նչպէս շուտ մթնեց: (Դառնալով ամուսնուն:) Ե՞րբ է մեկնում երկաթուղւոյ գնացքը:

ԲԱՐՈՆ. Իննը ժամին. բայց մենք դեռ ժամանակ ունինք, կարիք չկայ շտապելու: Գիտե՞ս, սիրելիս, մենք շատ լաւ արինք, որ հարսանիքից յետոյ անմիջապէս եկանք այստեղ՝ մեր հին բնակարանը, որպէս զի ացկացնենք մեր համեստ տօնը ամենահանդարտ շրջանում: Բացի դորանից և ոչ ոք էլ չգիտէ թէ մենք այսօր ուղևորվում ենք ճանապարհորդելու: Ամեն ինչ կարդին՝ առանց աղմուկի, առանց զանազան պաշտօնական ճանապարհաձգութիւնների երկաթուղու կայարանում: Ո՞րքան

գեղեցիկ և լաւ գիտէք Հնարել և կարգադրել, թանկագին կոմս:

ԲԱՐՈՆՈՒՀԻ. Այո՛, պապիկ, մեր պսակադրութիւնն էլ նոյնպէս գեղեցիկ և Հանդիսաւոր անցաւ, այնպէս չէ՛—Հրաշալի եղանակ, արևի ճառագայթները ծաղիկներով զարդարուած բեմի վերայ, բազմութիւն, նոյնպէս մեծաքանակ, Համակրելի և անուանի անձինք...

ԲԱՐՈՆ. Գիտես, սիրելիս, դու դուրանով յիշեցրիր ինձ մի Հետաքրքիր Հանգամանք, որի մասին նոյն իսկ երէկ ուզում էի Հարցնել կոմսից: (Դոմսին:) Կոմս, երէկ եկեղեցում երգեցողութեան ժամանակ նայեցի ձեզ և միանգամայն ապշած մնացի ձեր տարօրինակ ու անդադար մի տեղ լինած աչքերի արտայայտութիւնից, որ կարծես լարած լինէր դէպի մի անձնաւորութիւն: Ես՝ նայեցի ձեր Հայեացքի ուղղութեամբ, բայց ոչ ոք չտեսայ որ կարողանար իմ ուշադրութիւնը գրաւել: Մանաւանդ ինձ աւելի զարմանալի թուաց, երբ դուք ողջունում էիք մէկին և ձեր շարժումներովը կարծես շնորհակալութիւն յայտնում:

ԿՈՄՍ. Սպասեցէք, թողէք որ յիշեմ... Այո, այո, ճիշդ է: Սա մի զարմանալի գուգատիպութիւն է տեսիլքի նման: Գիտես, սիրելիս, շնորհիւ իմ ծերութեան՝ շուտով եմ յոգնում, նամանաւանդ երբ ստիպուած եմ երկար կանգնել: Եւ ահա հէնց երեկուայ երգեցողութեան ժամանակ պաշարեց, ճնշեց ինձ կարծես կապարեայ ծանրութիւն, որ փոքր մնաց ուշաթափ լինէի: Միքանի վայրկեան տեսց միայն և ահա այդ միջոցին ինձ թուաց որ յետին ստարաններից մէկի վերայ պատի

մօտ՝ կանգնած է իմ մի Հին, լաւ բարեկամս: Նա ստուերումն էր, բայց ես լաւ նշմարեցի, չնայելով որ երկար տարիներ չէի Հանդիպել նրան: Կարծեմ ինձ թուում էր. որ նա ևս նայում էր ինձ և մենք միաժամանակ ողջունում միմեանց: Յետոյ այլ ևս չտեսայ նորան:

ԲԱՐՈՆՈՒՀԻ. Գուցէ նա մեզ ամենիս ծանօթ անձնաւորութիւն էր:

ԿՈՄՍ. Ո՛չ, ես մինչև անգամ անունը չեմ յիշում, բայց պատկերն է, որ երբէք չեմ մոռանում: Զարմանալի պարզ յիշում եմ այդ դէմքը, նամանաւանդ վերջին օրերը, կարծես կենդանի կանգնած լինի աչքիս առջև: Զգում եմ, որ պիտի կարողանամ նկարագրել նորան: Դա մի այնպիսի բնաւորութեանց տէր գլխներին է, որոնք յիշողութեան մէջ մնում են անմոռանալի, անջնջելի գծերով: Նա պէտք է աւելի մեծ լինի, քան թուում է, բայց նորա ներդաշնակ պատկերի վերայ նկատվում է երիտասարդութիւն: Չնայելով նորա միանգամայն մերկ գանգին, ուր Հազիւ նշմարվում են քանի մի ճերմակ մազեր, այնուամենայնիւ վանողական ոչինչ չէք նկատիլ: Նորա խոժոռ և սև աչերից կարծես փայլում լինի մի տեսակ յաւիտենական կեանքի ոյժ: Հազիւ եմ պատուհած որ և է մարդու, որ այնքան Համակրելի լինէր որքան նա:

ԲԱՐՈՆՈՒՀԻ. Ես գուշակեցի, դա անպատճառ վիսբադէնի քո Հին բարեկամը պիտի լինի: Դու մեզ այն ժամանակ բաւականաչափ գրեցիր նրա մասին: Այո, նա ինքն է, որի Հետ կայարանում զբօսնելիս ծանօթացար:

ԲԱՐՈՆ. Այո, դա այն պարոնն է,

որ գիտէ Համարեայ բոլոր լեզուներով խօսել և կատարել է զարմանալի ճանապարհորդութիւններ:

ԿՈՄՍ. Ճշմարիտ է, նոյն ինքն, որ վտանգաւոր հիւանդութեանս ընթացքում անբաժան ընկերակցեց, միշտ զուարճացնելով ինձ իւր հետաքրքիր թէ պատմութիւններով և թէ բանաստեղծութիւններով, որը միանգամայն անգիր սերտել էր: Բայց գիտէ՞ք, զարմանալին այն էր, որ հիւանդութեանս ամենածանր և երկիւղալի գիշերը, առանց մի խօսք արտասանելու անյայտացաւ: Ես այդ չհասկացայ բոլորովին:

ԲԱՐՈՆ. Եւ դուք կարծում էք թէ այժմ նա անյտեղ է. բայց նա այդ դէպքում ձեզ կ'որոնէր, կը գար մեզ մօտ:

ԿՈՄՍ. Ահա հէնց այդ միտքն է ստիպում ինձ մտածել... աւելի հաւանական է որ ես շփոթում եմ մէկի հետ: Երբ ես Վիսբադէնից յետոյ միանգամ անսպասելի պատահեցայ նորան, նա խոստացաւ շուտով այցելել այստեղ: Նա գիտէ իմ բնակարանը և համոզուած է, որ իւր այցելութիւնը անպատճառ հաճելի կըլիին ինձ:

ԲԱՐՈՆՈՒՀԻ. Բայց գուցէ հէնց նա ինքն է, պապիկ. կարելի է նա մրտածել է, որ դու սաստիկ զբաղուած ես մեր հարսանիքով, վճռել է սպասել մի աւելի յարմարաւոր օր այցելել. եթէ գալու լինի, անպատճառ կը գրես մեզ, այնպէս չէ՞, պապիկ:

ԿՈՄՍ. Եթէ նա յիշաւի երևայ այստեղ, նորա այցելութիւնը կը գեղեցկացնէ եկող, միակերպ, տախտակալի, աշնանային օրերը: Անպատճառ կը գրեմ ձեզ այդ մասին:

ՏԵՈՒԼ Բ.

ՆՈՅՆՔ ԵՒ ԿԱՐԼ.

ԿԱՐԼ. (մտնում է ծախ դռնից եւ կանգնում)

ԿՈՄՍ. Ի՞նչ կայ:

ԿԱՐԼ. Ձերդ պայծառափայլութիւն, հրամայեցիք որ ութը ժամին կառքը պատրաստ լինի: Համարձակվում եմ յայտնել որ կառապանն եկաւ:

ԲԱՐՈՆ. Ահա, այժմ ժամանակ է: Թանկագին կոմս, ձեր գաղթական թռչունները պէտք է թռչեն: (Կարլին:) Ասա՛ կառապանին, որ պաշլսակս վերցնէ և այնուհետև ուղղակի կայարան:—(Կարլը դուրս է գնում:)

ՏԵՍԻԼ Գ.

ՆՈՅՆՔ, ԱՌԱՆՅ ԿԱՐԼԻ.

ԿՈՄՍ. Դէհ, սիրելի զաւակներս, բարի ճանապարհ, զուարճացէ՛ք, բայց երկար չմնաք, չէ՞ որ այստեղ՝ առանց ձեզ մի տեսակ միայնակութիւն ու դատարկութիւն կը տիրէ:

ԲԱՐՈՆՈՒՀԻ. (շատ քնքոյշ) Սիրելի պապիկ: (Գրկելով նորան:) Ձրգիտեմ այդ բոլորն էլ այնքան անմեկնելի վշտագին են, որ ուզում եմ արտասուել: Մեր բաժանումը, որ դեռ նոր է սկսվում, ինձ թւում է մի տեսակ յաւիտենական: Սիրիք մեզ առաջուան պէս և չմոռանաւ խոստումդ: Կը գրեմ, այնպէս չէ՞, խնորում եմ:

ԿՈՄՍ. (զգացուած) Կը գրեմ, կը գրեմ, սիրելիս, որքան որ կը ներէ իմ դողդոջիւն ձեռքը: Յանկանում եմ երկուքիդ ևս ամեն տեսակ հրջան-

կուլթիւն: Վեց շաբաթը լաւտեճա-
կանութիւն չէ: Մնաք բարեալ, մնաք
բարեալ: (Գրկվում են, կոմսը ուղեկ-
ցում է մինչեւ սրահը, դռները բաց
են մնում, լսվում է խօսակցու-
թեան ձայներ:)

ՏԵՍԻԼ Դ.

ԿՈՄՍ, ՄԵՆԱԿ.

(Լռութիւն, լսվում է ճոճանակի
միակերպ զարկը, նոյնպէս աշնա-
նային հողմի մղմը սուլումը:)

ԿՈՄՍ. (հանդարտ մտնելով մօ-
տենում է պատուհանին եւ ապա-
կինների միջով երկու անգամ ող-
ջունում է ի նշան հրաժեշտի: Աչ-
քերը սրբում է թաշկինակով: Կա-
մաց մօտենում է կոմոդի գլխին
կախած գեղեցիկ կնոջ պատկերին,
երկար նայում, յետոյ գլուխը թա-
փահարելով կամաց, համարեա թէ
շրջնալով) Օ՛, երիտասարդ և գե-
ղանի, ինչպէս դու, սիրելիս, ա՛հ,
անմոռանալի զարուհ: (Նստում է
բազկաթոռի վերայ եւ գլուխը յե-
նում ձեռքերին: Օ՛, ինչպէս յոգ-
նեցնում են ինձ առհասարակ ամեն
տեսակ յուզմունքները:

ՏԵՍԻԼ Ե.

ԿՈՄՍ և ԿԱՐԼ. (մտնում է ծախ
դռնից.)

ԿԱՐԼ. Կը հրամայէք թէյ, ձերդ
պայծառափայլութիւն:

ԿՈՄՍ. Այո՛, բայց նախ և առաջ
տուր ինձ գլանակ: Ահա տես, այն
նեղ արկղի մէջն է: Ո՛չ, այդ չէ—
հրկրորդը: Այո՛: (Ժխում է Կարլի
օգ ութիւմը:)

ԿԱՐԼ. (Կարծ լռութիւն. փոքրիկ
սեղանի վերայ թէյ է պատրաս-
տում)

ԿՈՄՍ. (ծխելով) Այո՛, Կարլ, խա-
ղաղ, այսուհետեւ շատ խաղաղ կը լի-
նի այստեղ. մեր զարուհը թաւ հե-
ռու, նոյն իսկ լեռներից էլ հեռու:
Այսուհետեւ մեզ՝ երկու ծերունիներիս
մնում է միմիայն տաքանալ ահա
այս վառարանի մօտ: Օ՛, առաջին
անգամն է, որ ինձ աւելորդ եմ ըզ-
գում երկրիս վերայ:

ԿԱՐԼ. (յարգանք) Ձերդ պայ-
ծառափայլութիւն, այդ նորանից է,
որ երիտասարդ զոյգը հրաժեշտ տը-
ուեց ձեզ, չէ՞ որ դուք վարժ չէք
միայնակութեան: Այսուհետեւ ձեր ծե-
րունի Կարլը թէյը կը պատրաստէ
դեռահաս տիրուհու փոխարէն:

ԿՈՄՍ. Գիտես, Կարլ, ես այժմ
նմանվում եմ այն վաճառականին, որ
երկար աշխատանքից յետոյ կազմում
է իւր առևտրական բոլոր ճիւղերի
հաշուէկշիւը: Թուանշանները համա-
պատասխան են, ամեն ինչ պարզ և
ճիշդ, մնում է այժմ փակել գրքերը:
Այսուհետեւ թող լինի այն՝ ինչ որ
լինելու է: (Կարծ լռութիւն, այդ
միջոցին Կարլը ներս է բերում
թէյի պատկանելիքը: Մեզ մնում
է այսուհետեւ հաշուել թէ ի՞նչ փո-
փոխութիւններ են կրել այս վառա-
րանի մօտ, մեր թէյամոլութեան ժա-
մանակ՝ այսքան երկար տարիների
ընթացքում: Յիշում ես, ծերո՞ւկ,
ինչպէս կենդանի և աշխոյժ էր ա-
մեն ինչ, երբ դու մեզ մօտ ծառայե-
լու եկար:

ԿԱՐԼ. Ինչպէս չիշել, ձերդ պայծա-
ռափայլութիւն, այն ժամանակ չա-
փազանց շատ մարդիկ էին հաւաքվում,
հիւրերին թիւ ու սահման չկար...

ԿՈՄՍ Իսկ այժմ՝ ուր են նոքա... թէ բարեկամները և թէ մտերիմները... գնացին... մէկը միւսի յետեւից... բոլորն էլ գտան իրանց հանգստութիւնը այնտեղ՝ նոճիների ըստուերների տակ: Սկզբից դեռ այդ բոլորը աննկատելի էր անցնում. իսկ այնուհետև արագացաւ աւելի և աւելի: Ես նոյն բանը դիտել եմ և մեր դռան բարդի ծառի վերայ: Առաջ, առաւօտեան հազիւ թէ որ և է դեղնած տերեւիկ է ընկնում գետին, յետոյ մէկը միւսի յետեւից աւելի և աւելի շատ, մինչև որ հոկտեմբերի հոգմը միանգամայն տերեւագուրկ կանէ նորան՝ խառնելով փոշու հետ: Եւ ահա... մերկացած բարդի ծայրին՝ որ և է ոստի վերայ մեն մենակ տատանվում է մի տերեւիկ, որը ամուր բռնած ունի ոստը ունեցած ոյժին համեմատ, դեռ պահպանում է իւր գոյութիւնը, մինչև որ կը հասնի և իւր ճգնաժամը... այո, օրհասական վայրկեանը:

ԿԱՐԼ. Ձերդ պայծառափայլութիւնը չպէտք է իրան անձնատուր դարձնէ այդպիսի տխուր մտածողութեանց: Գեռ երէկ՝ հարսանիքի ժամանակ բարեհաճեցիք այնքան ուրախ գտնուել: Չէ որ ձեր ամենից իղձը փափագած այնքան փայլուն իրադործուեց, այնքան ցանկալի վերջ ունեցաւ:

ԿՈՄՍ. Բանն էլ այդ է, ծերուկ, որ ես հասայ իմ նպատակին — իմ վախճանին. այլևս բան չէ մնում անելու, այսուհետև էլ ոչ մի ցանկութիւն չունիմ. վերջին փափագս վաճառուեց, վերջին ուրախութիւնս լրացաւ: Ուրեմն մնում է անմխիթար ճանապարհ դէպի ծաղիկներով պատրաստած վերջնական օթեանը:

ԿԱՐԼ. Այդ մտածմունքները, կոմս իմ կարծիքով իսկապէս եղանակի ազդեցութեան հետևանք են: Տեսէք քամին ի՞նչպէս սուլում է բաղխելով դռներին: Երևի շուտով փոթորիկ է լինելու:

ԿՈՄՍ. Բայց դորա փոխարէն այստեղ՝ տանը լաւ է: Ես այսօր վաղ կը քնեմ, Կարլ:

ԿԱՐԼ. Լսում եմ, ձերդ պայծառափայլութիւն:

ԵՈՄՍ. Երբ կառապանը գայ, յայտնի, որ ձիաներին արձակէ, հարկաւոր չեն:

ԿԱՐԼ. (զիալով ձախ) Զատ բարի:

ՏԵՍԻՆ 9.

ԿՈՄՍ. (մենակ մտածմանց մէջ, աչքերը անթարթ յառած դէպ առաջ) Մենակ, կատարեալ մենակ... Թող որքան կամենում են ծիծաղեն, իսկ ես կարծում եմ որ կեանքի մէջ ամենագեղեցիկը, ամենահրաշալի կրկին և կրկին մարդուս յիշողութիւններն են. այո, դա երիտասարդութեան աւերակներից կառուցած իբրև մի տաճար է, ուր աղօթում է ծերութիւնը: (Սրահի դուռը բացվում է ինքն իրան, մտնում է անծանօթը, ամբողջապէս սեւազգեստ, գլխարկով եւ ձեռնափայտով:)

ՏԵՍԻՆ 10.

ԿՈՄՍ և ԱՆԾԱՆՅՈԹ.

ԱՆԾԱՆՅՈԹ. (բարեկամաբար ժրպտում է եւ քաղաքավարութեամբ ողջունում կոմսին) Տեսնում եք, ես կատարում եմ տուած խօսքս:

ԿՈՄՍ. Ա՛, բարի եկաք: Աճմա-

მეფე სიმეონ

ըիտն ասած, չգիտեմ ինչպէս արտայայտեմ սրտիս հրճուանքը. շատ ուրախ եմ նոյն իսկ այս ժամին այցելութեան համար:

ԱՆԾԱՆՈԹ. Կարի յոյժ պարտական եմ, կոմս, դէպի ինձ ունեցած թէ համակրութեան և թէ լաւ կարծիքիդ համար: (Նստում է:) Դուք այժմ միանգամայն մենակ մնացիք: Ես նոյնպէս գիտեմ որ ամուսնացրիք ձեր սիրելի թուռնիկին և երիտասարդ գոյգը, ըստ նորամոյժ սովորութեան, դեռ նոր ուղևորուեց ճանապարհորդելու Իտալիա: — Տեսնում էք, ինչպէս ամեն բան գիտեմ ձեր մասին, կարծէք թէ վերջին օրերը ձեզ հետ ապրելիս լինէի:

ԿՈՄՍ. Նշանակում է երէկ դուք տաճարումն էիք:

ԱՆԾԱՆՈԹ. Ի հարկէ: Չէի կարող զրկել ինձ բաւականութիւնից ու չտեսնել նորապսակներին: Յանկանում եմ ամենայն երջանկութիւն: Միևնոյն ժամանակ երեւալով եկեղեցում, թէև հեռուից, ուզում էի յայտնել ձեզ իմ ներկայութեան մասին: Ձեր բարեկամական պատասխանը, ողջոյնիս առիթով, համոզեց ինձ որ այցելութիւնս անհաճոյ չի թուայ, ուստի և ձեզ մօտ եմ:

ԿՈՄՍ. Բարի եկաք. ասում եմ այդ ի բոլոր սրտէ և համոզուած եմ որ կը մնաք ինձ մօտ, գոնէ կարճ ժամանակով:

ԱՆԾԱՆՈԹ. Ամենայն սիրով: (Երկուսն էլ նստած են, կոմսը բազկաթոռի վերայ, իսկ անձանթը թէյի սեղանի մօտ: Խօսակցութեան ժամանակ վերջինը շուտ շուտ մօտենում է վառարանին:)

ԿՈՄՍ. (Թէ) պատրաստելով վերջապէս ինձ մօտ էք՝ իմ տանը,

պապական օջախումս. գիտէք որ ձեր այցելութիւնը իմ մշտական ցանկութիւնն էր. ես այդ մասին շատ յաճախ էի մտածում, մանաւանդ միայնութեանս ժամանակ: Վաղուց էք ժամանել մեր կողմերը:

ԱՆԾԱՆՈԹ. Երեք օր է ինչ վերադարձել եմ Կահիրէից և վաղը չէ միւս օր պէտք է ուղևորուեմ Լօնդօն:

ԿՈՄՍ. (Ժպտալով) Դուք ձանապարհորդութեան մասին այնպէս էք խօսում, կարծես մի թեթեւ զբօսանք լինի: Զարմանում եմ ինչպէս այդ տարիքում կարողանում էք տանել այդպիսի ուղևորութիւններ:

ԱՆԾԱՆՈԹ. Սովորութիւն է, կոմս:

ԿՈՄՍ. Բացի այդ ներկայ ուղևորութիւնները, հարկաւ, աւելի դիւրին են և յարմար քան թէ մեր երիտասարդութեան օրերին:

ԱՆԾԱՆՈԹ. Այո, կատարելապէս ճիշտ է:

ԿՈՄՍ. Իսկ, այժմ ճանապարհորդում էք լոկ անձնական բաւականութեան համար:

ԱՆԾԱՆՈԹ. Օ՛, ո՛չ: Առաջուան պէս կատարում եմ կարևոր յանձնարարութիւններ:

ԿՈՄՍ. (Կարծ լռութիւնից յետոյ) Յիշում էք որքան տարօրինակ էր մեր առաջին ծանօթութիւնը Վիսբադէնի պարտիզում փոթորկից և անձրևից յետոյ: Ծաղկող յասմիկների բուրմունքն այնքան ուժեղ և ազդեցիկ էր, որ սկսեց զլիսիս սոսկալի պտոյտը: Անպատճառ վայր կընկնէի, եթէ դուք չլինէիք:

ԱՆԾԱՆՈԹ. Այո, շատ պարզ լիշում եմ, այն ժամանակ ձեր յետևից շատ էի շրջում:

ԿՈՄՍ. Դուք ինձ մինչև բնակարանս ուղեկցեցիք և երբ ես անկո-

դին մտայ, սրտառուչ համբերութեամբ մինչև լոյս հոգս էիք քաշում իմ մասին:

ԱՆԾԱՆՈԹ. Ահա նոյն իսկ այդ հոգացողութեան ժամանակ, կոմս, ես ձեզ գնահատեցի և սիրեցի: Ձեր անձնաւորութեան մէջ ճանաչեցի մի մարդ՝ որ ոչ թէ բնազդմամբ — այլ շնորհիւ խորին, նուրբ հասկացողութեան, թէ գործի և թէ զանազան երևոյթների մասին — սիրում էր կեանքը, կապուած էր նորա հետ և որը միևնոյն ժամանակ երբէք չէր կենդանւում մահից. նա չէր նայում մահուան ինչպէս մի զգուշի և զարհուրելի այլանդակութեան վերայ, այլ առաջուց նայում էր «*պիտեան*» համբերութեամբ և այդ մի տեսակ սրտառուչ էր: Այդ հայեացքը զէպի մահը ինձ համար հազուադէպ երեւոյթ էր. դուք այդպիսով ձեզ ցոյց տուիք մի բացառական մարդ:

ԿՈՄՍ. Իսկ դուք նստած անկողնիս մօտ, զբաղեցնելով պատմութիւններ էիք ասում, ինչպէս արագ էր անցնում ժամանակը ձեր ներկայութեամբ: Առանձնապէս ես սիրում էի ձեր արտասանութիւնը ուտանաւոր կարգալիս: Տեսնում էք, ոչինչ չեմ մոռացել: (Ժպտալով): Բայց դուք յանկարծ անյետացաք և ես բժշկուեցի առանց ձեզ:

ԱՆԾԱՆՈԹ. Յիշում եմ — ես պարտաւոր էի անյապաղ, առանց մի րոպէ կորցնելու հեռանալ:

ԿՈՄՍ. Քանի մի տարուց յետ ձեզ նորից տեսայ ձենովայում, ժեներալ Վիտտորինի թաղման ժամանակ, երբ դուք համրաքայլ գնում էիք դադաղի յետևից:

ԱՆԾԱՆՈԹ. Հանգուցեալ ժեներալի հետ ծանօթացայ պատերազմի

ժամանակ և չափազանց յարգում էի: Նորա անվեհեր քաջութիւնը և հոգւոյ արիւնթիւնը ևս առաւել մտերմացրին ձեզ:

ԿՈՄՍ. Ահա այդ հանդիսաւոր յուզարկաւորութեան օրն էր, որ դուք խոստացաք այցելել իմ հայրենիքն՝ այստեղ, տեսնել ժողովածուս և անցկացնել զոնէ երկու քաղցր երեկոյ: Դուք թէև դանդաղեցրիք ձեր այցելութիւնը, բայց...

ԱՆԾԱՆՈԹ. Բայց և այնպէս, ինչպէս տեսնում էք, կատարեցի:

ԿՈՄՍ. Այո, և ձեր այժմեան ներկայութիւնը կատարելապէս վարձատրութիւն է այսքան երկար սպասողութեանս:

ԱՆԾԱՆՈԹ. Գիտէք, կոմս, մի քանի յարգելի պատճառներ ստիպեցին ինձ, ի միջի այլոց, այլ կերպ յարմարեցնել ճանապարհորդութիւնս: Ինչ և է, դուք մտադրուեցիք, կոմս, յիշում էք, ցոյց տալ ձեր գանձը: Ամեն մի հնութիւն և ժողովածու չափազանց հետաքրքրութիւն են պատճառում ինձ. մանաւանդ ես սիրում եմ այն հազուադէպ առարկաները, որոնք պատահում են մասնաւոր անձանց թանգարաններում, որովհետև նոքա երբեմն ներկայացնում են որ և է անձնաւորութեան «սրբութիւն ուրոց» և այն՝ ցոյց են տրվում շատ հազիւ և այն ևս շատ ընտրեալներին: Ես այդպիսի հնութիւններին անուանում եմ «զգացմանց ժողովածու», քանի որ ամեն մի առարկայ ունի իւր սեպհական պատմութիւնը, որ տալիս է նորան մի առանձին արժէք:

ԿՈՄՍ. Ահա, իսկ և իսկ ձեր ասած ժողովածուն է որ ունիմ ձեռքիս տակ: Այ, ահա այնտեղ է իմ

ասած թղթապանակը դեղնած սա-
ղափեայ տերևներով: Մահուանիցս
յետոյ նա կը կորցնէ բոլորովին իւր
նշանակութիւնը. այն ինչ ներկա-
յումս՝ իմ ունեցած բոլոր առարկանե-
րի մէջ ամենաթանկագինն է ինձ
համար:

ԱՆԾԱՆՈԹ. Արդեօք կը՞ թոյլ տաք
կոմս, տեսնել:

ԿՈՄՍ. Հարկաւ: (Վեր է կենում
եւ տալիս է հիւրին): Այդ իմ բուսաբա-
նական ժողովածուն է:

ԱՆԾԱՆՈԹ. (զգուշութեամբ բաց
է անում եւ նայում միքանի տե-
րեւները) Ա՛, թառամած անեւ-
ներ... այո, իսկապէս շատ և շատ
հեռաւոր գարնան ճիշտ զմուսած մար-
միներ: Բոլորն էլ հոգատար, խնամքով
չորացրած, կարծես եղիպտական փա-
րաւոնների մոմիաներ լինին—այո,
ճիշտ նոցա նման սևացած և ան-
շունչ:

ԿՈՄՍ. Բայց և այնպէս այժմ իսկ,
յետ երկար տարիների, արձակում են
և յղում իրանց բուրմունքը այնպէս՝
ինչպէս անցեալ հեռաւոր օրերի ժա-
մանակ, երբ ես նոցա կտրատում էի
իրանց ոստից: Այս ծաղկարանը մարդ-
կութեան ամբողջ մի կեանք է, ա-
ւելի պերճախօս, թէև ատանց բա-
ռերի և լիշատակարանի: (Այդ մի-
ջոցին անծանօթը թեք է ընկած
կոմսի բազկաթոռին եւ միառմի
զննում է նորա ներկայացրած տե-
րեւները:) Տեսէք, ահա այս աշնան
ներկած ծիրանի գոյնով խաղողի տե-
րւը սկսում է մի շարք երկուր
լիշողութիւններով: Դա կտրուած
է մի քահանայի պարտէզից, երբ
ես այն ժամանակ շիկահեր ու խո-
պոպիկ երիտասարդ էի և առաջին
անգամ վրդովմունքից զոգողալով

զգացի թէ ինչ է սէրը: Մեր ժա-
մանակուայ երիտասարդներն այն չէին,
ինչ որ այժմեանները—ո՛չ: Առաջին
զգացումը մեզ միանգամայն պաշա-
րում էր ջերմ, այրող, թովիչ յափշ-
տակութեամբ. նա չէր թունաւորուած
իւր սաղմի մէջ վաղաժամ վերլու-
ծութեամբ: Այն՝ ինչ որ այժմ է կա-
տարվում, գուցէ փորձառութեան հե-
տեանք է, բայց աւելի ընտիրն ու
գեղեցիկը այն էր, ինչ որ կատարվում
էր առաջ:

ԱՆԾԱՆՈԹ. (վերցնելով մի այլ
տերեւ) Իսկ այս բաղնիքը... չի՞նք
թէ Հայդելբերգի ամրոցի պատերիցն
է պոկած:

ԿՈՄՍ. Այո, դուք գուշակեցիք:
Իմ անմոռանալի ուսանողութեանս
սա մի թանկ լիշողութիւն է. սա
նման է ճիշտ այն անթառամ տե-
րեւներին՝ որոնք լիշեցնում են ինձ
Դանտէի գերեզմանը, Իտալիայում
կատարած իմ ճանապարհորդութեանս
ժամանակ: Այո, այն օրերին ամեն
ինչ ջերմացած, լուսաւորուած էր իմ
մէջ երիտասարդական ազնիւ գաղա-
փարներով:

ԱՆԾԱՆՈԹ. Բայց գիտէք, կոմս,
թէև այս տերևները չորացել են և
թառամել, բայց չէ՞ որ դուք չէք
կորցրել ձեր երիտասարդական գաղա-
փարները:

ԿՈՄՍ. Այո. և ես այժմ իսկ թէև
ձերացել եմ, բայց չեմ ամաչում սո-
րանից: (Յոյց տալով տերեւը):

ԱՆԾԱՆՈԹ. Իսկ սա. ինչի մասին
է խօսում այս խայտաճամուկ ծա-
ղիկների ոստը, որ իւրաքանչիւրն
առանձնապէս կարմիր մատիտով է
ընդգծած իւր անուններով և ժամա-
նակագրութեամբ:

ԿՈՄՍ. Սոքա բոլորն էլ երիտա-

սարդութեանս բարեկամներն են—
այժմ ամենքն էլ գունաթափ, թա-
ռամած երևակայութիւնից:

ԱՆԾԱՆՈԹ. Այս ինչ է... Հար-
սանեաց ծաղիկներ:

ԿՈՄՍ. (լուռ ցոյց է տալիս գե-
ղանի տիկնոջ պատկերը, որ պա-
տից կախ է տուած: Անծանօթը
կամաց մօտենում է եւ զննում.
կոմսը թաշկինակով աչքերն է
ցամաքեցնում: Խորին (ռութիւն):
Դա կենացս անգին զանձն է:
(Կոմսը վեր է կենում տեղից
սաստիկ յուզուած, դուրս է գնում՝
դէպի պատշգամբը, ուր եւ կանգ-
նած է լուսաւորուած լուսնի լոյսով:
Անծանօթը քիչ ժամանակ սպա-
սելով վառարանի մօտ, յետոյ կա-
մաց հետեւում է կոմսին: Լռու-
թիւն: Լսվում է ծոծանակի միա-
կերպ զարկը եւ աշնանային հող-
մի կամացուկ սուգումը:) Ինչպէս
այսօր, նոյնպէս և այն ժամանակ
սուլում էր դուրսը աշնանային հող-
մը, այն, այսօրուան պէս վազում էին
բեկբեկուած թէ ամպերը և թէ հող-
մից կտրատուած, գեղնած տերեւները:
(Կարճ լռութիւն:) Ներեցէք ինձ, ես
ձեզ ձանձրացնում եմ յիշողութիւն-
ներովս, բայց դուք հարկաւ հասկա-
նում էք որ այդ՝ ծերուկի համար
միակ միութարութիւնն է և դժուար
է ուղղուել այսպիսի տրամադրութեան
ներքոյ:

ԱՆԾԱՆՈԹ. Ես ձեզ կատարելա-
պէս հասկանում եմ: Հարկաւ, երբ
յիշողութեան փոթորիկը ալեկոծում
է հողւոյ խաղաղութիւնը, երբ վըր-
դովում է նորա խորնութիւնը՝ ուր
այնքան շատ և երկար ժամանակ
պահպանուած գանձեր կան—այո,

դժուար է, չափազանց դժուար է
զսպել իրան:

ԿՈՄՍ. (մտածմանց մէջ) Այո,
այո:—(Կոմսը ներս գալով վերց-
նում է պատից զինուորական գօ-
տին ու սուրը:) Ներեցէք, ահա մի
այլ վշտիս լուռ վկայ ևս: Այս է
ընդամենը, ինչ որ մնաց ինձ իմ
որդուց: Նա մեռաւ Գրաւելօտի պա-
տերազմում:

ԱՆԾԱՆՈԹ. Այո, կոմս, ինչպէս
տեսնում եմ բաւականին դժբախտու-
թիւններ ու տխրութիւններ են վի-
ճակուել ձեզ անցկացնել: Ես խոնարհ-
վում եմ կեանքի մասին ձեր ունե-
ցած այն հաշտ հայեացքի առաջ,
որով լուսաւորուած է ձեր ծերու-
թիւնը:

ԿՈՄՍ. Հաշտուել անխուսափելի
եղելութեան հետ, տեսնել խելացի և
բարձր նպատակը ամեն բանի մէջ,
ինչ որ կատարվում է—դա իմ միակ,
վերջին՝ բայց անտրտունջ ընդու-
նուած սրտիս միութարութիւնն է
եղած: (Վերցնում է թիւրեղեայ բա-
ժակը:) Ահաւասիկ կրկին մի հատ
ինձ համար ամենաթանկագին հնու-
թիւն—այս հին բաժակը: Սա սե-
րունդէ սերունդ անցել է իմ պապե-
րից մինչև հասել է իմ ձեռքը, որով
շիջանում է մեր անունը: Սորա մի
կողմը քանդակուած է իմ տոհմա-
կան դրուադը, իսկ միւս կողմը—լսե-
ցէք, ինչ է գրած.

«Եթէ դու, իմ սիրուն բաժակ,
Մաքուր ես, պարզ բիւրեղի պէս,
Հիւթդ կտալ մեզ ախորժակ,
Երգենք տաղեր, կազմենք հանդէս՝
Եթէ շուտ շուտ պալլեատու
Գինով լիքը կը դիմաւորես,
Եւ ուժովդ մեզ կենսատու
Քանի մի ժամ, օր էլ շնորհես՝

Եթէ այդ քո ներկայութիւն
ճաշկերոյթին, հարսանիքին
Պիտ' պատճառէ ուրախութիւն
Թէ տանտիրոջ և թէ հիւրին՝

Այն ժամանակ, այո՛, այսպէս՝
Չամաչելով ես անկասկած,
Կը յայտարարեմ միշտ պարզերես.
Որ իզուր չէ քեզ կեանք շնորհած:»

ԱՆԾԱՆՈԹ. Օ՛, հրքան գեղեցիկ
են ասուած:

ԿՈՄՍ. Է՛, եղբայր, շատ և շատ
անգամ է պատահել որ թէ ուրախ
և թէ տխուր, վշտերով լի տրամա-
դրութեանս միջոցին, կարգացել եմ
յիշեալ տողերը: Նոյն իսկ երէկ,
թուանս հարսանիքին այդ բաժա-
կից խմեցի նորա երջանկութեան
համար բարեմաղթած կենացը: Ահ,
ե՛րբ կիլնի կրկին անգամ մօտեցնեմ
շրթունքիս: (Այս խօսքերին ան-
ծանօթը ձեռքը դնում է կոմսի
ուսին, քաժակը ձեռքից վեր է ընկ-
նում եւ փշրվում:): Ո՛հ, Ա՛ստուած
իմ: (Գոմսը սաստիկ վախեցած եւ
հիւրին յենում՝ մօտենում է դէ-
պի սեղանը. երկուսն էլ կանգնած
են լուսնի լուսով լուսաւորուած:)

Այս քնն էր, արդեօք պատահմունք:

ԱՆԾԱՆՈԹ. (խորհրդաւոր) Ինչ-
պէս կամիք այնպէս և հասկացէք:

ԿՈՄՍ. Բայց ինչպէս վախեցայ: —
Այժմ ամեն ինչ պտտում է շուրջս:
(Դժուարութեամբ ժպտալով:): Այո՛,
այո, ծերացայ: Դեր և փխրուն ինչ-
պէս այս բաժակի բեկորները, որոնց
պէտք է միմիայն աւելել և դուրս
նետել: Եթէ ես նախապաշարուած
լինէի... ուղղակի կը վախենայի որ
չեմ կարողանում ոտքերիս վրայ կան-
գնել: (Անծանօթի օգնութեամբ գը-
նում է դէպի վառարանի մօտ գըտ-
նուած քազկաթոռը եւ ընկնում

մէջը:): Բայց և այնպէս մի այսպի-
սի աննշան երկիւղը հրքան յոգնեցրեց
ինձ: Օ՛հ, Երգարարատ Աստուած,
(Ժպտալով) հրքան յոգնած եմ: (Ա-
ւելի եւ աւելի խորն է տեղաւոր-
վում քազկաթոռի մէջ:)

ԱՆԾԱՆՈԹ. (կանգնում է յետե-
ւից, ուղղվում եւ յետոյ ասում հե-
տեւեալ խօսքերը ներհող կոմսին)
Դուք այսօր շատ խօսեցիք, այդ չա-
փազանց էր ձեզ համար: Այժմ
հանգստացէք... իսկ ես կը պատմեմ
թէ՛քնն էի ասում, երբ հիւանդապա-
հի դեր էի կատարում Վիսբադէն
ձեր տկարութեան ժամանակ: Տե-
սէ՛ք, ինչպէս խաղաղ հանգչում է
վառարանը: (Հսկում են տաւիղի
(արձա) մեղմ ձայները:)

(Անծանօթը օրօրելու եղանակով
արտասանում է 'ի ներքոյ ոտա-
նաւորը:)

ԱՆԾԱՆՈԹ. Նայում ես անթարթ

Այրուղ կրրակին՝

Հոգիդ ակնթարթ

Հասնում էակին:

(վերցնելով թզննու տերեւը)

Կար մի ժամանակ

Որ այս թղենին

Անհամ էր ու խակ,

Չունէր ոչ մի դին:

Դուրս ելաւ արեւ,

Հողը տաքացրեց.

Տուեց իւր բարե՝

Պտուղը հասցրեց:

(ցոյց տալով կոմսի երիտասարդ
պատկերի վրայ)

Մանուկ՝ կարմիր վարդ,

Որպէս մանուշակ

Բուրէր ծաղկազարդ

Գարնան ժամանակ:

(ցոյց տալով ծերունի կոմսի պատ-
կերի վրայ)

Այժմ զարամեալ,
Մաղերն ալեզարդ,
Մէջքը կորացեալ,
Գողգոթուն, ինչո՞ւ մարդ:
(Ժողովրդին՝ կոմսի վերայ ցոյց տալով)

Տես, տես տաքարիւն,
Աշխոյժ, գեղանի
Կոմսին, սիրասուն,
Յայտնի անուանի:

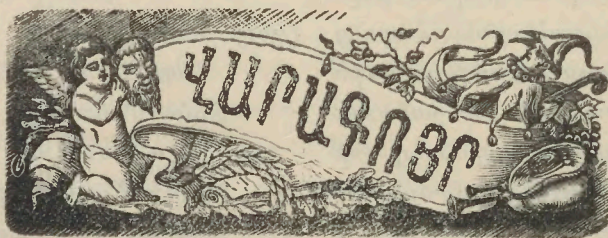
Արևի պէս մի օր
Զօւրջն էր տաքացնում,
Իսկ այժմ՝—զլխակոր՝
Հաշիւն է մաքրում:
(հասարակութեան՝ բաց օդում)

Երբ մի մարդ հասնէ
Սիրած իղձերին՝
Անվիշտ թող սպասէ
Որոշ վախճանին:
(հասարակութեան՝ ուղղակի)
Թէ դու ապրել ես
Ազնիւ՝ բայց անզարդ
Եւ միշտ պարզերես՝—
Վախ չունես, ո՞վ մարդ:
Չէ որ ծնած օրէն
«Այս էր ք» օրհաս.
(անանջին) Հաւատա խօսքիս.
Հող էիր անդրէն
Եւ ի հող դարձիս:»

(Կոմսը ցնցվում է եւ թեթեւ ջղաճգութիւնից յետոյ թուլացած վիզը վայր է ձգում եւ մեռնում: Անծանօթը թէքվում է դէպի կոմսը, համբուրում է ճակատը, այդ ժամանակ լապտերները սկսում են աղօտուել: Հանում է ծոցից մի երկար ժապաւէնաձեւ յիշատակարան եւ արծաթեայ մատիտով ջնջում է առաջին ազգանունը: Այդ ժամանակ լապտերը միանգամայն հանգչում է, այնպէս որ բեմը լուսաւորուած է միմեայն դրսի լուսնի լոյսով եւ հանգչող վառարանի կայծով:—Յետոյ գնում է դէպի ժամացոյցը, բացէ անում՝ դռները եւ հանդարտ դադարեցնում է ճոճանակը: Մեռելային լուծիւն. դուրսը ղողանջում է աշնանային հողմը—մուտքի դռները նորից իրանք իրանց բացվում են եւ այնպայտը կամաց դուրս է գնում:

Վարագոյրը հանդարտ իջնում է.

Թարգմ. Ադամ Սարգսեան.

ՀԱՅՈՑ ԽԱՐԱՔԷ ԲԱԳԻՈՒՄ•

Ձորորդ տարին է արդէն, որ հայոց թատրոնական խումբը, ճակատադրի անխնայ հալածանքները կրելուց յետոյ, վերջապէս հաստատուել է Բագուում: Կովկասի մայրաքաղաք համարուած Թիֆլիզը անհրաժեշտ կալ գտնուեց նրա համար և իւր յամառ սառնութեամբ գրեթէ դուրս վանեց նրան: Այն Թիֆլիզը, որ հայ բեմի ստեղծողն է եղել և իւր ջանքերով առաջ քաշել, կլթել, զարգացրել է մի քանի տաղանդներ:

Այդ յամառ սառնութիւնն ունէր իւր որոշ պատճառները: Վերջին տասը-տասնուհինգ տարուայ ընթացքում հասարակական կեանքի պայմաններն այնպէս դասաւորուեցին, որ Թիֆլիզի հայ սրբտուն հազիւ հազ արմատ ձգած ազգային առաջադիմական ձգտումը միանգամայն թուլացաւ և հետզհետէ տեղ տուեց հիասթափման: Պակասեց սէրը դէպի այն ամենը, ինչ որ կապ ունէր հայ ժողովրդի մտաւոր ու բարոյական կրթութեան ու առաջադիմութեան հետ: Մարդիկ, որոնք հասարակական հիմնարկութիւնների ղեկն ունէին իրանց ձեռներում, կամքի հաստատութիւն չունեցան իրանց կոչման բարձրութեան վրայ մնալու ու ձախորդ հանգամանքների ծանրութիւնը կրելու, և չէին կարող ունենալ: Տկարացաւ մամուլի բարոյական ուժը, որ մի ժամանակ զօրաւոր չենարան էր հայ թատրոնի համար, ընկաւ նրա վարկը, նսեմացաւ խօսքի նշանակութիւնը հասարակութեան աչքում: Քիչ թէ շատ գործին հմուտ մարդիկ, որ իրանց ուժերի չափ պաշտպանում էին հայ բեմը թէ նիւթապէս և թէ բարոյապէս, հեռացան

ասպարիզից, մասամբ յուսահատութիւնից զրդուած, մասամբ մամուլի մէջ բուն դրած անձնապաշտութեան թունաւոր ախտից զզուած:

Այնուհետեւ մեռաւ Ադամեանը գրեթէ յետին չքաւորութեան մէջ: Նրա տխուր մահը սգոյ կապանքը դրեց հայ բեմի վրայ: Քանի կենդանի էր միակ իսկական հայ արտիստը, իւր խոշոր տաղանդի ջերմութեամբ շունչ էր տալիս հայ թատրոնին և մի կերպ պահպանում հասարակութեան ճաշակ ունեցող մասի սէրը դէպի նա: Մեռաւ նա, և թատրոնը դարձաւ խաղալիք անձերի ու անփորձ դերասանների ձեռքում: Տեղից վերկեցողը փորձեց դերասան դառնալ, և մի օր հասարակութիւնն իւր առջև տեսաւ գեղարուեստի տաճարի փոխարէն կրկէս: Եւ այս այն ժամանակ, երբ Թիֆլիզի հայը սկսել էր լուրջ պահանջներ անել մայրենի բեմից, երբ նրա ճաշակը նրբացել էր օտար թատրոնների շնորհով, գոնէ այնչափ, որ կարող էր բեմական արուեստի և ծամածռութեան միջև եղած տարբերութիւնը ճանաչել:

Այլանդակ, անիմաստ պիեսներ, բեմ առանց օրինաւոր դեկորատիւնի ու կահ-կարասիի, հագուստներ առանց ճաշակի, խաղ առանց զգացման ու խելքի, թատրոնի ցուրտ դահլիճ, դերասանների տոմսակ ծախելու համար գործ դրած ոչ ներելի միջոցներ, — այս բոլորը, ձեր ձեռի տուած, մեռցրին հասարակութեան մէջ սիրոյ վերջին նշույլը դէպի թատրոնը:

Այդ ժամանակ էր ահա, որ մի խումբ երիտասարդներ որոշեցին թատրոնի վերջնական անկման առաջն առնել: Կազմե-

ցին մի կանոնաւոր խումբ, հրաւիրեցին Պօլսից ոյժիր: Երեք սեզոն, այդ մարդկանց շնորհիւ բեմը օրինաւոր գոյութիւն ունեցաւ, գոնէ դերասանները հարկատրուած չեղան քարվանսարանները թափառել տոմսակ ծախելու համար:

Յետոյ... յետոյ դարձեալ ասպարէզ եկան հաշի հոգուն յատուկ բանսարկութիւնը, նախանձը, չկամութիւնը և հազիւ հազ վերականգնած գործը նորից կործանեցին...

Այնուհետեւ անպաշտպան հաշ դերասանները փորձեցին ապաւինել իրանց տկար ոյժերին: Բայց ինչ կարող էին անել մարդիկ, որոնք եթէ անգամ շնորք էլ ունէին բեմում խաղալու, չունէին խոհեմութիւն իրանց վարկը վերջապէս չձգելու հասարակութեան աչքում: Մի քանի դերասանների լաւագոյն ձգտումներն անգոր էին դիմադրելու մեծամասնութեան անպարտաւանութեանը և բըթամիտների չողի ընթացքին: Մնում էր թողնել Թիֆլիզը և թափառել գաւառական քաղաքները: Այնտեղ ևս հաշ խմբի բեկորները փչացրին թրանց գործը, ձգեցին թատրոնի վարկը: Յետոյ նորից վերադարձան Թիֆլիզ և փորձեցին այստեղ նորից հաստատուել: Բայց կոճկել կարելի է կոտրած ամանը և ոչ փշրածը: Ինչ կարող էին անել դերասանները, ինչ կարող էին անել նրանցից մէկի երկուսի անկեղծ ձգտումները թատրոնի վարկը բարձրացնելու վերաբերմամբ, քանի որ գործին հմուտ մարդիկ ինտրիգներից զոգուած, հեռացել էին ասպարէզից և հաշ թատրոնի անունն անգամ չէին ուզում լսել: Հարկաւոր էր մի հրաշք, որ մեռածի դիակին շունչ տար:

Հրաշքը, հարկաւ, տեղի չունեցաւ, և Թիֆլիզի դռները եթէ ոչ առ միշտ գոնէ երկար ժամանակով փակուեցին հաշ թատրոնական խմբի առաջը:

Այդ ժամանակ օգնութեան հասան Բագուցիները: Մի խումբ բարեձգտում պարոններ որոշեցին ապաբաղդ դերասաններին ազատել գոնէ դռնէ դուռն տոմսակներ տարածելու անախորժ սովորութիւնից: Եւ ահա չորս տարի է, որ հաշ բեմը քիչ թէ շատ կանոնաւոր

կեանք է վարում: Ձգենք ուրեմն մի ընդհանուր հայեացք այժմեան խմբի բարոյական կացութեան վրայ, քանի որ նրա նիւթականը տպահով է:

Բագուի խումբը այնպէս, ինչպէս նա կայ այսօր խոշոր, շլացուցիչ տաղանդներ չունի: Ուզում եմ ասել, չկայ մի այնպիսի զօրեղ աստղ, որի շողերը խաւարեցնէին ամբողջ խմբի լոյսը, որպիսին էր Ադամեան: Բայց չայտնի է որ խոշոր տաղանդները դարերով են ծնվում և ոչ տարիներով, մանաւանդ փոքր ազգերի մէջ: Մի այսպիսի տաղանդ հաշ թատրոնը իւր յիսունամեայ գոյութեան ընթացքում տուել է միայն մէկը:

Տողերիս հեղինակը այնքան կուրացած չէ ազգասիրական կրքից, որ Ադամեանին համարի համաշխարհային հանճար, բարձր ամեն մի քննադատութիւնից, ինչպէս անում են ոմանք: Ես Ադամեանին համարում եմ զուտ արտիստ, բառիս իսկական իմաստով: Գեղարուեստագէտ, որը սակայն հանճար ճանաչուելուց հեռու էր: Բայց և այնպէս նա մի այնպիսի խոշոր տաղանդ էր, որի ծանրութեանը հազիւ կարող էին դիմանալ հաշ հասարակութեան նման մի փոքրիկ մարմնի ուսերը: Եթէ այդ ուսերը աւելի բարձր ու աւելի զօրեղ լինէին, անշուշտ Ադամեանին կը հասցնէին համաշխարհային աստղի բարձրութեանը:

Ռէնանը ասում է մի հանճար արտադրելու համար հարկաւոր է ամենաքիչը երեսուն միլլիօն ժողովրդի ծանրութիւնը: Արդարեւ, եթէ փոքր ազգերը ընդունակ էլ են հանճարներ ծնելու, ընդունակ չեն նրանց զարգացնելու և ամբողջ աշխարհի առջև հանելու: Հանճարը հաշ ազգի տրկար ստամոքսի համար խիստ զօրեղ ու անմարսելի կերակուր է: Ադամեանը ունէր իւր մէջ հանճար դառնալու բնական ոյժ, հաշ հասարակութիւնը անկարող եղաւ նրան զարգացնելու: Եթէ այսպէս չը լինէր, գեղարուեստի փայփայուն զաւակը այնպէս անժամանակ չէր մեռնիլ Պոլսի խաւար մի անկիւնում, տանելով գերեզման մի շարք չիրագործուած յոյսեր...

Բայց թողնենք տխուր չիշողութիւնները: Նրանք կարող են մեզ շատ հեռու տանել: Եթէ հայ բեմը այժմ Ադամեանին հաւասար դերասան չունի, ունի ոչ-ժեր, որոնցով կարող է պարծենալ իրաւամբ: Բագուի հայ խումբը այժմ պարունակում է իւր մէջ այն բոլոր ոչժերը, որ ունի հայ բեմը: Ես չգիտեմ, կան Պօլսում լաւ դերասաններ ու դերասանուհիներ, բայց Ռուսիայում լինողներից միայն տիկին Տրաչեայի տկարութեան պատճառով խմբից հեռանալն է զգալի: Միւս բոլոր, խմբից դուրս լինողներին փոխարինողներ կան:

Խումբը անսամբլի կողմից աչքի ընկնելու չափ առաջադիմութիւն է արել: Գոնէ այժմ շատ քիչ անգամ ենք տեսնում կոմիքին դրամատիքական դերում, և ընդհակառակը: Այժմ խումբն այնքան մեծ է, որ իւրաքանչիւր դերասան գրեթէ արդէն որոշել է իւր ամպլուան և եթէ այս կամ այն դերասանը փորձում է իւր ոչժեր իւր շնորքին ոչ համապատասխան դերում, աջողութիւն չունենալով, կամայ ակամայ զգում է իւր սխալը և դառնում է դէպի իւր ամպլուան: Կան ի հարկէ, բացառութիւններ: Կան այնպիսի յամառներ, որոնք շարունակ մոլորվում են իրանց ոչժերի վերաբերմամբ:

Այս տեսակ յամառների մէջ գլխաւոր տեղը բռնում է, դժբաղդաբար, խմբի ամենափորձուած դերասանուհին—տիկին Սիրանոյշը: Քանի քանի անգամ այս դերասանուհուն նկատել ել են, որ բնաւ իւր ամանում չէ, երբ կատարում է չափազանց աշխույժ, շարժուն, կրակոտ ու նուրբ երիտասարդ կանանց դերեր: Ոչ տարիքը, ոչ կազմուածքը, ոչ խաղի ընդհանուր ոգին չեն համապատասխանում այսպիսի դերերի: Ուստի միշտ, երբ դերասանուհին հեռանում է իւր ամպլուանից, դիմում է կեղծիքին ու չափազանցութիւններին:

Այն ինչ, նոյն դերասանուհին կարողանում է մեծ տպաւորութիւն գործել, երբեմն նոյն իսկ սիրտ շարժել լուրջ, թէև կոպիտ դրամատիքական դերերում: Այնտեղ, ուր պահանջվում է քնքշութիւն, ձևերի նրբութիւն,

զգացումների հանգարտ բայց խոր արտայայտութիւն, տիկինը չգիտէ ինչ անէ, որ փախչի իւր ձիրքի բողոքից: Իսկ այնտեղ, ուր պահանջվում է արտաքին էֆէկտ, խոշոր շարժումներ, զգացումների կատաղի արտայայտութիւն, տիկինն իւր դերումն է:

Առանձին առաջադիմութիւն տիկինն այս չորս տարուայ ընթացքում չի արել, եթէ չհաշուենք, որ այժմ անհամեմատ աւելի լաւ է հագնվում, քան առաջ: Սակայն սէրը դէպի իւր արուեստը տակաւին վառ է նրա մէջ առաջուայ պէս, ինչպէս երևում է նրա խաղից: Կայ մի բան, որ տիկին Սիրանոյշին տակաւին ամբողջ գլխով բարձր է պահում խմբից—նրա սքանչելի առողջանութիւնը, արտասանութիւնն ու ձայնը: Այս կողմից նա մրցակից չունէ: Հայ խմբի այժմեան դրութեան մէջ—այս մի խոշոր առաւելութիւն է: Ոչոք չգիտէ հայ լեզուն այնքան նուրբ արտասանել ու մինչև անգամ գեղեցկացնել, որքան տիկին Սիրանոյշը:

Եթէ ունենար գեղեցիկ արտասանութիւն նաև տիկ. Մայսուրեան, խումբը մէկի փոխարէն կունենար երկու լաւ դերասանուհիներ: Սակայն լեզուին լիակատար տիրելու, զոնէ նրան բեմական դարձնելու համար բաւական չէ այն կարճ ժամանակամիջոցը, որ խաղում է հայ բեմի վրայ տիկ. Մայսուրեան: Նա դեռ երկար պիտի աշխատի իւր արտասանութիւնը մշակելու համար: Գալով խաղին, պիտի ասած, որ նա զգացմունքից զուրկ չէ: Երբեմն նոյն իսկ ազդու է ու սրբտաշարժ: Ըստ երևոյթին, նա տեսել է և ուսումնասիրել լաւ դերասանուհիներ: Նրա խաղի մէջ նկատվում է ժամանակակից ռէալական ուղղութեան բարերար ազդեցութիւնը: Կը փափագէինք, որ նա հետզհետէ մշակէր իւր ձևերը, հարստացնէր զէմքի խաղը, և, աւելի համարձակ խաղալով, թօթափէր իրանից աշակերտութեան փոշին:

Օր. Վարդիթեր այժմ անհամեմատ համարձակ է խաղում. քան մի քանի տարի առաջ: Հաւանելի է խելացի և սառն կանանց դերերում: Պակասում է նրա մէջ

տիկ. Սիրանուշի դրամատիքական կրակը, բաց այս արդէն նրա մեղը չէ: Լաւ է արտասանում իւր դերը, մինչև անգամ շատ սիրուն, բաց առողջանութիւնը կեղծ կլասիքական է, կամ մելոդրամատիքական: Ձևերը մեղմ են, բաւական քնքոյշ, թէև ոչ այնքան հարուստ: Դերեր չի փչացնում, բաց և չի էլ ստեղծագործում: Խմբի համար անփոխարինելի ոյժ է:

Օր. Մարի- Նրանուշ միշտ դերը գիտէ անթերի: Կրակոտ է, բաց լաւ կը լինէր, որ հարկաւոր եղած ժամանակ զսպի իւր կրակը: Լաւ է կօմիքական դերերում, պակասում է նրբութիւնը ձևերի, նաև ձայնի մէջ: Այսպէս թէ այնպէս գիտէ իւր խաղով հետաքրքրել հանդիսականին, ինչ դեր ևս կատարէ:

Օր. Չմշկեան մի նոր, տակաւին անփորձ դերասանուհի է, որին, չգիտենք ինչու և ինչ իրաւունքով բեմի նիւթական մասի կառավարիչները նշանակել են ահագին ռոճիկ, աւելի քան տիկ. Մայսուրեանին: Իբրև փորձեր անող, իբրև աշակերտուհի դեռ համբերելի է բեմում, բաց ոչ իբրև դերասանուհի: Իմ նետր-դերը գոնէ առ այժմ չեն դիմանում նրա կոշտ ձևերին, արտասանութեանը, ձայնին: Կարծում եմ, որ մի ժամանակ կարող է դրամատիկ ծեր կանանց դերեր կատարել: Բաց երբ...

Տիկ. Փառանձեմ շատ լաւ է ծեր կանանց դերերում: Այժմ նա խաղում է իբրև հմուտ դերասանուհի և խմբի համար անփոխարինելի ոյժ է իւր ամպլուաշում:

Դառնանք արական ոյժերին:

Նորութիւն չի լինի, եթէ ասեմ, որ արական ոյժերի մէջ առաջին տեղն է բռնում պ. Աբէլեան, գոնէ զօրեղ դրամատիք դերերի համար: Նա այն դերասաններից է, որոնք աշխատում են ոչ միայն լաւ խաղալ, այլև ստեղծագործել, այսինքն ներկայացրած տիպերին տալ բոլոր բնորոշ յատկութիւնները: Նրա խաղը միւս շատերի պէս միատեսակ չէ բոլոր դերերում: Նրա անձնականութիւնը

միշտ ձուլվում է ներկայացրած տիպի հետ և չքանում նրա մէջ:

Վերջին տարիները նա շատ է առաջադիմել: Փոխուել է դէպի լաւը նոյն իսկ նրա ձայնը, հարստացել են միմիկան, ձևերը և, որ ամենագլխաւորն է, հարստացել է խաղի ներքին բովանդակութիւնը: Բաց մի բան. պ. Աբէլեան իբրև լուրջ, խորհող դերասան շատ էլ խիստ չի վերաբերվում դէպի իւր ռեպերտուարը: Նա չպիտի անխտիր դուրս գայ ամեն մի դերում: Օրինակ, նրան չի սագում ոչ երիտասարդ սիրահարի և ոչ կօմիքական դեր: Թող իւր ժամանակը զանազան Աբիսողոմ աղաներ ուսումնասիրելու վրայ կորցնելու փոխարէն կարգաց լուրջ գրականական երկեր, հարստացնի իւր միտքը: Հաւատացէք, ոչ մի դերասան չի կարող օրինաւոր արտիստ դառնալ առանց լուրջ ընթերցանութեան: Միայն գրականութիւնը կարող է նրան իսկական արտիստ դարձնել: Միայն գրականութիւնն է բեմի իսկական ուսուցիչը:

Պ. Աբէլեան իբրև մտածող դերասան, երևի, այս բանը շատ լաւ գիտէ: Միայն չգիտէ, որ ժամանակի կորուստ է ոչ լուրջ գրականական պիեսներում բեմ դուրս գալը: Թող նա խիստ վերաբերուի նաև դէպի իւր արտասանութիւնն ու առողջանութիւնը: Ես չեմ ասում, թէ նա վատ է արտասանում: Քաւ լիցի: Բաց լեզուն չի գեղեցկացնում: Հայ լեզուի մէջ այնքան մեծ տեղ բռնող կոշտ բաղաձայնները պ. Աբէլեան չգիտէ մեղմացնել. ա, չ, դ, ո, ջ տառերը նրա արտասանութեամբ ականջ են ծակում: Նա չգիտէ բառերը, եթէ կարելի է այսպէս ասել, կոլորակացնել: Կաղում է և՛ նրա շեշտադրութիւնը, օրինակ, «ասող» նա արտասանում է ասողը» և այլն:

Սակայն, ինձ թւում է, որ այս բոլորը ուղղելի թերութիւններ են: Գլխաւորն այն է, որ պ. Աբէլեան չպիտի կարծի թէ արդէն անթերի արտիստ է: Նա դեռ երիտասարդ է և կարող է աւելի առաջադիմել: Նրա խաղը դեռ այն կատարելագործութեան չի հասել, որ ճաշակ ունեցող հանդիսականը նայելիս

ասի մտքում. «այժմ, այս դերասանը կատարեալ արտիստէ» Գեղարուեստական նրբութիւն և ամբողջութիւն — ահա ինչ է պակասում նրան: Այս պակասը լրացնելու համար պ. Աբէլեան ունի բնական ոյժ, հարկաւոր է միայն, որ նա համեստաբար աշխատի:

Պ. Պետրոսեանի վերաբերմամբ ես կը չայտնեմ նոյն կարծիքը, ինչ — որ չայտնել եմ շատ անգամ թէ հայ և թէ ռուս լրագրներում: Նա բարեխիղճ, աշխատասէր, հայ բեմի համար վերին աստիճանի կարևոր արտիստ է եղել միշտ և այժմ էլ մնում է. այն զանազանութեամբ, որ այժմ աւելի փորձուել է և հմտացել: Այժմ նա կատարում է մեծ մասամբ ֆատերի դերեր և կատարում է չաջողութեամբ: Աշմարիտէ, նրա միմիկան մնում է առաջուանը — ոչ հարուստ. իսկ ձայնն ունի առաջուայ քաղցրութիւնը և բեմականութիւնը: Նրա արտասանութիւնը ինձ դիւր է գալիս: Սխալվում է, բառերը երբեմն շփոթում է, բայց գեղեցիկ է արտասանում: Առողջանութիւնը ձկուն չէ, բայց վատ էլ չէ: Աշխատասէր և լուրջ դերասան է: Ձգտում է առաջադիմել: Իրիտէ շատ լաւ գրիմ չի նել:

Պ. Արաքսեան այժմ մեր առաջին կոմիքն է, և լաւ կոմիք է, պ. Տէր-Դաւութեանից յետոյ. Դերերի մէջ միատեսակ չէ: Ընդունակէ, թէև ծոյ: Այսուամենայնիւ այս չորս տարուայ մէջ աչքի ընկնելու չափ առաջադիմութիւն է արել: Ձայնը նոյնն — ջախջախուած, բայց ձեւերը հարստացել են: Երբեմն գիտէ ստեղծագործել, երբ դերը սիրում է: Գրիմ չի նելում պ. Աբէլեանից և Պետրոսեանից յետոյ յետ չի մնում:

Պ. Վրոյր առաջադիմութիւն չի արել: Ես մինչև այսօր էլ չգիտեմ ինչ է նրա ամպլուան: Կոմիկ է նա, ֆատէ, թէ դրամատիք դերասան — դժուարանում եմ ասել. ինչ դերում ասէք դուրս է գալիս, բայց, դժբաղդարար, բոլորի մէջ էլ երևում է Բաղդասար աղպոր ազդեցութիւնը: Այսուամենայնիւ, իբրև երկրորդական դերասան, անհրաժեշտ ոյժ է մեր աղքատ բեմի համար: Եթէ պ. Վրոյր ունենար առաջադիմելու

ցանկութիւն, գուցէ կարողանար լաւ դերասան լինել: Բայց, բանն այն է, որ առաջադիմում են նրանք, որոնք իրանց կատարելագործուած արտիստ չեն համարում: Ըստ երևոյթին, պ. Վրոյր առաջադիմելու կարիք չի զգում: Որքան թանգացել է համեստութիւնը հայերի մէջ...

Պ. Ալիսանեան դերասանութեան ըսկզբի տարիներում առաջադիմեց և յետոյ կանգ առաւ. Դեռ անորոշ է նրա ապագան, և ունի, արդեօք, ապագայ, այս էլ չեմ կարող ասել: Առ այժմ կարողանում է երկրորդական դերերում օգտակար լինել: Անսաբլի համար հարկաւոր ոյժ է:

Հարկաւոր է նոյնչափ և Աղայեան դարձեալ անսաբլի համար, նաև պ. Զարիֆեան և միւսները:

Պ. Աւետեան խմբի երկրորդ կոմիկն է համարում: Իբրև վոդեվիլների դերասան վատ չէ, մինչև անգամ լաւ է, բայց երբ դուրս է գալիս խոշոր կոմիքական դերերում — ծանրութեան տակ ընկճվում է և ոչնչանում: Մեծ դերերի համար նրա ուսերը խիստ տկար են: Ա, propros, վերը, կանանց մասին խօսելիս, մոռացայ մի քանի խօսք ասել տիկ. Աւետեանի մասին: Եւ մոռացայ ոչ այն պատճառով, որ տիկնոջը միւս դերասանուհիներից վար եմ դասում, ոչ. այլ ինձ թւում է, որ նա մինչև այսօր էլ պրօֆեսիօնալ դերասանուհի չէ, և բեմ է ելնում իբրև թատերասէր: Եթէ նայենք տիկնոջը իբրև մի թատերասէրի, վերին աստիճանի գնահատելի ոյժ է, իսկ եթէ ընդունենք իբրև դերասանուհի — լուրջ քննադատութեան չի դիմանալ: Այսպէս թէ այնպէս տիկինը դերեր չի փչացնում: Ձայնը բաւական լաւ է, թէև արտաքինը բեմական չէ, ձեւերը միատեսակ, խաղը շատ էլ զուրկ չէ զգացմունքից. .

Մինչև այսօր առիթ չեմ ունեցել տեսնելու պ. Յովհաննիսեանին, որին ոմանք չափազանց գովում են, ոմանք արհամարում: Իսկ պ. Կալֆայեան գեւ բեմ չի դուրս եկել: Սպասում է նրա փորձական ներկայացումը:

Այս է ահա Բագուի հայ թատրոնական խումբը և այս է իմ անկողմնապահ

կարծիքը նրա մասին: Ընդհանուր առմամբ նա հաւանելի է: Երբ դերերը լաւ է պատրաստում, դիւրեկան է խաղը, կարելի է հաճոյքով նայել մինչև վերջը: Իսկ երբ անփոյթ է դէպի պիեսը, խըստապահանջ հանդիսականը հարկադրուած է լինում առաջին գործողութիւնից յետոյ թողնել թատրոնը և վազել կուլք... Խումբը ունի մի ընդհանուր թերութիւն, որ չգիտենք երբ պիտի անհետանայ — դա նրա աններելի անհոգութիւնն է հայ լեզուի վերաբերմամբ: Աստուած իմ, մի թէ կարելի է այդ չափ աղաւաղել հայ լեզուն: Մի կողմից անշնորք թարգմանիչներ, միւս կողմից խմբի ինը տասն երորդական մասի թեթեամտութիւնը այսօր այնտեղն են հասցրել հայ լեզուն, որ այսօր նա բեմի վրայ դարձել է մի ինքնուրոյն ժառգօն:

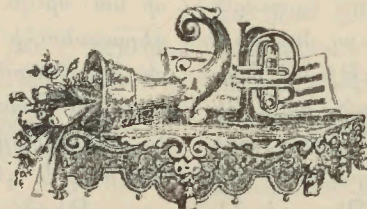
Մի քանի խօսք ևս բեմի կառավարիչների մասին: Դրանք գործի տէր, չափազանց վբաղուած մարդիկ են, ժամա-

նակ չունին թատրոնով զբաղուելու: Չը գիտեմ ընդունակ են բեմ կառավարել թէ ոչ, բայց այն ինչ-որ անում են և արել են, չեն ապացուցանում նրանց ծանօթութիւնը թատրոնական գործի հետ: Խմբի հետ անմիջական չարաբերութիւն ունենալը չաճնուած է մի ինչ-որ գործակատարի, որ, ինչպէս ասում են, կեանքում ոչ մի թատրոն չի տեսել: Կարելի է երևակայել, թէ բարոյական տեսակէտից ինչ բաղդաւոր վիճակի մէջ է Բագուի բեմը: Խումբը չատուկ ռեժիսսօր չունի: Պ Աբէլեան և Պետրոսեան հերթով կատարում են ռեժիսսօրի դեր: Բեմ առանց չատուկ ռեժիսսօրի — այս միայն հայկ. մէջ կարելի է տեսնել: Սակայն ինչ տարօրինակ պայմանների մէջ չի եղել չարաբաղդ հայ բեմը:

Շիրվանզադէ:

25 նոյեմբեր, 1900 թ.

Բագու:

Թատրոնական քրոնիկոն

Թատրոնական հանդեսներ. Թատրոնը Թիֆլիսում եւ Բազու. Օպերա. Վոլկով եւ Մոջալով. վրաց բեմ:

Անցած փետրուարին հայ դերասանները, հայ բեմի անկեղծ բարեկամների հետ միացած, տօնեցին բազմաշխուտ Ադամ Սարգարեանի 25-ամեայ բեմական գործունէութիւնը: Ընտիր հասարակութիւնով լի դահլիճ, բազմաթիւ ուղերձներ, թանկագին ընծաներ, ճառեր, ծափահարութիւններ եւ բոլոր անհրաժեշտ պարագաները նման հանդէսների կաշին: Աներկբայելիէ որ Ա. Սարգարեան կատարելապէս արժանի էր այդ վարձին: Բեմը միշտ պահանջ ունէր անսխիստ անձանց աշխատակցութեան, որը կուլիսի ետեւն էր կատարվում եւ որի մասին պարզամիտ հանդիսատեսը շատ նուազ գաղափար ունէր: Իսկ Սարգարեանը արդարեւ ունէր հայ բեմին մատուցած ծառայութիւններ, թէ իբրեւ սցենարիստ, թէ իբրեւ բեմին նուիրուած մշակ եւ թէ իբրեւ հեղինակ մի շարք փոխադրութիւններէ: «Մեծ-դարձ» Մարգարիտներ, «Բաղդասար Աղբար» «Ղարաբաղի Ասորդաբէր» «Աշուն Բալուխ» «Զաւթեյր» «Օրնաճաշու ճէֆը... դրանք բոլորն էլ մեր թատրոնական ռեպերտուարի մէջ պատուաւոր տեղ են զբաղած: Մեր ծրագրից դուրս է խօսել այն մասին, թէ որ աստիճանի այդ բոլոր գործերն աչքի են ընկնում իրենց գեղարուեստական արժանիքներով, թէ ինչ թերութիւններ ունին, բայց քանի որ չկան լաւագոյնները պիտքէ գնահատել եղածները... Անցան ամիսներ եւ ահա Յոստոսի*15 ին հայ դերասանների ընկերութիւնը Զուշի քաղաքում տօնեց Ղարաբաղում հայերէն լեզուով տրուած առա-

ջին ներկայացման 35-ամեայ տարեդարձը: Երեկոյթը նմանապէս հանդիսաւորէր, ուրախ տրամադրուած հասարակութիւն, զարդարուած դահլիճ եւ այլն.. Այդ բոլոր երեւոյթները, որ տեղի են ունենում հայ բեմի ողորմելի գոյութեան շրջանում, մի գուցէ ստիպեն ընթերցողին, կամ հեռուից դիտողին, երեւակայելու, որ հայ թատրոնը յառաջադիմումէ, որ մենք հայերս եւս արդէն ըմբռնել ենք բեմի նշանակութիւնը, այդ մեծ դպրոցի վեհ կոչումը. բայց մի այդպիսի ենթադրութիւն անելը կը լինէր ինքնախաբէութիւն:

Անհերքելի փաստն այն է, որ երբ ամենուրեք արդէն իբրեւ աքսիոմա է ճանաչուած մայրենի բեմի անհրաժեշտութիւնը, նրա բարերար ներգործութիւնը ժողովրդի բարքերի վրայ—մենք հայերս Թիֆլիսում, ուր հայութիւնը ճնշող մեծամասնութիւն է կազմում, չուի ենք մայրենի բեմի բուռն բուռն նշանակութեամբ: Պարտական անձաշակ ներկայացումներ դառնալու լուրջ ներքին—ահա այն գեղարուեստական ժառանգութիւնը որ ներկայումս պահպանել ենք Ամերիկեանի, Ադամեանի, Հրաչեայի եւ Չմշկեանի հայ բեմին թողած հարստութիւնից:

Բացակայութիւն նախաձեռնութեան, զգացմանց, խելքի, իսկ ամենադիւսաւորը անհեղձութեան եւ սրտի:

Սրանից երկու տարի առաջ Բագուայ հայոց թատրոնական մասնաժողովը մեծամեծ ծախքերին ենթարկուելով Թիֆլիս տեղափոխեց հայ խումբը, ներկայա-

ցումներ տալու զիտաւորութեամբ: Դա միևնույն խումբն էր որի մասին «Թատրոն»-ի ներկայ № ում պ. Զիրվանզադէն տալիս է իւր կարծիքը «Բազուկ Հայոց խումբը» խորագրով յօդուածում:

Ահա այդ խումբը տուեց մի շարք ներկայացումներ՝ «Հայրենի տուն», «Դարբնապետ», «Կեանք» «Ազրիէն Լեկուվեր» և մի շարք այլ յայտնի գրուածքներ որոնք ժամանակակից ռեպերտուարի մէջ առաջնակարգ տեղէն բռնում: Բայց այդ ձեռնարկութեան հետեւանք մի քանի հազար ռուբլու կորուստ էր: Հայ արտիստները խաղում էին դատարկ թատրոնական դահլիճում: Հայ հասարակութեանը լատիններ չէր յաճախում և նոյնը չէին լինում և այսօր... Հայ բեմը չունի հասարակութեան: Հասարակութիւնն անպայման կայ, բայց նա սիրում է անվերջ պահանջներ անել, ներկայ գրտնուել հանդէսներին — լատիններ — իսկ ժամեր նուիրել մի գրականական գործ տեսնելու, քննադատելու մտածելու, և այնչէր դրամ վճարելով, նա անընդունակէ...

Մի վայրկեան ընդունենք որ հայ ինտելիգենցեան ծանօթ լինելով օտար լեզուներին և քաղաքակրթութեամբ ազգերի բեմերի հետ անկարող է լսել հայերէն լեզուով մի գրամատիքական գրուածք, քանի որ նրա աշխարհայեցողութեամբ հայ արտիստի դերակատարութիւնը գուրկ է բեմական արժանիքից և հայ արտիստը անկարող է բեմական իշխանութեանը: Խաթրները չվիրաւորելու համար ասենք որ մեր *oi disant* պլուտոկրատիան, չափիվելով Եւրոպայի մայրաքաղաքները, կուրորտները, նոյնպէս չէ կարող տանել հայ արտիստի խաղը բեմի վրայ: Ապա ուր է մեր միջակ առևտրական դասակարգը, մեր արհեստաւորները, վերջապէս Զուշիից. Պանձակից, Ագուլիսից գաղթած *մասալներ*: Այդ ինչ տարօրինակ հասարակութիւն է որ հայերէն լրագիր չէ ստանում, գիրք չէ գնում, հայոց թատրոն չէ յաճախում, հայի հանրային գործին զօրավիգ չի հանդիսանում... Ինչով է արտայայտվում այդ հասարակութեան կուլտուրական պահանջները. դրանք չափազանց տխուր փաստերն են: Հայ հեղինակներ, վիպասաններ, բանաստեղծներ

թշուառ վիճակի մէջ են՝ Պուշեան, Աղայեան, Երիցեան, Զիրվանզադէ, Մուրացան, Յովհաննէս Թումանեան, Ծատուրեան և շատ ուրիշները որոնց երկասիրութիւնները պատիւ կը բերէին նոյն իսկ մեծ ազգերին հազիւ են իրենց ապրուստը հայթայթում և կամ թէ կողմնակի, գրականութեան հետ առնչութիւն չունեցող, զբաղմունքներին անձնատուր եղած մաշում են իրենց ոյժերը: Եւ այդ կատարվում է 20-րորդ դարի սկզբին, երբ իրօք քաղաքակրթութեամբ կամ կուլտուրայի հոտն առած ազգերը, իբրեւ անհերքելի ճշմարտութիւն են ընդունում որ մի ազգի արիստոկրատիան — այդ ազգի աղը — միսն և միայն գեղարուեստի և գրքի ներկայացուցիչներն են...

Տարիներ առաջ հայոց մամուլը հրրճուանքով էր ընդգծում այն փաստը, որ հայ ուսանողների թիւը զանազան համալսարաններում և բարձրագոյն դպրոցներում հասել է գրեթէ մի քանի հարիւրի, — մի պատկառելի թիւ մեզ նման փոքր ազգի համար — Մենք աչքերնիս ուղղած սպասում էինք թէ երբ կը հասնի այն երանելի օրը, երբ աւետեաց երկիր կը մտնենք — մենք համոզուած էինք որ ներանք, զիտութեան տաճարից հեռանալով, կեանքի մէջ կը մտնեն, իբրեւ նորագոյն կարապետներ կը քարոզեն, կը մշակեն գրականութիւնը, կեղարուեստը... այնուհետեւ միտթարվում էինք որ Աովկասի հայութիւնը հովանաւորուած ռուսական մեծագոր արձուից, արագ քայլերով ընթանում է դէպի նիւթական բարեկեցութիւնը. մենք ասում էինք՝ բոլոր ազգերի խաղաղ զարգացման համար երկու գործօններին անհրաժեշտ — հարստութիւն մտաւոր և նիւթական, բայց յոյսներս ի դերեւ ելան — հայ հարուստներից մեկենասութիւն էինք ակնկալում, մինչդեռ եղած սակաւթիւները մեռան առանց հետևորդներ թողնելու: Իսկ մեր երազած ինտելիգենցեան ապացուցեց որ նրա իդեալը սրածաշու կոշիկներից և վաղուան մօղալից (*веще моды и верности*) հեռու չէ գնացել... Բնականաբար խօսքը հազուադէպ բացառութիւնների մասին չէ...

Մենք երևակայում ենք քաղաքակրթութեան ժողովուրդ: Ըսիայի հին կուլտուրական ազգ, որի զլխից միայն քրիստոնէական պատմութեան 16 դարեն նայում—մի հին ազգ որ ընդունակ հանգիստացաւ նորագոյն կուլտուրան իւրացնել, բայց իրօք այդպէս է: Մենք ներկայ մեր հասարակական ձգտումներով արատաւորում ենք թէ հեռաւոր և թէ մերձաւոր անցեալը, անցեալի թաղած բարոյական ժառանգութիւնը, մի քանի սերունդներէ ստեղծած գործը ոտնակոխ ենք անում և սրբապղծում, որովհետև կեղծում ենք ամեն մի քայլափոխում, դիմակաւորուած ենք գործին ձեռնարկում, իսկ մեր սրտի դատարկութիւնը վարագուրում ենք Փրայներով...

հայ կրօնի մէջ սիրտ չկայ

եթէ կայ էլ սառած է

այսպէս է բնորոշում հային անմահ բանաստեղծ Պատկանեանը և նա կատարեալ իրաւունք ունէ այդ ասելու:

Եթէ Թիֆլիզը 60 հազար հայ ազգաբնակչութեամբ զուրկէ մշտական հայ բեմից դժբաղդաբար նրանից հեռու չէ գրնացել և Բագուն ուր ահա չորրորդ տարինէ հայ ղերաստանական խումբը հովանաւորութիւն է գտել:

Պ. Զիրվանզադէի «Թատրոնի» այս խումբում տպագրած յօդուածում կան տողեր, որոնց վրայ կանգ առնելու է. այնէ որ խմբի պարագլուխ են անցած անձինք որոնք բեմից շատ քիչ տեղեկութիւն ունին և որ խումբը չունի յատուկ ռեժիսոր. ահա մի ծանր հարց կարօտ լուրջ ուշադրութիւն և որի կանոնաւոր որոշման հետ սերտ կերպով կապուած է հայ բեմի ապագան.. Բագուն հայ հասարակութիւնը չընթացս այդ չորս թատերաշրջանի, եթէ չենք սխալվում, չանուն հայ բեմի տուել է մի պատկառելի օժանդակութիւն մօտ 30 հազար ռուբլի. այդ գումարով հնարաւոր էր թատրոնը հասցնել ցանկալի բարձրութեան և ստեղծել օրինակելի ռեպերտուար, բայց իրականապէս վերջինս, որ իբրև պերճախօս պատկեր կարողէ ծառայել գործի դրութեան, ահա թէ ինչէ ցոյց տալիս՝ Բագուն հայ խումբի բեմ է հանել հե-

տեալ գրուածքները՝ «Թագի համար» «Փրօմօն աւագը և Ռիսլեր կրտսեւը», «Պատիւ», «Բարեկամներ» «Ֆրու ֆրու», «Արդիւնաւէտ ձեռնարկութիւն», «Օրօրոց, Զոքանչ, Ուրուականների ետեւից, Մեղէա, Տարտիֆ, Անմեղ մեղաւորներ» Կրէչինսկու հարսանիքը, Երկրորդ Երիտասարդութիւն, Խաթաբալա և այլն, այսինքն դրամատիքական գրուածքներ որոնք արդիւնք են եղած 1890, 1891 թուակ. թատերաշրջանի մասնաժողովի: Ա. Իւնա որդին, Սկրիբը, Սարգուն, Պալէյրօնը, Օժիշէն, իսպառ հանուած են հրապարակից և տեղ տուած Նեվեթինին, Պօտեխինին, Սուխօվօ Կօբըլինին և Սուվօրինին.. Տիեզերքի վրայ չկայ թատրոն որ կարողանայ ապրել առանց Փրանսիական սալօնական կօմեդիայի, իսկ մենք հայերս որ արտասովոր կերպով աչքի ենք ընկնում մեր բարբերի կոպտութեամբ առանձնապէս պէտք ունինք Փրանսիական սալօնական գրուածքների մեր լեզուն, ոճը գեղեցկացնելու, մեր բարբերը մեղմացնելու համար: Անկեղծօրէն ասում ենք եթէ Բագուն նոյն մասնաժողովը դիմէր պ. Զիրվանզադէին և նրան հրաւրէր իբրև իւր լիազօր, նա իբրև պրօֆեսիօնալ վիպասան գեղարուեստագէտ կարողէր խորհուրդ տալ նրանց թէ որպիսի գրուածքների հայ բեմը կարօտութիւն ունի...

Խօսելով թատրոնի մասին չենք կարող լուելոյն անցնել Թիֆլիսի օտար բեմերը քանի որ Կովկասում ընդհանուր առմամբ գեղարուեստական և թատերական կեանքը գրեթէ միայն կենդրոնացած է Թիֆլիսում, իսկ Կովկասի այլ քաղաքներում կամ բոլորովին չկան մշտական թատրոններ կամ թէ լաւագոյն դէպքում թոյլ պատճեններ են Թիֆլիսում եղածների...

Սկսենք օպերայից: Սեպտեմբերի 15-ին բացուեց օպերան. դժբաղդաբար այստեղ ևս — Մելպոմէնայի փառաւոր տաճարում, որը հովանաւորուած է կառավարութիւնից, գործը չէ յառաջադիմում: Խումբը չի փաշտում ընտիր ոյժերով. երբեմն Թիֆլիսի օպերային բեմը մի փորձաբար էր արտիստների համար.. լայնատարած Ռուսիայում մի շարք յայտնի բեմական ոյ-

ժեր, Եակովկեյ, Տարտակով, Ջալեապին և շատ ուրիշները իրենց հռչակը Թիֆլիս են ձեռք բերել, սակայն այսօր այդ խումբը գրեթե ամբողջովին բաղկացած է անչալտ արտիստներից: (Բնականաբար մեր խօսքը չէ վերաբերում տաղանդաւոր օրիորդ Պապայեանին որը արդէն Պետերսբուրգի կայսերական բեմն է հրաւիրուած և Պիկալուգա տենօրին որի ձայնը թէև մասնաւոր կերպով կորցրել է իւր քնքոյ շութիւնը բաց այժմ իսկ հանդիսանում է մի հաճելի բացառութիւն խրպոտ Բօրիսենկօյի հետ բաղդատելով): Այդ ոյժերին համապատասխան է և ռեպերտուարը: Թատրոնի գիրեկցիան ցանկանալով վարագուրել խմբի պակասաւոր կողմերը ուշքը և միտքը դարձրած ունէ միայն բեմական արտաքին շքեղութեան վրայ, ուստի և բեմ են հանվում այնպիսի երրաժշտական գործեր որոնք շատ հեռու են երաժշտական լինելուց: Միաժամանակ պէտք է և արձանագրել և այն փաստը որ գիրեկցիան խիստ ամուր կերպով պրօպագանդէ անում ռուսական երաժշտութիւնը: Այդպէս անցած 1898—1899 թատերաշրջանին 150 օպերային ներկայացումներից ռուսական օպերաները բեմ են հանուել 60 անգամ, 1899—1900 թատերաշրջանին 147 օպերային ներկայացումներից ռուսաց օպերաները ներկայացրել են 66 անգամ իսկ ներկայ 1900—1901 թատերաշրջանին 70 օպերաներից չքնթացս 3-ամիսուան ռուսական օպերաները տրուել են 45 անգամ: Հարկաւ գովելի է գիրեկցիայի ջանքերը աչլասեռ և աչլակրօն Կովկասում պատուաստել ռուսական երաժշտութիւնը բաց չպէտք է երաժշտութեան աստղերը դիտմամբ մոռացութեան մատնել: Այդպէս ահա մի քանի թատերաշրջան շարունակ ազդարարուող անմահ Մօցարտի «Դօն-ժուանը» բեմ չէ հանվում: Նոյն իսկ ռուսական երաժշտութեան տաղանդաւոր ներկայացուցիչ Ռուբինշտէյնը բաւարար ուշադրութեան չէ արժանանում, քանի որ նրա «Մաքքավէյները», «Ներոն» քանձանօթեն օպերա յաճախորդներին: Այլևս կանգ չենք առնում այն տխուր և տգեղ փաստի վրայ որ Թիֆ-

լիսի մի թերթում մի երաժշտական քննադատ Վերգիին կնքել էր շարժան մականունով և Ռիմսկի-Կորսակովին անուանել տիեզերահռչակ հանձար:.. մնում է մեզ չուսալ որ այդ նորագոյն հանձար Ռիմսկի Կորսակովը մի նոր Ռիֆօշօ գրէ այն ատեն և կը խօսենք նրա մասին...

Խօսելով ռուսական բեմի մասին պէտք է չիշատակել և երկու պատմական հանդէսներ որ տեղի ունեցան. ներկայ 1900 թուականին. մայսի 10-ին ամբողջ ռուսիան տօնեց ռուսական ազգային թատրոնի գոյութեան 150-ամեակը: Ռուսական բեմի հիմնադիրն էր Ֆեօդօր Վօլկով որը առաջին անգամ Եարոսլավում սեպհական ջանքերով ժամանակաւոր բեմ կանգնեցրեց, իսկ այնուհետև տեղափոխուելով Պետերսբուրգ հիմնեց առաջին ռուսաց մշտական բեմը: Փետրուարի 10 ին Նոյն Դեժոնկէն լաֆուր Կայսր Նիկոլայոյ II-ը ստորագրեց մի հրամանագիր որով ռուսական թատրոնական ընկերութեան իրաւունքէ տրվում հանգանակութիւն բանալ ամբողջ Ռուսիայում մի արձան կանգնեցնելու Եարօսլավում ռուսաց թատրոնի հիմնադիր Վօլկովին. Ռուսաց թատրոնի ստեղծողը վախճանուել է 1763 թուականի Ապրելի 4-ին..

Նոյեմբերի 4-ին լրացաւ ռուս մեծ արտիստ Մօչալովի ծննդեան հարիւրամեակը: Մօչալովը բեմական մի հանձար էր որի նմանը ռուս թատրոնը դեռ չէ ունեցել: Յայտնի ռուս արտիստ Սադովսկին պատմում է թէ «Կարա Դժբերվիլ դրամայում Մօչալովը հայելու մէջ պէտք է տեսնէր թէ ինչպէս իւր թշնամին թոյնէ խառնում դեղի մէջ: Սարսափահար եղած արտիստը բարձրացաւ աթոռից և... նրա ետևից բնագոյրէն վերելաւ ամբողջ թատրոնական դահլիճը.. Ժամանակակիցների վկայութեամբ նա թէ և չունէր շքեղ բեմական արտաքին, բաց ունէր արտաքոյ կարգի արժանիքներ. հրաշալի գեղեցիկ գլուխ, արիւծի նման զանգուռ մազերով, արտայայտիչ աչքեր, կախարդիչ ձայն չափազանց հարուստ ելևէջներով. Կրքի ըոպէներին միջահասակ Մօչալովը մի քանի կանգուն բարձրանում էր և հսկայի տպաւորութիւն գործում հանդի-

սականի վրայ. «Արքայ Լիր» պիեսի մէջ, երբ նա ասում էր՝ «չէ՞ որ ես արքայ եմ ոտից մինչև գլուխ», նա իրօք արքայ էր հանդիսանում. մահու ընթացքները նա պատկերացնում էր ռեալ կերպով...

Նրա մահարձանի վրայ փորագրուած տողերը լաւագոյն քարակտերիստքէ աչդ հանճարի

Քեդուրի Եւ Բարեկամ-Սօցլուի:

* *

Ջուրջ Թատրոնի մասին խօսելով մի քանի տող նուիրենք և մեր եղբայրա կից վրաց ազգի բեմին: Վրաց բեմը այժմ կատարեալ ազգային հաստատութեան կերպարանքէ կրում, ամուր հողի վրայ կանգնած: Այդ բեմը վերջերս այնպիսի յառաջադիմական քայլերէ արել որ նա հայտնի գոյութիւն ունէ թիֆլիս և Քու-թալիս: Վերջին 20 տարին վրաց հասարակութիւնը անտրտունը և պատեղէ նրան նիւթապէս և աչսօր ապահովացրել նրա ապագան, նուիրելով մի Թատրոնական շինութիւն — «Եփեսոս» — որը միանգամայն գտնվում է վրաց դրամատիքական ընկերութեան տրամադրութեան ներքոյ: Անցած յունուարի 2-ին վրաց բեմը հանդիսաւոր կերպով տօնեց իւր գոյութեան չիսունամեակը, պատուաւոր

անդամ ընտրելով նա և մեր Թատրերգու Գաբր. Սունդուկեանցին, որի գրուածքները խաղացվում են վրաց բեմի վրայ ամենայն Թատերաշրջանում և միշտ հրաճուանքով ընդունվում վրացի հանդիսականներից: Նոյն իսկ ներկայ Թատերաշրջանին երբ խումբը խաղում էր պ. Գ. Սունդուկեանցի «Էլի Ելի» գրուածքը մի այնպիսի հոծ բազմութիւն կար որ Թատրոնական անտրակտներին դաշլիճում շարժուելու հնար չկար: Այդ հայերէն պիեսը վրացերէն լեզուով լսելու համար իրենց ներկայութեամբ պատուել էին վրաց արխտօքրատիայի այն պիսի ընտիր ներկայացուցիչները որոնք Այսօրվան Գահոյի ճոյ էլ ընդունելութեան են արձանագահ:

Մեզ հայերիս վրացիների հետ բաղդատելու, մեր ինքնաճանաչութիւնը և աշխարհայեցողութիւնները բնորոշելու համար բեմի զարգացման աստիճանը ամենաճիշդ չափնէ:

Իսկ վուք ընթերցող համաձայնէք:

Դիլետանտ.

ՆՈՐ-ԴԱՐ

(ՏԱՍՆԵՒՈՒԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ)

Քաղաքական-գրական ամենօրեայ թերթը 1901-ին կը հրատարակուի Թիֆլիսում նոյն զիրքով և ծրագրով ամեն օր, բացի տոներին հետևող օրերէն:

«Նոր-Դար»-ի տարեկան գինն է 10 ռուբլի, երեք ամսուանը՝ 3 ռ. 50 կ., Թիֆլիսից դուրս՝ ամիսը 1 ռ. 50 կ., հատով դուրսը՝ 7 կ., Թիֆլիսում 5 կ.:

ԱՐՏԱՍԱՆՄԱՆԻ բաժանորդները վճարում են տարեկան 40 ֆր. բաժանորդ են գրում միմիայն խմբագրատան:

Յայտարարութիւններ ընդունում են և օտար լեզուներով բար 2 կ., առաջին երեսումը՝ 4 կոպէկ:

Խմբագրատունը գտնուում է Դաւիդովսկայա փողոց, տ. № 5.

Պոստով «Նոր-Դարի»-ի հասցէն՝ Тифлисъ въ Редакцію „НОРЪ-ДАРЪ“ կամ Tiflis (Caucase), Rédaction du journal «Nor-Dar».

ОТКРЫТА ПОДПИСКА

НА 1901 Г.

на издающуюся въ Тифлисъ политическую и литературную
ежедневную газету

НОВОЕ ОБОЗРѢНІЕ

(XVIII ГОДЪ ИЗДАНІЯ)

Газета будетъ выходить въ 1901 году подъ прежней редакціей и по прежней программѣ.

Съ цѣлью удовлетворить все болѣе развивающуюся потребность въ чтеніи, ФОРМАТЪ газеты съ конца нынѣшняго года будетъ **УВЕЛИЧЕНЪ**.

УСЛОВІЯ ПОДПИСКИ

съ доставкой и пересылкой:

На 12 мѣсяцевъ 10 руб., на 6 мѣсяцевъ 6 р.

За гравицу: на годъ—16 р., на полгода—9 р., на 3 мѣсяца—5 р.

Для годовыхъ подписчиковъ, какъ городскихъ, такъ и иногородныхъ, обращающихся непосредственно въ контору редакціи, **ДОПУСКАЕТСЯ РАЗСРОЧКА** на слѣдующихъ условіяхъ: при подпискѣ вносится—3 р., въ 1-му марта—2 р., къ 1-му мая—3 р. и въ 1-му сентября—2 р. Для сельскихъ учителей льгота: подписная цѣна на годъ—7 р., на полгода—4 р.

Лица, подписывающіеся на будущій годъ, получаютъ газету въ нынѣшнемъ году **безплатно**.

Подписка принимается не иначе, какъ считая съ 1-го числа каждаго мѣсяца. Подписка принимается въ Тифлисъ, въ конторѣ газеты. Бяратинская ул., д. № 8.

Книги, издаваемыя редакціей, будутъ продаваться подписчикамъ „Нов. Об.“ съ уступкою 50

ԲԱՑՈՒԱԾ Է 1901 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

XIX ԱՂԻԻՐ XIX և XII ՏԱՐԱՉ XII

Միամսեայ պատկերազարդ հանդէս Պատկերազարդ շաբաթաթերթ
մանուկների, ծնողների եւ դաս- ընտանեկան ընթերցանու-
տիարակների համար: թեան համար:

Կը հրատարակուին նոյն ուղղութեամբ և աշխատակիցների մասնակցութեամբ:

Աղբիւր-Տարազի տարեկան բաժա- 10 ռուբ, է, ար- 18 ռ., 50 ֆր.:
նորդագրութիւնը յաւելուածով տասնհման կամ

ՊԱՐԻԶԻ ՄՈՒՍ, ԻՆԴՍՏՐԻԱԿԱՆ, ԱՌՈՂՅԱՊԱՅԱԿԱՆ, դեղանի փառակազմ
ՕՐԱՅՈՅՑ ստանում են ԱՂԻԻՐ-ՏԱՐԱՉԻ միւսնոյն հասցէով ստացող
բաժանորդները

Աղբիւրի տարեկան գինը 3 ռուբ. Տարազինը 6 ռ.:

Հասցէն՝ Тифлисъ, редакция иллюстр. жур. Агбюръ-Таразъ կամ Tiflis (Caucase)
Red. Agbur et Taraz. Խմբագիր հրատարակիչ՝ ՏԻԳՐԱՆ ՆԱԶԱՐԵԱՆ

Բ Ա Ց Ո Ւ Ա Ծ Է

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԲԱԶՄԱՎԷՊ ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆԻ

1901 ՏԱՐԻՈՅ

ՄԵՐ ՀԱՍՅԷՆ Է REDACTION DE LA REVUE „PAZMAVEB“
St. Lazare VENISE (Italie)

«ԲԱԶՄԱՎԷՊ»ի տարեկան Գինն է կանխիկ 10 ֆր.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր

Բացուած է 1901 թ. բաժանորդագրութիւնը. բաժանորդագինը՝ տա-
րեկան 10 ռուբլի, կամ 30 ֆրանկ:

Դիմել՝ Թիֆլիս, Երևանեան հրապ. տուն խարաղեանի, այլ քաղաք-
ներից Тифлисъ, Редакция журн. „МУРЧЪ“ կամ Tiflis, Redaction de
la revue „MOURTCHE“.

ԲԱԾԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

առաջիկայ 1901 թվականին

Մ Ը Ա Կ

(29-րդ ՏԱՐԻ)

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ

«Մշակը» հրատարակում է նայն պրոգրամով եւ նայն ուղղութեամբ

Ամեն օր թացի տներին յաշտող օրերից:

Բաժանորդագիրք. «Մշակի» տարեկան գինը 10 ռուբլի է, տասն և մէկ և տասն ամսուանը՝ 9 ռ., ինն և ութ ամսուան՝ 8 ռ., եօթ ամսուանը՝ 7 ռ., վեց ամսուանը՝ 6 ռ., հինգ ամսուանը՝ 5 ռ., չորս ամսուանը՝ 4 ռ., երեք ամսուանը՝ 3 ռ., երկու ամսուանը՝ 2 ռ. և մի ամսուանը՝ 1 ռուբլի:

Արտասահմանեան բաժանորդագրութիւն. Ամերիկայի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան 7 դոլլար. Եւրոպայի բաժանորդները՝ 30 ֆրանկ. Պարսկաստանի բաժանորդները 10 ռուբլի:

«Մշակին» գրուել կարելի է Խմբագրասանը (Բազարնայա և Բարոնսկայա փողոցների անկիւն):

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներից «Մշակին» գրուելու համար, և առհասարակ նամակներ և ծրարներ ուղարկելիս, պէտք է զիմել հետևեալ հասցէով. ТИФЛИСЪ, Редакция «МШАКЪ», իսկ արտասահմանից՝ TIFLIS, Rédaction du journal arménien «MSCHAK»:

Յաշտարարութիւնները ընդունում են բոլոր լեզուներով:

ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունում

Открыта подписка на 1901 годъ.

ТИФЛИССКІЙ ЛИСТОКЪ

(26-й ГОДЪ ИЗДАНІЯ).

„Тифлисскій Листокъ“ и въ 1901 году будетъ выходить ежедневно по прежней программѣ газеты литературной, общественной и политической.

Будетъ обращено особое вниманіе на развитіе отдѣла корреспонденцій изъ разныхъ мѣстъ Закавказья.

Въ теченіе года подписчики получаютъ не менѣе 12-ти литературныхъ приложений, въ которыхъ будутъ помѣщаться статьи по кавказовѣдѣнію, повѣсти, рассказы, стихотворенія и пр.

Время отъ времени приложенія будутъ иллюстрироваться портретами и рисунками.

По понедѣльникамъ подписчикамъ будутъ разсылаться телеграммы.

ПОДПИСНАЯ ЦѢНА:

Въ Тифлисъ: на годъ—5 руб., на 6 мѣс.—3 р., на 3 мѣс.—1 р. 75 к. и на 1 мѣс.—75 к.

Для иногородныхъ: на годъ—7 руб., на полгода—4 руб., на 3 мѣсяца 2 руб. 50 к. и на 1 мѣс.—1 руб.

На всѣ указанные сроки подписка принимается съ перваго числа каждаго мѣсяца.

Разсрочка и подписка на другіе сроки не допускаются.

Подписка принимается исключительно въ конторѣ изданія:

Тифлисъ, Головинскій, № 3.

Թ Ա Տ Ր Ո Ն

Գրականական եւ քառերական պատկերագարդ հանդես

Ներկայ Թատերաշրջանի (1900). II-րդ. №-ը (գերբ 8-րդ) լոյս կը տեսնէ առաջիկայ 1901 թուականի մարտի վերջին:

«Թատրոնի»ի իւրաքանչիւր №-ը բաղկացած կը լինի 10—12 տպագրական թերթերից, մեծագիր երեսներով, տպագրած երկու սիւնակի վրայ: Շարունակուած է ներկայ Թատերաշրջանի բաժանորդագրութիւնը Գիրք 7-րդ եւ 8-րդ.

«ԹԱՏՐՈՆ»ի բաժանորդագինն է 3 ռ., թիֆլիսից դուրս 3 ռ. 30 կ., արտասահման 10 ֆրանկ.

Հրատարակիչ Աղէքսանդր Թարխանեան

Հասցէ՝ Тифлис , Александру Тарханіан . կամ Tiflis (Caucase-Russie) Alexandre Tarkhanian.

Առաջիկայ 1901 թուականին

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ

ԹԱՏՐՈՆ

Պատկերազարդ հանդես

Հոյսէ տեսնում մեր խմբագրութեամբ տարեկան երկու գիրք
հետեւեալ ծրագրով

- 1) Թատերգութիւններ՝ ինքնուրոյն և թարգմանական.
- 2) Վէպեր, պատկերներ, էտիւդներ.
- 3) Մենախօսութիւններ և օպերաների լիբրետտօ.
- 4) Յօդուածներ թատրոնի և գեղարուեստի այլ ճիւղերի պատմութիւնից.
Բնական և գրական գործիչների կենսագրութիւններ.
- 5) Քննադատական յօդուածներ թատրոնական գեղարուեստի և երա-
ժշտութեան մասին.
- 6) Ռեժիսսեօրական բաժին.
- 7) Տեղեկութիւններ գեղարուեստական երկերի մասին Ռուսիայում և ար-
տասահմանում.
- 8) Վրախօսութիւն.
- 9) Հայկական բեմի ռեպերտուարը (ցուցակ պիեսների).

Հրատարակիչ Աղ. Թարխանեան